

Pavol Tišliar – Terézia Šprochová [eds.]

Populačné štúdie Slovenska 4

Populačné štúdie Slovenska 4

MUZEOLÓGIA
A KULTÚRNE
DEDIČSTVO, o.z.

ISBN 978-80-971715-5-1

Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z. 2014

Pavol Tišliar - Terézia Šprochová (eds.)

Populačné štúdie Slovenska 4

MUZEOLÓGIA
A KULTÚRNE
DEDIČSTVO, o.z.

Bratislava 2014

© Populačné štúdie Slovenska 4
(Studies in the Population of Slovakia 4)

Zostavili/Editors: doc. PhDr. Pavol Tišliar, PhD. – Mgr. Terézia Šprochová

Recenzenti/Reviewers: Mgr. Daniela Hrnčiarová, PhD.
Mgr. Ľuboš Kačírek, PhD.

Štúdie/Papers: © Mgr. Anna Malíková Jakubcová; Mgr. Terézia Šprochová; Mgr. Eva Škorvanková, PhD.; RNDr. Branislav Šprocha, PhD.; doc. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.

Departments of Ethnology and Museology & General History
Faculty of Philosophy
Comenius University in Bratislava
Slovak Republic

Proofreading: Mgr. Slavomír Čéplö

Práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0199-12 „Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)“.

Publikácia je výsledkom riešenia grantovej úlohy MŠ SR VEGA č. č. 1/0026/14 „Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050“.

1. vydanie, Bratislava 2014

Vydavateľ/Published:
Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z.

ISBN 978-80-971715-5-1

OBSAH

Úvodom 5

Terézia Šprochová. *Dobové vnímanie ženských cností podľa Jána Kollára* 7

Pavol Tišliar. *Odraz národnostnej politiky Slovenskej republiky (1939 – 1945) v štatistickej praxi* 21

Eva Škorvanková. *Otázka regulácie pôrodnosti v období prvej Slovenskej republiky (1939 – 1945)* 53

Anna Jakubcová. *Starostlivosť o matky a deti na Slovensku počas rokov 1938 – 1945* 123

Branislav Šprocha. *Populačný vývoj národnostných menšín na Slovensku po druhej svetovej vojne* 185

Branislav Šprocha. *Charakter reprodukčného správania Rómov na Slovensku po druhej svetovej vojne* 217

CONTENT

<i>Introduction</i>	<i>5</i>
<i>Terézia Šprochová. Woman's virtues in sermons by Ján Kollár</i>	<i>7</i>
<i>Pavol Tišliar. Ethnic policy of the Slovak government (1939 – 1945) as mirrored in its statistical practice</i>	<i>21</i>
<i>Eva Škorvanková. Regulating fertility in 1939 – 1945 Slovakia</i>	<i>53</i>
<i>Anna Jakubcová. Pre-natal and neo-natal care in 1938 – 1945 Slovakia</i>	<i>123</i>
<i>Branislav Šprocha. Population development of ethnic minorities in post-World War II Slovakia</i>	<i>185</i>
<i>Branislav Šprocha. Reproductive behavior of Slovakia's Roma population after World War II</i>	<i>217</i>

Úvodom...

Štvrtým zväzkom zborníka *Populačné štúdie Slovenska* sme sa zamerali predovšetkým na vybrané problémy populačnej politiky, postavenie a vnímanie ženy v spoločnosti, rodine, vývoj menšín, menšinovej politiky, inštitucionalizáciu ochrany a vývoj zdravotníckej starostlivosti na Slovensku. Témy pokrývajú tentoraz nielen 1. polovicu 20. storočia, ale vybrané príspevky sa zamerali aj na staršie, či novšie témy zo života obyvateľstva.

V prvom príspevku sa Terézia Šprochová zaoberá vnímaním ženy v dielach Jána Kollára, ktoré do značnej miery odrážajú názory spoločnosti na ženu v 19. storočí.

Pavol Tišliar sa zameral na vybrané problémy národnostnej politiky ako jednej z významných súčastí populačnej politiky Slovenskej republiky (1939 – 1945) a jej aplikácie v štatistickej službe. Príspevok do istej miery sleduje aj rozdielne chápanie pojmov etnicita, jazyk, národnosť na Slovensku a ich význam pre spoločnosť od konca 19. do polovice 20. storočia, ťažiskovo v prvej polovici 40. rokov.

Eva Škorvanková podrobne zmapovala, predovšetkým na základe analýzy dobovej tlače, problematiku regulácie plodnosti, interrupcií, kontraciepcie a názor spoločnosti, ale aj postoj oficiálnej štátnej populačnej politiky na ich možné používanie.

Príspevok Anny Jakubcovej sa zaoberá rozvojom ochrany matiek a detí a zdravotníctva v rokoch 1938 - 1945.

Branislav Šprocha prispel dvoma štúdiami, ktoré sa dotýkajú populačného vývoja Slovenska v druhej polovici 20. storočia. Zameral sa na vývoj národnostných menšín v spomenutom období a osobitne na vývoj reprodukčného správania rómskych žien na Slovensku po druhej svetovej vojne.

Príspevky publikované v tomto zborníku sú výstupmi z viacerých grantových úloh, ktoré sa riešili, či sa v súčasnosti riešia na Filozofickej fakulte UK v Bratislave, v ktorých naše pracoviská figurujú v pozícii hlavného riešiteľa, či spoluriešiteľa.

Spomenúť treba predovšetkým projekt APVV-0199-12, *Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. - 1. pol. 20. storočia)* a MŠ SR VEGA č. 1/0026/14 : *Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050*.

V Bratislave 20. decembra 2014

zostavovatelia

Dobové vnímanie ženských cností podľa Jána Kollára¹

Terézia Šprochová

Mgr. Terézia Šprochová
Katedra etnológie a muzeológie
Filozofická fakulta UK
Gondova 2
814 99 Bratislava
e-mail: larette8@gmail.com

Populačné štúdie Slovenska 4 : 7-19

In the 19th century Slovak society, the character of a woman was, along with her social status and the wealth of her family, one of the most important determinants of her future: a well-mannered young woman was much more likely to find a suitable husband to take care of her. Consequently, much public attention was devoted to the proper education of young people in general and young women in particular, especially from the pulpit. This paper analyzes the views of Ján Kollár on the virtues of women (but also men) as expressed in his sermons published under the title *Nedelni, swátečné i příležitostné kázně a řeči* in Pest in 1831.

Key words: Ján Kollár, sermons, women's role in society

Vlastnosti panny na konci 18. a začiatku 19. storočia možno nájsť spísané v mnohých dielach dobovej literatúry. Ucelený pohľad na ženský charakter ponúka najmä Ján Kollár vo svojej kázni *Obraz kresťanskej panny*, ktorá vyšla spolu s inými kázňami v roku 1831. Prvýkrát odznela na sviatok Nanebovstúpenia Panny Márie a v neskoršom období bola preložená do nemčiny. Už na začiatku nachádzame definíciu samotného slova panna: „*Slovo panna, panenka, panenský vek znamená tie mladé roky, tú časťku života, ktorá sa nachádza medzi detským alias dievčenským a ženským vekom.*“² V tomto veku bolo apriórne pripraviť

¹ Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0199-12 „*Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)*“. Príspevok vznikol pri riešení grantovej úlohy MŠ SR VEGA č. č. 1/0026/14 „*Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050*“.

² KOLLÁR, Ján. *Obraz kresťanskej panny*. In: *Nedelni, swátečné i příležitostné kázně a řeči*. Pešť: Trattner a Karolí. 1831, s. 462.

dievča na úctyhodný život ženy. Uchopiť ženskú podstatu bytia ešte pred svadbou a hlavne tesne pred vstupom do manželstva. A keďže si ženy vo väčšine prípadov partnerov nevyberali samé, podľa Kollára sa mali spoliehať na svoj osud: „Ale nie tak pan-na: tato svoj los jen zriedka samovoľne určit môže, ona musí ticho a mlčanlivo na svoj podiel čakať, ona nemá vlastných prostriedkov k svojmu užitíu a ochráneniu, ale musí svoje útočisko a obranu u iných hľadať. Ako úd takého pohlavia, ktoré od prirodzenia útlejšie a slabšie jest, musí sa pod ruku svojich rodičov, priateľov, pokrvných, svojich pánov a predstavených uchýliť, aby sama seba zanechaná v búrkach života nezahynula. O to viac keď o to pečovať má, aby sa zavčasu takými cnosťami ozdobila, ktoré by ju aj ako pannu, i niekedy ako manželku, matku, vdovu kresťanskú, šťastnou a bohumilou učiniť mohli.“³ V citovanom texte možno tiež badať reflexiu postavenia žien v spoločenskom živote. Svojím neasertívnym správaním bola podriadená mužovi. Vykúpením z pravdepodobne neúspešného, slobodného života bola svadba, keď manžel prebral všetky povinnosti vzťahujúce sa na jej potreby.⁴

Žiadané ženské cnosti začiatku 19. storočia

V spomínanej kázni sa nachádza rozpísaných 5 cností, ku ktorým by mala každá výchova dievčiny smerovať, ak chce byť okolím považovaná za úctyhodnú. Všetky cnosti spája religiózny charakter, čo je veľmi dôležité najmä z toho hľadiska, že ich autorom je známy evanjelický farár. Opiera sa v nich o Písmo Sväté a na tomto podklade Kollár vyzdvihuje množstvo príkladov, na ktorých bazíruje vo výchove mládeže. Ako protiklad bola spísaná kázeň *Kresťanského mládenca*, vydaná v tom istom zväzku.⁵

Nevinnosť

Ako najdôležitejšiu cnosť stavia Kollár nevinnosť. V texte ju označuje ako čistotu srdca a života. Vďaka nej sa: „stáva i nepek-

³ Tamže, s. 462.

⁴ Tamže, s. 463.

⁵ KOLLÁR, Ján. *Obraz kresťanského mládenca*. In: *Nedelni, swátečné i příležitostné kázne a řeči*. Pešť: Trattner a Karoli. 1831, s. 569; KOLLÁR, *Obraz kresťanské panny*, c. d., s. 465.

ná krásnou, aj chudobná bohatou, aj neznáma známou. Ako proti tomu všetka krása tela jest márna, všetka príjemnosť tváre škaredá, kde nie je hanby a nevinnosti. Nevinnosť jest matka a koruna všetkých panenských cností.“ Vtedajšia spoločnosť prikladala nevinnosti veľmi veľkú vážnosť. Ak sa dievčina raz rozhodla ísť o nevinnosť, nemohla svoj skutok odčiniť. Stratou panenstva prišla o status dieťaťa a nebola považovaná ani za ženu, pretože nevstúpila do stavu manželského. Kollár ju označil ako najhorší hriech mladého dievčaťa. Nielen u nás, ale aj v iných omnoho vyspelejších krajinách bola spojená s hanbou a pohrdaním.⁶

Podľa dobovej beletrie najväčšie nebezpečenstvo v tomto ohľade pre dievča predstavovala študentská láska. Zoznamovala sa s ňou v mladom veku, kedy človek prechádza dôležitými hormonálnymi aj psychickými zmenami. Pre muža nikdy neznamenal mnoho, prioritne videl príležitosť pobaviť sa. Zriedkaktorá študentská láska sa vrysoval vo vážny vzťah. Práve v tomto období vývoja bola strata nevinnosti veľmi bežná. Ženy sa stávali terčom roztopašných mladých milovníkov, ktorí im sľúbili manželstvo a opustili ich pred jeho naplnením. Ako študenti si pravdaže nemohli dovoliť živiť rodinu. Nenávratnosť nevinnosti a jej následky sú opísané v kázni takto: „*jej hanbu žiadna voda nezmyje, žiadny čas nezotrie, žiadne perly a šperky, žiadne ozdoby a šarláty neprekryjú. A prečo že sa tak mnohý mladý človek obáva stavu manželského? Nehanebnosť niektorých panien jest toho príčina. Prečože sa tak mnohé šľachetné a poctivé panny nevydávajú? Nehanebný život niektorých ich spolusestier je toho príčinou. Alebo kde nehanba a nečistota všeobecne panuje, tam potom často i nevinné trpieť musia.*“⁷

Strata nevinnosti nebola len súkromnou záležitosťou dievčaťa. Vďaka takejto situácii sa ostatným sestrám komplikovala možnosť vydať sa, pretože povest' ich rodiny bola poškodená. Pre chudobnejšie dievčatá sa tieto pomery javili najproblematickejšie, lebo povest' a česť boli jediné čo mali. Bohaté si ju „kupovali“, resp. mali možnosť umlčať peniazmi človeka, ktorý ich slovne na-

⁶ KOLLÁR, *Obraz kresťanské panny*, c. d., s. 466.

⁷ Tamže, s. 468; podobne KOLLÁR, *Obraz kresťanského mládenca*, c. d., s. 570; NĚMCOVÁ, Božena. Baruška. In: *Povídky*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1965, s. 38, 40.

pádal. V dobovej literatúre autori v niektorých prípadoch vykresľujú krajné situácie, kedy chce dievčina spáchať samovraždu. Jej živobytie, za normálnych okolností zabezpečované prácou, bolo ohrozené a nikto jej nechcel ponúknuť zamestnanie. Svojím správaním by totiž mohla „pošpiniť“ dom. V snahe predísť týmto katastrofám sa Kollár snažil dohovoriť ženám, aby sa zriekli predmanželského pohlavného života.⁸

Ako modelový príklad, aké ťažkosti môže strata nevinnosti spôsobiť, nám môže poslúžiť pozícia, do ktorej sa dostal Ján Čaplovič. Opisuje ju vo svojej knihe *Črty o kultúre, mravoch a spoločenskom živote*. Z listu od priateľa z Viedne sa dozvedel, že jeho známa, mladučká Fanny (nar. 1791) sa stala medzičasom priateľovou milenkou a bola v šiestom mesiaci tehotenstva. Obrátil sa preto spolu s Fanny na Čaploviča so žiadosťou, aby pre ňu obstaral bezpečné miesto, kde by porodila. Potom by sa znovu vrátila naspäť k rodičom alebo do Viedne. Čaplovič k tomu poznamenáva: „Vedel som veľmi dobre, ako matke na nej, ako na jedinej dcére a jedinej radosti záleží. Živo som si vedel predstaviť, aká by bola zúfalá nad týmto objavom, aká katastrofa a zdesenie by to bolo pre ňu a pre celé široké príbuzenstvo a v prvej chvíli som si nevedel predstaviť, čo ako zariadiť. Konečne mi zišlo na um riešenie: poslať dievča k príbuznému Jánovi, ktorý bol provizorom v Endrefalva, alebo na Oravu do H. Kubína, k môjmu starému priateľovi Michalovi Meškovi, župnému jurátovi, kde by ju ako šestonedielku zaopatrili. Ten plán som jej hneď oznámil a 19. júla som obom napísal. Prvému som ju predstavil ako mladú vdovu, druhému ako sestru, ktorú v detstve adoptovala istá grófka v Pešti, kde sa jej aj prihodila táto nepríjemnosť. Hlavná pointa môjho plánu bola v tom, že ani rodina, ani nijaká iná duša sa nesmie o ničom dozvedieť. Uskutočniť to bola herkulesovská úloha, lebo matka dávala pozor na dcéru ako na zrenicu v oku... Dostať dievča z domu a po viacerých dňoch ju dopraviť zasa naspäť, hic opus, hic labor! Pokladal som celý plán za neuskutočniteľný bez toho, aby sa o tom matka

⁸ KOLLÁR, *Obraz kresťanskej panny*, c. d., s. 470; NĚMCOVÁ, Baruška, c. d., s. 38-40; CHALÚPKA, Ján. *Kocúrkovo*. [online]. Zlatý fond SME. Dostupné na internete: <http://zlatyfond.sme.sk/dielo/206/Chalupka_Kocurkovo-alebo-len-aby-sme-v-hanbe-nezostali>; BAJZA, Jozef Ignác. *Veselé príbehy*. In: *Dielo*. Bratislava: Kaligram, 2009, s. 340.

nedozvedela.⁹ Ak sa dievča ocitlo v druhom stave za slobodna bolo to veľké trápenie pre ňu aj pre jej rodinu. Na riešenie sa ponúkalo viacero možností. Najjednoduchšie by bolo, keby sa jej podarilo vydať skôr, ako sa prejavili známky tehotenstva. Rýchla svadba vo Fannynom prípade neprichádzala do úvahy, keďže milenec ju po pár dňoch od zistenia situácie prestal kontaktovať. Druhou možnosťou bolo porodiť v tajnosti a dať dieťa do opatery niekomu inému. Ako tretia možnosť sa ponúkal dobrovoľný umeľý potrat. Vzhľadom na zdravotné riziká, ktoré so sebou prinášal, ho nebolo možné vykonať bez ublíženia na zdraví samotnej matky. Zanechával psychické traumy a v neposlednom rade hrozili zaň tresty smrti alebo niekoľkoročné väzenie.¹⁰

Koniec príbehu je nešťastný, dievčina stráca nielen svoju povesť, lásku milovaného muža, ale aj svoje dieťa. Čaplovičovi píše: „Od posledného listu, ktorý ste čítali, vôbec mi už nepíše a táto dlhá prestávka mi pomohla všetko pochopiť. Och! keď sa konečne zbavím svojho bremena, nechcem ho nikdy viac vidieť a nikdy nepriznám, že som ho raz poznala a milovala, áno, milovala láskou, ktorá ma spravila tak nesmierne nešťastnou a olúpila o moje jediné bohatstvo... Teraz však, ako zariadiť, aby ma matka zobrala do Radvane a tam aj nechala. Našli sa už totiž ľudia, ktorí rozprávajú, že som v druhom stave a len čakajú, aby som odišla a tým potvrdila ich reči. Mama sa o tom už dozvedela a povedala, že celé leto nesmiem v nijakom prípade do Radvane, lebo Štiavničania by boli presvedčení, že idem porodiť. Bude veľmi ťažké ju obmäkčiť. Buďte preto, milý priateľ, taký láskavý a dohovorte celú vec s Vaším priateľom v tom zmysle, že sa pousilujem tento váš dobrý plán uskutočniť...“¹¹

Neprijemne reagovala aj manželka Ján Čaploviča. Náhodne si prečítala list, ktorý poslala Fanny svojmu priateľovi. Od začiatku ich priateľstva obviňovala svojho manžela z nevery a obsah ich korešpondencie ju v tom ešte väčšmi utvrdil. Čaplovič o tejto

⁹ ČAPLOVIČ Ján. *Črty o kultúre, mravoch a spoločenskom živote*. [online]. Zlatý fond SME. Dostupné na internete: <http://zlatyfond.sme.sk/dielo/863/Caplovic_Crty-o-kulture-mravoch-a-spolocenskom-zivote/1>.

¹⁰ KOLLÁR, *Obraz kresťanskej panny*, c. d., s. 461-483.; NĚMCOVÁ, Baruška, c. d., s. 38-40; CHALÚPKA, Kocúrkovo, c. d.; BAJZA, *Veselé príbehy*, c. d., s. 356.

¹¹ ČAPLOVIČ, *Črty o kultúre ...*, c. d.

situácii napísal: „*Tento fatálny list sa dostal tak, ako prišiel do rúk M. Zrejme si domýšľala nejaké tajomstvo, nejakú ľúbostnú zápletku s F., s ktorou ma z času na čas ozaj dosť trpko domrzala. Otvorila list, prečítala ho a všetko sa dozvedela. Len čo ho dočítala, vtrhla bez dychu, so slzami v očiach a s roztrpčenými vzlykmi do mojej izby — otvorený list sa jej trepotal v ruke. „Ach, už viem všetko“ — kričala zalamujúc rukami. „Za moju indiskrétnosť som ťažko potrestaná“ a odpadla skoro v bezvedomí na posteľ.*“ Tento úryvok takisto možno považovať za dôkaz, že takéto problémy zasiahli nielen rodinu dievčaťa, ale aj ostatných zainteresovaných, preto zo spomenutých dôvodov bola poctivosť najdôležitejšou cnosťou, akú mladá žena mohla mať.¹²

Nevinnosť dosiahli dievčatá rôznymi spôsobmi. Mali sa chrániť krčiem, hazardných hier a pochybných podnikov. Nemali sa zdržiavať v blízkosti neznámych mužov, viacerých mužov, alebo upozorňovať na seba v ich prítomnosti. Nevinná žena sedela v tichosti na stoličke so sklopeným zrakom a čakala, dokiaľ ju niekto osloví. Na ochranu počestnosti doboví spisovatelia radili ženám, aby sa radšej venovali rozvoju ducha a osobnosti. Odporúčali im, aby svoju pozornosť neupriamovali na módu, oblečenie, obnažené telá, ľahkomyselnosť alebo účesy. Aby sa maľovali nenápadne, prirodzene a snažili sa make-up maskovať. Ten mal zakryť nedokonalosti pleti hlavne u starších žien, mladým jeho používanie vôbec neodporúčali. Ak bola vizáž príliš extravagantná, bolo dievča považované za prostitútku.¹³

Pracovitosť

Ďalšou cnosťou pre mladé dievčatá bola ich pracovitosť, rozhladenosť v hospodárstve a šikovnosť. „*Kresťanská panna nepotrebuje ani hlbokú múdrosť a učenosť, ani širokú skúsenosť, cestovanie a putovanie po cudzích krajinách, ani iné vysoké kunšty a umenia, lebo tým nie len neverná zostane svojmu pohlaviu a prirodzeniu, ale aj privykne k vysokému, pohodlnému, panskému ži-*

votu a skutočný, pospolitý život sebe zhnusí. Mnohé panny sa skrz to nešťastné stávajú, učiac sa vnútorným poklonám, tancom, spôsobom, zdvorilostiam, nepoznajú pri tom tie najpotrebnejšie práce okolo domu, čeládky a hospodárstva. Panna nepotrebuje mnoho poznať, ale radšej malo a dobre poznať. Panna ktorá všetko vie, nie je viac panna, lebo dostáva mužský nepríjemný charakter. Vôbec nie tak hlava a jazyk, ako radšej srdce panenské má byť vzdelané a jej ruky schopné a spôsobilé aby sebe statočnú živnosť zaopatril vedela, aj na ten prípad, ak by snád' vždycky v stave panenskom zastávať alebo niekedy do vdovstva upadnúť musela. Hlavná ženská a preto panenská práca je dom, dvor, príbytok, ohnisko, tu v každom mieste pokoj, čistotu, poriadok, a aj krásu a príjemnosť zachovávať — to jest vlastné úradu ženského pohlavia.“¹⁴

Mienka o vzdelaní žien nebola u mužov príliš vysoká. Dievčatá nedostávali kvalitné, ucelené vzdelanie a mnohé na to nemali čas, ani prostriedky. Svedčí o tom aj anekdota Jozefa Ignáca Bajzu, v ktorej sa spomína matka idúca navštíviť vešticu. Synovi povedala, že ide pozrieť múdru ženu. Ten, hoci mal iba 5 rokov, odpovedal, že nikdy v živote múdru ženu nevidel.¹⁵

Keďže sa vzdelanie na školskej úrovni dostalo len málokto, boli dôležitejšie znalosti spočívajúce v informovanosti o stave kuchyne a hospodárstva domu. Každá žena, aj tá z vyšších kruhov, potrebovala vedieť variť. Od malička pomáhala v kuchyni, alebo aspoň spolu so svojou matkou dávala pozor na služobné, ktoré jedlo pripravovali. Pracovité slovenské ženy opisuje aj Ján Čaplovič vo svojom diele *Etnografia Slovákov v Uhorsku* z 30. rokov 19. storočia: „*Ženy pomáhajú mužom pri všetkých domácich aj poľných prácach. Ešte aj do mlátenia zbožia, jednej z najťažších robôt, sa zapájajú i ženy. Zaoberajú sa spracovaním a výrobou plátna z konopí a ľanu, chlapi len zasejú ľanové semiačko, ostatné práce okolo ľanu ponechávajú ženám. V lete jedine ženy zbierajú lesné plodiny, napríklad čučoriedky, huby, maliny, černice, borievky. Čo je vhodné na uschovanie, to uschovávajú, sušia, zavárajú len ženy. Sotva sa nájde medzi desiatimi ženami jediná, ktorá by nevedela napiecť chleba a variť. Spomínam to len preto, že som*

¹² Tamže.

¹³ BAJZA, Veselé príbehy, c. d., s. 387; KOLLÁR, Obraz kresťanskej panny, c. d., s. 473; podobne KOLLÁR, Obraz kresťanského mládenca, c. d., s. 570; KOLLÁR, Ján. Slávy dcera. In: KOLLÁR, Ján. *Básne*. Praha: československý spisovateľ. 1952, s. 56.

¹⁴ KOLLÁR, Obraz kresťanskej panny, c. d., s. 473.

¹⁵ BAJZA, Veselé príbehy, c. d., s. 390.

v iných krajoch videl sedličky, ktoré sa vôbec nemôžu porovnať do Slovenkami a domáce práce úplne ignorujú.¹⁶ Na spomenutých tvrdeniach postavil aj Ján Chalupka vo svojom diele *Kocúrkovo* opis nevhodného dievčaťa na vydaj: „Rada by vidieť tie makové halušky, čo by tá navarila- Veď vie celé mesto, že nevie ani len tú mizernú hartovnicu zapražiť. - Cifry, krásy - áno, ale vreteno a ihla - to odpočívá. A bolo to smiechu po meste, keď bola pani matka v kostole, prasa oholila a na ražeň vstrčila. - Ej, poďakovala by som sa ja za takú nevestu“¹⁷

Aj ostatní autori sa zhodnú, že žena prvej tretiny 19. storočia patrila skôr do kuchyne ako za školskú lavicu. Pravdepodobne to nebola ani tak vec patriarchalizmu, ale skôr potreba týchto znalostí na titul dokonalej gazdinky. Žiadny muž žene nebránil, aby sa vo voľných chvíľach venovala štúdiu. Ale ich snaha bola márna, keďže k ďalšiemu - vyššiemu štúdiu sa takmer nedostali. Po zoznámení nasledovali zásnuby, vydaj, pomerne časté tehotenstvo a s ním spojená výchova detí. A v manželstve sa aj tak považovalo za najlepšie veno, ak žena ovládala domáce práce.¹⁸

Trpezlivosť a pokora

V poradí treťou cnosťou mladej dámy bola trpezlivosť a pokora. Kollár o jej potrebe píše takto: „Tu sa snáď jej najvrúcnejšia žiadosť nevyplní, tam ju jej najslabšia nádej oklame, tu sa ju daný sľub nedrží, tam ju tajne sužuje pochybný a neistý výhľad do budúcnosti, čo všetko, jej mäkkú citlivú dušu tým ostrejším ostrhom preniká, čím menej ich niekomu zveriť môže a smie. Ba snáď aj od svojich vlastných domácich, rodičov, bratov a sestier, pokrvných príbuzných, susedov a sokýň mnohú krivdu trpieť musí. A preto, kresťanské panny! Učte sa včasné tichými a krotkými byť, lebo panna jest sama v sebe už mdlé a slabé stvorenie, ona nie v stave násilne niečo vykonať, jej silu každý premôže, jej hrozby sa nikto nebojí, jej zlorečenie každý sebe ošklivý, jej hnev a krik len potupu a posmech na ňu samu uvaľuje. Naproti tomu krotkosť, vľúdnosť,

¹⁶ ČAPLOVIČ, Ján. *Etnografia Slovákov v Uhorsku*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997, s. 230.

¹⁷ CHALUPKA, Kocúrkovo, c. d.

¹⁸ KOLLÁR, *Obraz kresťanskej panny*, c. d., s. 474; podobne KOLLÁR, *Obraz kresťanského mládenca*, c. d., s. 570;

pokora, trpezlivosť sú obzvlášť panenské cnosti, áno i najlepšie zbrane proti ublíženiu. Hnevľivá svárlivá mladucha, alebo surová chlapecká panna, sú v očiach každého rozumného človeka opovrhnutia hodné tvory, alebo ženské pohlavie sa práve v ten čas najmocnejší keď je najslabšie.¹⁹ Neistá budúcnosť mohla spôsobiť v živote ženy nemalé problémy. Vzhľadom na to, že bol od narodenia neistý, mala obmedzené možnosti a musela sa spoliehať na rodinu a jej konexie. Ako príslušníčka ženského pohlavia si nevolila povolanie, ktorému by sa venovala. V spoločnosti sa mala dokonale ovládať, neprejavovať smútok, depresiu alebo iné negatívne pocity, aby neodrádzala mužov. Tieto vlastnosti spomína aj Ján Chalupka: „Duša moja - takáto namrzená tvár sa nesvedčí na paničku a tým menej na pani rehtorku. Prívetivo sa máš ukázať naproti každému a s ľuďmi sa vľúdne pozhovárať, ak chceš, aby matky s prázdnu rukou neprichádzali. „Vítam ponížene, nech sa páči sadnúť, akože sa máte, a domáci či sú zdraví?“ - Tak získaš chválu“²⁰ Muž, na rozdiel od ženy, mal od mladého veku myslieť na budúcnosť, aby sa v dospelosti mohol venovať zárobkovej činnosti. Potom muž a žena tvorili ideálny pár. Jeden zabezpečil rodinu finančne a druhá strana zas manuálne.²¹

Láska k domácnosti a hospodárstvu

Predposlednou dôležitou cnosťou každého dievčaťa bola láska k domu, staranie sa o domácnosť a láska k domácim prácam. Táto cnosť úzko súvisela s nutnosťou žien nevzdať sa z domu na dlhší čas. „Panna len v ten čas z domu vychádzať má, keď nevyhnutne musí, kresťanská panna najradšej doma sedí, doma pracuje, doma sa baví, taká panna, ktorá sa mnoho sem i tam túla a potuluje, mnoho prechádza a behá od suseda ku susede, z ulice do ulice, tá už stratila tu najkrásnejšiu panenskú ozdobu, totiž skrytosť, útulnosť a domácnosť. Panna má byť utajená a skrytá ako fialka medzi vysokými zelinami, ona musí tak žiť, aby ju ľudia hľadali, nie ona ľudí. Dom, to má byť celý svet pre pannu a ženu, príbytok to má byť chrám panenský i iba doma môže sa panna vo všetkých cnostiach zeleniť, len v malých domácich prácach môže

¹⁹ KOLLÁR, *Obraz kresťanskej panny*, c. d., s. 478.

²⁰ CHALUPKA, Kocúrkovo, c. d.

²¹ KOLLÁR, *Obraz kresťanského mládenca*, c. d., s. 572.

žena veľkou byť. A preto sa nachádzajú a nachádzali až doteraz otcovia, ktorí svoje dcéry a panny ustavične v dome zamknuté držali, nedovoľujúc im žiadne obcovanie so svetom. Tento obyčaj náboženstvo kresťanské síce ani nekáže, ani neschvaľuje a však i ono do pozornosti dáva, aby vdovy, ženy a panny dom a domácnosť milovali.²² Zatiaľ čo sa muž pohyboval často mimo domu, žena ho čakala doma spolu s deťmi. On podnikal obchodné cesty, stretávky, dovolenky. Navštevoval obchodných partnerov, dohadoval stretnutia a obchodné plány. Samozrejme, že žena mu bola v týchto plánoch nápomocná. Za jeho neprítomnosti sa vedela samostatne postarať o domácnosť.

Ako už bolo načrtnuté, postavenie vydatej ženy bolo príliš citlivé na jej časté opúšťanie rodinného príbytku. Ak z domu odchádzala pravidelne, klebetilo sa o nej, že je manželovi neverná. Ku klebetám sa pridala strata prehľadu v hospodárstve. Kvôli tomu väčšinu obchodných ciest podnikal muž sám a žena tým pádom nevlastnila žiadnu peňažnú hotovosť. Ak potrebovala peniaze, pýtala ich od manžela. On rozhodol o nutnosti investície. Niekedy bol muž lakomý, inokedy zas žena pýtala mnoho. Našli sa aj tak úsporné ženy, ktoré šetrili naozaj na všetkom. Jozef Ignác Bajza vo *Veselých príbehoch* spomína takú, ktorá sa snažila sporiť atrament tak, že nad literou „i“ nepísala bodku.²³

Nábožnosť

Poslednou významnou cnosťou bola nábožnosť. Samotná viera hrala v mužskej aj ženskej časti spoločnosti 19. storočia veľmi podstatnú úlohu. V ženskom prípade môžeme hovoriť o dôležitejšom význame, pretože Boh mal utvárať najmä jej charakter. „Čo je panna bez Boha a bez nábožnosti? Len telo bez duše, len márna svetáčka a rozplašená ľahkomyselnica. Panna bez náboženstva nemôže byť ani krásnou ani šťastnou. Ale ako slniečko svojim ľuďom bezným svetlom a bleskom celú zem a všetky jej hory a kraje osvecuje a pozlacuje, tak náboženstvo rozširuje nielen v duši ale už aj vnútorne na tvári a celom tele panenskom akúsi nevysvetliteľnú spanilosť a slávu, tak že sa to už takmer na príslovie premenilo:

²² KOLLÁR, *Obraz kresťanskej panny*, c. d., s. 479.

²³ KOLLÁR, *Obraz kresťanského mládenca*, c. d., s. 572; BAJZA, *Veselé príbehy*, c. d., s. 312; CHALUPKA, *Kocúrko*, c. d.

že na zemi utešenejšieho pohľadu niet, ako panna vrúcne sa modliaca a pobožnosť vykonávajúca. Panna, pokiaľ je pannou nesmie okrem sebe, žiadneho iného dôverného priateľa mať, len Boha a Krista. Mládenec má knihy, vojnu, kupectvo, cesty, remeslo a iné veci, panna mimo náboženstva, nič iného nemá, mimo chrámu do žiadneho iného verejného domu chodiť jej nepatrí.“²⁴ Od ženy sa vyžadovalo, aby navštevovala kostol pravidelne a aby v ňom nachádzala pokoj a podporu. Po bohoslužbe mala nadobudnuté cirkevné poznatky vstúpiť potomkom a základ výchovy dcéry mali tvoriť Božie prikázania, najmä - *Cti otca svojho aj matku svoju*. V prípade jeho nedodržania bola potrestaná. Niekedy to mohlo zájsť až k ohrozeniu jej povesti, čo komplikovalo možnosti sobáša. Obzvlášť matky, čo poznali dievčiny v meste, postrehli mnohé záporné stránky ich nádejných neviest.²⁵

Žena dodržiavajúca všetkých päť cností bola pre spoločnosť prínosom. Taká, ktorá sa vyznala v hospodárstve, domácich prácach, k tomu bola dobrá, nevinná a samozrejme veriaca, tvorila ideálnu partnerku pre muža. Všetky informácie o domácnosti zdedila po svojej matke, ktoré jej už v mladosti ukázala. Na základe týchto informácií bola žena začiatku 19. storočia považovaná prevažne za domácu gazdinu, ktorá na verejnosti nevystupuje takmer vôbec, jedine v sprievode svojho manžela. Ťažko by sme v tomto období hľadali ženu, ktorá sa snažila presadiť vlastnými silami. Doboví autori, najmä Kollár, ženám vyčítali ich laxný prístup k problematike vzdelania. Vo svojom diele *Slávy dcéra* opisuje dokonalú ženu, za ktorú pravdepodobne považoval svoju budúcu manželku Frederiku Schmidtovú. Podľa jeho názoru to bola práve ona, ktorá bola vzdelaná, dokonale ovládala kuchárske aj knižné umenie: „Všecky práce umí tak a dělá/jako čarodějná věštica,/hned se kvítí a hned jehlice,/hned zas péro v ruce Její bělá;/To je Sapfo, povíš, zpověstnělá,/když si sedne k básni, k muzice,/kolovrátek-li a přeslice/při Ni, ejhle, Penelope celá!/Maluje-li, tu se nadnebeská/vděka Anjeliky namane,/kuchář-li, každý host Ji tleská;/a co pak by koli uchopila,/tak Ji všecko pěkně přistane,/jak by k tomu narozena byla.Není ovšem,

²⁴ KOLLÁR, *Obraz kresťanskej panny*, c. d., s. 480-481.

²⁵ KOLLÁR, *Obraz kresťanského mládenca*, c. d., s. 573; BAJZA, *Veselé príbehy*, c. d., s. 286; CHALUPKA, *Kocúrko*, c. d.; NĚMCOVÁ, *Baruška*, c. d., s. 19.

*jako mnohé Švábky,/ slavně učená má milenka,/ aby, lépe než svá
přádenka,/ znala běhy hvězd a v moři kapky;/ než to ani nechci,
aby žlábký/všech věd vyčerpala panenka,/ jak tam Schlötzero-
va mudřenka,/ nerád vidím já ty školské babky:/ Avšak není ani
jak ty panny,/ mezi nimiž snad a bez snadu/ duch a okus ředší
bílé vrány;/ zná se do knih, než i do kuchyně,/ hlídá hudbu, než
i zahradu,/ a jest obraz pravé vzdělankyně.*²⁶ Navzdory tomu vo
svojej kázni tvrdí, že žena by nemala mať bežné školské vzdelá-
nie. S „jednoduchým“ vzdelaním je žena v zahraničnej literatúre
označovaná ako prívesok muža. Podľa situácie na našom území
s tým môžeme jednoznačne súhlasiť vzhľadom na pretrvávajúci
patriarchálny rodinný systém. Aj keď žena dostala voľnú ruku vo
vedení domácnosti a výchove detí, jej právomoci začínali a končili
práve tu. Vo všetkom ostatnom bola podriadená celý život mužom
- najprv otcovi, neskôr manželovi. Málokto žena sa dokázala
za daných podmienok osamostatniť. Ako sme už spomenuli, bez
práce a stáleho príjmu sa neuzivila, a práve to jej mal zabezpečiť
muž.

Zoznam prameňov a literatúry

- BAJZA, Jozef Ignác. Veselé príbehy. In: *Dielo*. Bratislava: Ka-
ligram, 2009.
- ČAPLOVIČ Ján. *Črty o kultúre, mravoch a spoločenskom živote*.
[online]. Zlatý fond SME.
- Dostupné na internete: < http://zlatyfond.sme.sk/dielo/863/Caplovic_Crty-o-kulture-mravoch-a-spolocenskom-zivote/1 >.
- ČAPLOVIČ, Ján. *Etnografia Slovákov v Uhorsku*. Bratislava: Slo-
venské pedagogické
nakladateľstvo, 1997.
- CHALÚPKA, Ján. *Kocúrkovo*. [online]. Zlatý fond SME. Dostupné
na internete: < http://zlatyfond.sme.sk/dielo/206/Chalupka_Kocurkovo-alebo-len-aby-sme-v-hanbe-nezostali >.
- KOLLÁR, Ján. Obraz kresťanského mládenca. In: *Nedelni, swá-*

²⁶ KOLLÁR, Slávy dcéra, c. d., s. 72.

- tečné i příležitostné kázně a řeči*. Pešť: Trattner a Karoli. 1831.
- KOLLÁR, Ján. Obraz kresťanskej panny. In: *Nedelni, swátečné i
příležitostné kázně a řeči*.
- Pešť: Trattner a Karoli. 1831.
- KOLLÁR, Ján. Slávy dcera. In: KOLLÁR, Ján. *Básně*. Praha: čes-
koslovenský spisovatel.
1952.
- NĚMCOVÁ, Božena. Baruška. In *Povídky*. Praha: Státní naklada-
telství krásné literatury
a umění, 1965.

Odraz národnostnej politiky Slovenskej republiky (1939 – 1945) v štatistickej praxi¹

Pavol Tišliar

doc. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.
Katedra etnológie a muzeológie
Filozofická fakulta UK
Gondova 2
814 99 Bratislava
e-mail: pavol.tisliar@muzeologia.sk

Populačné štúdie Slovenska 4 : 21-51

The ethnic composition of the 1939-1945 Slovakia was the result of a long and population development which was significantly impacted by a number of political and social factors and transformations. The most recent of these were territorial changes forced upon Slovakia by its neighbors (Hungary, Poland and Germany) between 1938 and 1939 and internal political development which resulted in the forcible segregation of a part of the country's population and culminated in openly racist policies leading to the removal of some members of affected communities. As a consequence, the ethnic policy of the Slovak government (1939 – 1945) was somewhat unique and represented a sharp break with the ethnic policy of interbellum Czechoslovakia. In practical terms, this meant sole focus on the ethnic majority and its approach to minorities was highly individualized and inconsistent. As such, it reflected not only the condition of war the country was in and the international politics of the period and the region, but also a concern for the members of the ethnic majority who suddenly found themselves inhabitants of neighboring countries. This "political" way of thinking was then reflected by the statistical practice of the country's administration.

Key words: Slovakia (1939 – 1945), ethnic policy, statistical practice

¹ Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0199-12 „*Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)*“. Príspevok vznikol aj pri riešení grantových úloh MŠ SR VEGA č. č.1/0115/11 „*Interkultúrne vplyvy v tradičnej kultúre a religiozite Slovenska*“; MŠ SR VEGA č. 1/0176/11 „*Populačná politika a populačný vývoj na území Slovenska v rokoch 1938 – 1945*“; MŠ SR VEGA č. 1/0145/12 „*Migračné procesy na Slovensku v rokoch 1918 – 1948*“ a MŠ SR VEGA č. 1/0026/14 „*Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050*“.

Špecifické prístupy národnostnej politiky na Slovensku v rokoch 1938 – 1945

Vo vnútornej politike Slovenska sa v období druhej svetovej vojny uplatnil individuálny prístup k minoritám, vychádzajúci predovšetkým zo zahraničnopolitických vzťahov Slovenska so susednými krajinami. Tento parciálny prístup smeroval k vytvoreniu prakticky až niekoľkých typov národnostných politik. Tie koexistovali až do zániku Slovenskej republiky (1939 – 1945) a priamo sa odrazili aj v štatistickej službe Slovenska. Štatistická prax slúžila v období Slovenskej republiky (1939 – 1945) štátnym potrebám a štátnej politike.

Národnostná politika mala rôzne formy a prístupy. Vybraných minorít, osôb židovskej a cigánskej národnosti, sa týkala segregáčna politika. Tento spôsob vedenia národnostnej politiky nedobrovoľne vyčleňoval zo spoločnosti časť domáceho obyvateľstva a prejavil sa nielen v rôznych spoločenských perzekúciách, ale tiež v hospodárskej, sociálnej a kultúrnej oblasti. Segregačná politika napokon vyústila do otvorenej rasovej politiky uplatňovanej voči osobám židovskej a cigánskej národnosti, pre ktoré sa stala aj v štatistickej praxi otázkou povinnosti.

Iným smerom národnostnej politiky bol súbor recipročných opatrení. Recipročnú národnostnú politiku v Slovenskej republike (1939 – 1940) oficiálne zakotvovala už ústava krajiny, v ktorej bolo vedenie tejto politiky zakotvené všeobecne vo vzťahu k všetkým minoritám. Popri slobodnom hlásení sa obyvateľstva k národnosti a trestnosti pri činnosti, ktorá by viedla k odnárodňovaniu menšiny, ústava zaručovala slobodný kultúrny a jazykový rozvoj, ale aj organizovanie vlastného politického života.² Postavenie minority na Slovensku však malo byť podmienené situáciou slovenskej menšiny v materskom štáte dotýčnej minority.³ Napriek tejto všeobecnej dikcii bola recipročná politika v praxi uplatnená prakticky len vo vzťahu k maďarskej menšine.⁴

² Z. č. 185/1939 Sl. z., §§91-95.

³ Tamže.

⁴ Podrobnejšie sa touto problematikou zaoberal vo svojej publikácii Martin Hetényi. HETÉNYI Martin. *(Zjednotená) Maďarská strana na Slovensku 1939 – 1945*. Nitra : UKF, 2011.

Ďalším prístupom slovenskej politickej špičky k minorite bol špecifický postoj k nemeckej menšine, ktorý je možné označiť ako *privilegovanú národnostnú politiku*. Typické bolo pre ňu určité výsadné postavenie nemeckej menšiny na Slovensku. Pramenilo zo zahraničnopolitických vzťahov Slovenska a jeho podriadeným postavením k Nemeckej ríši. Vzťah k nemeckej menšine bol charakterizovaný ako „most vzájomného porozumenia“ medzi Nemcom a Slovenskom.⁵

Okrem spomenutých menšín bola na Slovensku početnejšia aj rusínska minorita, ktorá v medzivojnovom období patrila k štátotvorným národom, keďže súčasťou Československej republiky bola aj Podkarpatská Rus. Častejšie stotožňovanie Rusínov s Rusmi, ktoré do značnej miery súviselo s ruskou emigráciou v Československu, spôsobilo v roku 1921 v štatistickej praxi „vytvorenie“ či zadefinovanie ruskej národnosti. Tvorili ju Karpatorusi, Veľkorusi a Ukrajinci. Oficiálne tak ruská národnosť mala predstavovať „Podkarpatskú vetvu Ruského národa“.⁶ V čase organizovania druhého medzivojnového sčítania ľudu v roku 1930 došlo len k zmene názvu národnosti na ruskú a maloruskú národnosť avšak s rovnakým obsahom.⁷ Po vzniku Slovenskej republiky (1939 – 1945) túto menšinu, no najmä jej politických predstaviteľov, považovali na Slovensku skôr za štátne nespoľahlivých.⁸ Nedôvera do značnej miery súvisela nielen s rusínskou politikou v medzivojnovom období a snahami o začlenenie niektorých častí východného Slovenska k Podkarpatskej Rusi, ale

⁵ SCHVARC, Michal. Pozícia Karmasinovej Deutsche Partei vo vnútropolitckej kríze na jar a v lete 1940. In: *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami*. Prešov : Universum, 2007, s. 77.

⁶ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919 – 1940*. Brno : Tribun EU, 2012, s. 179 a n.

⁷ Sčítání ľudu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I. Růst, koncentrace a hustota obyvatelstva, pohlaví, věkové rozvrstvení, rodinný stav, státní příslušnost, národnost, náboženské vyznání. In: *Československá statistika sv. 98, řada VI., sešit 7 (ďalej: ČSS sv. 98)*. Praha : SÚS, 1934, s. 46*.

⁸ KOVAL, Peter. Otázka slovensko-rusínskych etnických hraníc v čase formovania slovenskej štátnosti. In: *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami*. Prešov : Universum, 2007, s. 116-117.

hlavne z dôvodov častého stotožňovania ich etnicity s gréckokatolíckym vierovyznaním, ktorá pretrvávala aj v tomto období.⁹

Zvláštny vzťah slovenskej politiky sa po štátoprávných zmenách v roku 1939 vytvoril k českej minorite. Vychádzal jednak zo zvláštneho chápania československej národnosti v medzivojnovom období, ale tiež v špecifickom postavení Čechov žijúcich na Slovensku. Po vzniku Československej republiky bola umelo vytvorená spoločná československá národnosť, ktorá mala štatisticky prečísliť ostatné národnosti žijúce v Československej republike. Stala sa jedným zo základných argumentov oprávňujúcich vznik Československej republiky. Na Slovensku sa však ďaleko ťažšie pocítovala učiteľská a úradnícka výpomoc zo západnej časti Československej republiky, ktorá sa spočiatku chápala ako dočasná.¹⁰ Už tesne po vyhlásení autonómie Slovenska sa počet osôb pochádzajúcich z Česka postupne znižoval. Po rozpade Československej republiky bola početná skupina osôb pôvodom z Česka chápaná ako cudzí štátni príslušníci, pochádzajúci z Protektorátu Čechy a Morava. Na Slovensku ostala nepočítaná menšina, ktorá sa výraznejšie politicky neangažovala. Preto bola národnostná politika na Slovensku k českej menšine so slovenským štátnym občianstvom skôr neutrálna a nevšímavá.

Atribúty etnicity a ich uplatnenie v štatistickej praxi na Slovensku

Multietnické Slovensko prekonalo v 1. pol. 20 storočia významné politické zmeny, ktoré sa priamo odrazili aj vo formovaní etnicity na našom území. Etnicitu obyvateľstva na Slovensku možno z celoslovenského pohľadu sledovať až na základe organizovania moderných sčítaní ľudu. Spočiatku sa základným atribútom etnicity stal jazyk. Touto charakteristikou, resp. jej prevládajúcou formou, sa určovala etnicita jednotlivých sídel už na konci 18. storočia. Prvé číselné dáta za jednotlivé sídla s možnosťou

⁹ Iné je náboženstvo a iné je národnosť : Šarišania a Zemplínčania, nezabúdajte, že ste Slováci. In: *Slovenská pravda*, 7. december 1940, s. 2; tiež ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Štruktúry obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1940*. Bratislava : Infostat, 2009, s. 134 a n.

¹⁰ TIŠLIAR, Pavol. *Okresné zriadenie na Slovensku v rokoch 1918 – 1945*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 14 a n.

zadefinovať i etnickú skladbu obyvateľstva sa viažu až na sčítanie ľudu z roku 1880, keď etnicitu charakterizovala materinská reč. Následné spolitizovanie štatistických zisťovaní materinskej reči obyvateľstva, ktoré možno dokladovať už od konca 19. storočia, spôsobilo, že získal tento atribút úplne rozdielny význam. V roku 1910 sa už „materinskú reč“ mohlo dieťa naučiť aj v škole.¹¹ Navyše dôležitú úlohu už v tomto období zohrávali aj rôzne politické tlaky (napr. práca maďarských krajinských spolkov na Slovensku, národnostný a školský zákon a pod.).¹² Aj na základe toho, spôsoby získavania údajov o materinskom jazyku na začiatku 20. storočia patrili ku kritizovaným a nemaďarské národnosti a ich historiografie tieto dáta ako spoľahlivé nikdy neuznali. Po vzniku Československej republiky táto kritika vyústila do úplného odmietnutia jazyka ako znaku etnicity. Hodnotiť to však rovnako nemožno jednoznačne a jednostranne len pozitívne. Jeden extrém totiž nahradil druhý. Nová charakteristika etnicity, zisťovanie národnosti a jej zadefinovanie ako slobodnej vôle opýtaného počas mimoriadneho sčítania ľudu na Slovensku v roku 1919, však naznačil nový smer, príznačný následne prakticky pre celé medzivojnové obdobie.¹³ Nový atribút, národnosť, ktorá sa stala práve sčítaním obyvateľstva v roku 1919 aj reálne uplatneným termínom a charakteristikou v štatistickej praxi, bol počas medzivojnového obdobia doplnený o vonkajší znak, ktorým sa stal jazyk, hoci sa v štatistickej praxi neuplatnil výlučne.¹⁴ Úplné odmietnutie jazyka v roku 1919 a problémy, ktoré s tým mohli vzniknúť totiž nutili

¹¹ MVSR – Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej: SNA), f. Minister ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska, 1918 – 1928, krab. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.; tiež sme sa týmto problémom zaoberali v publikácii TIŠLIAR, Pavol. *Mimoriadne sčítanie ľudu z roku 1919 : príspevok k populačným dejinám Slovenska*. Bratislava : Statis, 2007, s. 57 a n.

¹² KAČÍREK, Ľuboš. Modernizácia Uhorska v 19. storočí a slovenské národné hnutie. In: *Idey a vývoj slovenského národovotvorného myslenia*. M. Martinkovič (ed.). Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2011, s. 295 a n.; KAČÍREK, Ľuboš. Náboženská situácia za prvej Československej republiky. In: *Historická revue*, roč. XXIV., 3/2013, s. 32-37.

¹³ TIŠLIAR, Pavol. Nemecké národnostné ostrovy na Slovensku podľa výsledkov Šrobárovho popisu ľudu z roku 1919. In: *Zborník Filozofickej fakulty UK Historica XLVII*. P. Tišliar (ed.). Bratislava : Univerzita Komenského, 2008, s. 91.

¹⁴ TIŠLIAR, Pavol. *Etnická a konfesijná štruktúra obyvateľstva Gemera a Malohontu : prehľad stavu podľa vybraných statických prameňov v 18. – 1. pol. 20. storočia*. Brno : Tribun EU, 2009, s. 106.

k zamysleniu. Hroziaca recesia uvádzania nepravdivých údajov, ktorá sa síce prejavila v roku 1919 len v ojedinelých prípadoch,¹⁵ mohla nadobudnúť aj väčšie rozmery. Navyše hrozila aj nestálosť zistených údajov a nemožnosť ich komparácie v čase, keď sa po opakovaní sčítania ľudu mohli osoby slobodne prihlásiť zasa k inej národnosti ako pri poslednom cenze. Z tohto dôvodu už v prípravách na prvé celorepublikové sčítanie ľudu z roku 1921, ktorým malo Československo nadviazať na desaťročný cyklus predchádzajúcich sčítaní Rakúsko-Uhorskej monarchie, sa tiež uvažovalo nad spôsobom zadefinovania etnicity obyvateľstva. Opäť sa hovorilo najmä o materinskej reči ako o významnom znaku etnicity, ktorú presadzoval do praxe najmä neskorší predseda Štátneho štatistického úradu Československej republiky Antonín Boháč.¹⁶ Napokon však po dlhších debatách prijali princíp národnosti. Národnosť bola definovaná ako kmeňová príslušnosť, ktorej vonkajším znakom bol spravidla materinský jazyk. Jazyk sa tak, aspoň formálne, stal jedným z určujúcich znakov. V štatistickej praxi, ako bolo zdôraznené štatistickým úradom, však ostala priama, teda slobodná voľba národnosti.¹⁷ Novým prvkom bola možnosť voľby samostatnej židovskej národnosti, ktorá nebola viazaná na žiadny vonkajší znak – jazyk a podmienkou tu nebola ani príslušnosť k židovskej náboženskej obci.¹⁸ V nasledujúcom sčítaní v roku 1930 sa síce prepojenie jazyka a národnosti definovalo dôraznejšie, ale v štatistickej praxi sa opätovne zbierali údaje hlavne na slobodnej vôli opýtaného.¹⁹

Vytvorenie židovskej národnosti, ktorá nebola viazaná na žiadny atribút, ale len na vôľu opýtaného, je azda najlepším príklad toho, ako sa snažila Československá republika „vyrovnať“

¹⁵ Niekoľko prípadov sme konkretizovali v práci o cenze 1919: TIŠLIAR, Pavol. *Mimoriadne sčítanie...*, c. d.

¹⁶ Národní archiv České republiky v Prahe (ďalej NAČR Praha), fond Státní úřad statistický I., (1916) 1918 – 1946 (1950) (ďalej f. SÚS), krab. č. 44, sign. č. P-3511; krab. č. 45, sign. č. P-3541-1.

¹⁷ Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. I. díl. In: *Československá statistika* sv. 9, řada VI., sešit 1. Praha : Státní úřad statistický, 1924, s. 8*; NAČR Praha, f. Ministerstvo vnitra I. – stará registratura, 1918 – 1953 (ďalej: MV-SR), krab. č. 248, sign. č. 56051/1920.

¹⁸ BERROVÁ, Petra. Zjišťování národnosti obyvatelstva při sčítání lidu na našem území v minulosti a dnes. In: *Demografie*. r. 50, 4/2008, s. 261 a n.

¹⁹ ČSS sv. 98, s. 17*.

s početnými menšinami v krajine. Pokým v Česku žila vplyvnejšia niekoľko miliónová nemecká menšina, na Slovensku mala židovská národnosť znižovať počty nemeckej, no predovšetkým maďarskej minority.²⁰ Na druhej strane zase nemožno tvrdiť, že by existovala zo strany štátu nejaká politická akcia, ktorou by sa vytváral tlak na obyvateľstvo, aby sa k tejto národnosti hlásilo. V prípravných procesoch medzivojnových sčítaní bolo striktné zakázané ovplyvňovať, či priamo sčítané osoby nútiť, aby sa prihlásili k nejakej konkrétnej národnosti.²¹ V tomto smere nemožno v štatistickej praxi medzivojnového Československa hľadať analógie s maďarizačným procesom prelomu 19. a 20. storočia, čomu priamo slúžila uhorská štatistická služba v snahe vykázať nadpolovičnú väčšinu maďarskej etnicity v Uhorsku.²² Vytvorenie československej národnosti v štatistickej a politickej praxi totiž znamenalo, že takýto problém v Československu nikdy ani nemohol existovať. Týkalo sa to napokon aj podielov českého a slovenského obyvateľstva v Česku a na Slovensku, kde toto obyvateľstvo malo jasnú prevahu. Pre obe základné časti Československa však boli typické významnejšie a početnejšie minority, v čom bolo možné vidieť pokračovanie starej monarchie. Výsledky národnostnej skladby obyvateľstva však oficiálne mali potvrdiť oprávnenosť vzniku Československa a teda isté politikum v sčítaniach ľudu pokračovalo, hoci nie vo formách predchádzajúcej štatistickej praxe v Uhorsku.

Národnosť sa zisťovala aj pri mimoriadnom sčítaní ľudu na Slovensku v roku 1938. Aj tu mala byť spravidla určujúcim znakom materinská reč. Rozdielnu národnosť si mohol sčítanec uviesť, iba ak úplne hovoril odlišným jazykom v rodine a bežnom, každodennom kontakte v spoločnosti. Pre vedenie efektívnej populačnej, ale aj kultúrnej politiky na Slovensku malo mať práve sčítanie z roku 1938 väčší význam. Výsledky totiž mali priniesť skutočný obraz národnostnej štruktúry Slovenska. Mali následne

²⁰ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska...*, c. d., s. 145-146.

²¹ Z. č. 256/1920 Sb. z. a n. a vl. nar. č. 592/1920 Sb. z. a n., ktorým sa vykonalo v roku 1921 sčítanie ľudu a z. č. 47/1927 Sb. z. a n. a vl. nar. č. 86/1930 Sb. z. a n., týkajúce sa zase cenzy 1930.

²² HOLEC, Roman. Trianonské rituály alebo úvahy nad niektorými javmi v maďarskej historiografii. In: *Historický časopis*, roč. 58, 2/2010, s. 305 a n.

služiť k vytvoreniu tzv. „*národnostného katastra na Slovensku*“.²³ Materinská reč, prípadne znalosť a používanie jazyka v dennom kontakte, boli aj základom sčítania ľudu z roku 1940. V inštrukciách pre sčítacích komisárov sa jednoznačne zdôrazňoval jazyk ako základná charakteristika národnosti, čo v mnohých prípadoch viedlo až ku spolitizovaným kauzám, pri ktorých však štátne orgány ťahali za kratší koniec.²⁴ Išlo teda o základnú zmenu atribútu etnicity, kedy opätovne získal na význame jazyk.

Nebolo by potrebné venovať toľko priestoru situácii počas celej prvej polovice 20. storočia, keby sa práve tieto zmeny v štatistických zisťovaniach etnicity obyvateľstva priamo neodrazili aj v priestorovom rozložení jednotlivých etník a v oficiálnych výsledkoch sčítaní ľudu.

Slovenské sčítania ľudu z rokov 1938 a 1940

Jesenná kríza z roku 1938 v Československu a zmeny, ktoré priniesla, sa silno odrazili nielen na ďalšom politickom a spoločenskom vývoji Slovenska. Vyhlásenie a prijatie autonómie Slovenska, vytvorenie autonómnej vlády a medzinárodné tlaky zo strany rozťahujúcej sa Tretej ríše, viedli postupne v roku 1939 až k rozbitiu Československej republiky a vytvoreniu slovenského štátu. Už konferencia v Mnichove, v septembri 1938, rozhodla o územných zmenách, ktoré sa prejavili aj na území Slovenska, keď Nemecko získalo Devín a Petržalku. Rozsiahlejšie územné zmeny však nastali až po „Mnichove“, keď o časti severného Slovenska prejavilo záujem Poľsko a o rozsiahle južné oblasti Slovenska susedné Maďarsko. Poľský problém bol vyriešený pomerne rýchlo, podpísaním bilaterálnej dohody v poľskom Zakopanem a stratou niektorých častí severného Slovenska. Väčším problémom bola južná hranica, ktorá po neúspešných bilaterálnych rozhovoroch bola napokon riešená arbitrážnym rozhodnutím, podpísaným 2. novembra 1938 vo Viedni. Arbitri určili nové slovensko-maďar-

ské hranice, čo spôsobilo popri odstúpení asi 10 tis. km² územia aj celkovú stratu približne 860 tis. obyvateľov.

Po vyhlásení slovenského štátu, tzv. Malej vojne s Maďarskom a podpísaní zmluvy o ochrannom pomere s Nemeckom, sa zahraničnopolitická situácia Slovenska postupne konsolidovala. Slovensko sa stalo nemeckým, vo všetkých oblastiach života kontrolovaným satelitom.

Strata odstúpených území, ale aj značnej časti obyvateľstva, komplikovala celkový chod verejnej správy, ktorá pracovala spočiatku v dočasnom, provizórnom režime. Vnútropolitickú situáciu navyše zhoršovali politické tlaky zo strany najpočetnejšej nemeckej menšiny na Slovensku, ktorá bola politicky zastúpená Nemickou stranou (Deutsche Partei) na čele s Franzom Karmasinom. Politickí vodcovia spomenutej strany sa stále intenzívnejšie dožadovali osobitného právneho a kultúrneho postavenia.²⁵ V tejto situácii sa ako jedno z možných riešení ukázalo zorganizovať mimoriadne sčítanie ľudu. To by jednak prinieslo po územných zmenách reálne výsledky o počtoch osôb na Slovensku, no rovnako po stránke národnostnej skladby by autonómna vláda získala základné prehľady o jednotlivých minoritách. Tieto dáta pritom mohli byť využiteľné aj ako argumentácia proti snahe politickej špičky nemeckej menšiny na Slovensku o výsadné postavenie v podobe kultúrnej autonómie. Myšlienka mimoriadneho cenzu 1938 bola navyše spojená s tajnými organizačnými prípravami, čím sa sledoval, čo možno najmenší zásah a vplyv na výsledky v podobe tradičných propagácií a politických kampaní, zameralých predovšetkým na menšinové obyvateľstvo. Organizátorom sa takto podarilo zaskočiť politické vedenia jednotlivých minorít, keď sa zber údajov konal bez akejkoľvek prípravnej kampane už na začiatku januára 1939 a sčítaval sa stav obyvateľstva k 31. decembru 1938. Franz Karmasin ako vodca nemeckej národnostnej minority na Slovensku voči tomuto postupu ihneď protestoval. Kritizoval údajne nesprávny spôsob, akým bol vykonaný cenzus a odmietol jeho výsledky ako nezáväzné pre nemeckú menši-

²³ MVSR – Štátny archív v Košiciach, pobočka Rožňava (ďalej ŠA Košice, p. Rožňava), fond Okresný úrad v Revúcej, 1923 – 1945 (ďalej f. OÚ Revúca), krab. č. 34, sign. č. 1671/1938 prez.

²⁴ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Demografický obraz Slovenska..., c. d., s.152-154.

²⁵ Bližšie pozri: „*TRETIA ríša*“ a vznik Slovenského štátu : Dokumenty I. M. Schvarc – M. Holák – D. Schriffel (eds.). Bratislava : ÚPN, 2008, s. 460-461, č. 139.

nu.²⁶ Zvyšovanie politického napätia bolo cítiť už pri publikovaní predbežných sumárnych výsledkov a možno predpokladať, že toto bol aj dôvod, prečo nakoniec neboli publikované podrobné údaje sčítania za jednotlivé obce.²⁷ Tým sa nenaplnila ani pôvodná myšlienka vzniku a vymedzenia *národnostného katastra*, ktorý mal hodnotiť reálne pomery v jednotlivých lokalitách.²⁸ Istou, no pochopiteľnou zvláštnosťou tohto sčítania bolo zisťovanie trvalo usadeného obyvateľstva, čím sa sledovali najmä potreby údajov pre výkon správy. Sčítané osoby tak museli byť zapísané v mieste svojho trvalého bydliska. Týkalo sa to aj väzňov, vojakov, hostí v hoteli a pod. Treba však povedať, že sa celkovo na tento census veľmi rýchlo zabudlo, a to aj vďaka organizovaniu nového sčítania, tentoraz konaného už v čase existencie samostatnej Slovenskej republiky (1939 – 1945).

Nové sčítanie z roku 1940 malo ambície komplexne zhodnotiť populáciu Slovenskej republiky (1939 – 1945), so zdôrazňovaným prívlastkom „*bez nátlaku a falošných údajov*“.²⁹ Jeho potreba bola zdôvodňovaná predovšetkým neúplnosťou predchádzajúceho mimoriadneho sčítania 1938, v ktorom chýbali údaje nevyhnutné hlavne pre hospodársku, populačnú a sociálnu politiku nového štátu.³⁰ Snahou bolo získať najmä podrobné dáta o ekonomickej aktivite obyvateľstva, ktorá sa v roku 1938 nezisťovala. Rozdielny

bol aj prístup organizátorov k tomuto sčítaniu.³¹ Sčítanie ľudu z roku 1940 po metodologickej stránke už pripravoval novozaložený Štátny štatistický úrad, ktorý sídlil v Bratislave.³² Predchádzajúci krajinový súpis z roku 1938 totiž organizovalo vo svojej réžii Ministerstvo vnútra Slovenskej krajiny, navyše bez oficiálnej legislatívnej podpory, čo vzhľadom k snahe zamedziť agitáciám politických špičiek minorít nebolo možné v krátkom čase pripraviť realizovať. Vybrané otázky sčítania ľudu z roku 1940 boli totiž riadne prerokované v zákonodarnom Slovenskom sneme a prijatý zákon o sčítaní určil, či skôr potvrdil do budúcnosti desaťročné cykly censov. Takto sa teda priamo nadviazalo na medzivojnovú štatistickú prax.³³ Tým bola zaručená štatistická kontinuita, potrebná k modernému, vedeckému skúmaniu populačného vývoja, ktorá sa u nás dodržiava prakticky od druhej polovice 19. storočia do súčasnosti.

Census 1940 bol silno spolitizovaný. Vládne nariadenie, ktoré nadviazalo na zákon o sčítaní ľudu a konkretizovalo termín konania zberu údajov v teréne, osobitne vyčleňovalo skupiny židovského a cigánskeho (rómskeho) obyvateľstva. Židia sa mohli hlásiť výlučne len k židovskej národnosti a Rómovia len k cigánskej. Tento zásah do práv a slobôd vybraných skupín obyvateľstva bol zdôvodňovaný tým, že v minulosti bolo tomuto obyvateľstvu umožnené hlásiť sa aj k iným národnostiam a „...*nebolo možné doteraz získať uspokojivého prehľadu o počte židov a sociálnom*

²⁶ Tamže, s. 547-550, č. 158.

²⁷ Súhrnné dáta za okresy boli publikované v pramennom diele Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky a prehľad obcí a okresov odstúpených Nemecku, Maďarsku a Poľsku. Bratislava : Štátny štatistický úrad, 1939, na s. 8-13; tiež SNA, f. Ministerstvo zahraničných vecí, 1939 – 1945 (ďalej: f. MZV), krab. č. 163, sign. č. 51509/40. Spis obsahuje aj zoznam obcí s väčšinou maďarského obyvateľstva.

²⁸ ŠA Košice, p. Rožňava, f. OÚ Revúca, krab. č. 34, sign. č. 1671/1938 prez.

²⁹ Snem schválil zákon o sčítaní ľudu : Sčítanie ľudu bude každých 10 rokov – Prvé sa prevedie do konca roku 1940. In: *Slovenská pravda*, 10. október 1940, s. 2.

³⁰ Do konca roka má byť prvé sčítanie ľudu. In: *Slovenská pravda*, 5. október 1940, s. 3.

³¹ Už tesne po vzniku autonómnej slovenskej vlády sa hovorilo predovšetkým o zvyšovaní zamestnanosti mužov a úlohe ženy – matky, najmä v rodinnom kruhu a výchove detí. Pozri bližšie: ŠKORVANKOVÁ, Eva. Postavenie žien v období Slovenského štátu. In: *Populačné štúdie Slovenska I.* P. Tišliar (ed.). Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 175 a n.; TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: *Populačné štúdie Slovenska I.* P. Tišliar (ed.). Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 45 a n.; HRNČIAROVÁ, Daniela. Ideál slovenskej ženy – gazdiná. In: *Populačné štúdie Slovenska I.* P. Tišliar (ed.). Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 365 a n.

³² Štátny štatistický úrad v Bratislave vznikol vládnym nariadením z 12. apríla 1939 č. 58/1939 Sl. z.

³³ Z. č. 265/1940 Sl. z. o sčítaní ľudu z 8. októbra 1940. O návrhu zákona sa rokovalo už od začiatku septembra 1940 najmä na predsedníctve vlády a na ministerstve vnútra, ktoré bolo zodpovedné za jeho organizovanie a priebeh, nie však za metodickú časť riadenia, ktorá prináležala profesionálnemu štatistickému úradu. Pozri bližšie SNA, f. Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, 1938 – 1945 (ďalej: f. MVSR), krab. č. 700, sign. č. 3091/40.

rozvrstvení židovského obyvateľstva. Je preto účelné so zreteľom na predpisy o židoch upraviť ich prihlasovaciu povinnosť. Obdobne platí to i o príslušníkoch cigánskej rasy.³⁴ Tým došlo k zmene charakteru predchádzajúcej štatistickej praxe. Segregačná (rasová) národnostná politika sa takto priamo dostala aj do štatistických zisťovaní a napokon i do výsledkov sčítania ľudu z roku 1940. Inštrukcia pre sčítacích komisárov a revízorov, ktorá bližšie špecifikovala a upresňovala pravidlá zberu údajov v roku 1940, určila ako základný atribút národnosti materinskú reč.³⁵ Deťom a mládeži do veku 18 rokov sa určovala národnosť podľa rodičov. V prípade rozdielnej národnosti rodičov platila automaticky národnosť otca ako hlavy rodiny, prípadne národnosť určeného opatrovníka. Židia sa však mohli hlásiť len k židovskej národnosti, s odvolaním sa na vládne nariadenie č. 63/1939 Sl. z., definujúce „pojmem Žid“.³⁶ Definícia tohto pojmu sa stala priamo súčasťou pravidiel sčítania ľudu z roku 1940 o „určení“ židovskej národnosti. Podľa spomenutého vymedzenia sa „musela“ k tejto národnosti prihlásiť nielen osoba, ktorá bola izraelitského viero-vyznania, prípadne z neho prestúpila na inú vieru, ale aj osoby, ktoré mali aspoň jedného rodiča z tejto konfesie. Za Žida bol považovaný aj ten, kto uzavrel manželstvo, prípadne žil v spoločnej domácnosti s osobou izraelitskej viery a ich potomkovia.³⁷

Odlišné nariadenie sa týkalo osôb cigánskej národnosti. Pojem „Cigán“ bol definovaný vyhláškou Ministerstva vnútra Slovenskej republiky (1939 – 1945) z 18. júna 1940.³⁸ Cigánom bol „...iba ten príslušník cigánskej rasy, pochádzajúci z nej po oboch rodičoch, ktorý žije životom kočovným alebo usadlým sice, avšak sa vyhýba práci.“ Táto vágna definícia bola v praxi nepoužiteľná. To bol aj

³⁴ Vl. nar. č. 270/1940 Sl. z. o sčítaní ľudu z 18. októbra 1940.

³⁵ §§18 a 19 Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov. ŠA Košice, p. Rožňava, f. Okresný úrad v Dobšinej, 1938 – 1945 (ďalej: f. OÚ Dobšiná), krab. č. 65, sign. č. D_1732/44.

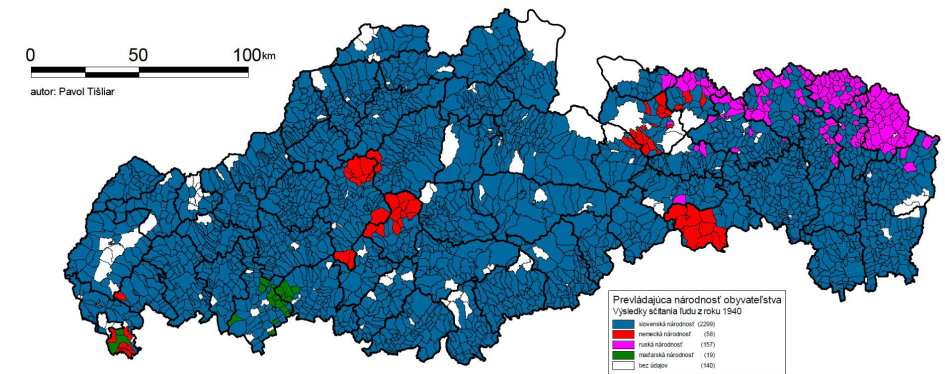
³⁶ §1 vl. nar. č. 63/1939 Sl. z. o vymedzení pojmu žida a usmernení počtu židov v niektorých slobodných povolaniach z 18. apríla 1939.

³⁷ Tamže.

³⁸ Vyhláška MV SR č. 18.635-Ic/1940, vykonávajúc §9 nariadenia s mocou zákona č. 130/1940 Sl. z. o dočasnej úprave pracovnej povinnosti Židov a Cigánov z 29. mája 1940. Problematikou postavenia Rómov na Slovensku v rokoch 1939 – 1945 riešil vo viacerých prácach Karol Janas, napr. JANAS, Karol. *Zabudnuté tábory*. Trenčín : Trenčianska univerzita A. Dubčeka v Trenčíne, 2008 a i.

dôvod, prečo ešte pred začatím zberu údajov Štátny štatistický úrad v Bratislave svojim osobitným vyhlásením informoval verejnosť o neplatnosti tejto definície pre zber údajov sčítania ľudu z roku 1940.³⁹

Komplikovanosť údajov o národnosti obyvateľstva sa prejavila aj zvýšeným záujmom o osobitné osvedčenia o národnosti. Vydával ich Slovenský štatistický úrad od 11. decembra 1940.⁴⁰ Základnú databázu pritom tvorili sčítacie hárky z cenzu 1930, ktoré boli po rozdelení Československa prevezené z Prahy na Slovensko.

Mapa č. 1 : Prevládajúca národnosť štátnych príslušníkov v jednotlivých sídlach Slovenskej republiky (1939 – 1945) podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1940⁴¹

Národnostná skladba obyvateľstva Slovenska vychádzajúca z výsledkov sčítaní ľudu 1938 a 1940 bola z väčšej časti výsledkom dlhodobého populačného a sídelného vývoja (mapa č. 1). Značný vplyv na sumárne údaje však mali už spomenuté územné zmeny na juhu, ale i východe Slovenska, ktoré spôsobili zmeny vo všetkých štruktúrach obyvateľstva v porovnaní s populáciou

³⁹ Staráme sa, aby sčítanie ľudu bolo čo najdokonalejšie : Práva a povinnosti majiteľa bytu – Národnosť Cigánov. In: *Slovenská pravda*, 15. december 1940, s. 3: „...Pojem Cigána určený vo vyhláske Ministerstva vnútra zo dňa 18. júna 1940 č. 18635-Ic/1940, citovanej na 21. strane Inštrukcie podľa obežníka tunajšieho úradu č. 1230/I-40 zo dňa 30. novembra 1940 pre sčítanie ľudu neplatí...“

⁴⁰ Štatistický úrad začne vydávať osvedčenia o národnosti. In: *Slovenská pravda*, 8. decembra 1940, s. 3.

⁴¹ TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný kataster Slovenska z roku 1940*. Bratislava : SNA, 2011, s. 40.

medzivojnového Slovenska. Južné Slovensko, ktoré bolo tradične obývané prevažne maďarským obyvateľstvom, bolo pričlenené k Maďarsku. Z pôvodne najpočetnejšej minority tak ostala na Slovensku približne desatina predchádzajúceho počtu. Rovnako sa zmenila aj severná hranica, kde boli početne zastúpené najmä osoby, ktoré sa následne pri cenzu 1940 prihlásili k slovenskej národnosti.

Tabuľka č. 1 : Národnostná štruktúra Slovenskej krajiny podľa výsledkov sčítania z roku 1938⁴²

Slovenská krajina	spísaní	slovenská n.	česká n.	rusínska (ruská) n.	nemecká n.	maďarská n.	židovská n.	cigánska n.	iná n.
abs.	2656426	2260894	77488	69106	128347	57897	28763	26265	7666
relat. (%)	100	85,11	2,92	2,60	4,83	2,18	1,08	0,99	0,29

Tabuľka č. 2 : Národnostná štruktúra štátnych príslušníkov Slovenskej republiky (1939 – 1945) podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1940 (stav pred úpravami januárového dopočtu a revízných opráv 1941), štátni príslušníci⁴³

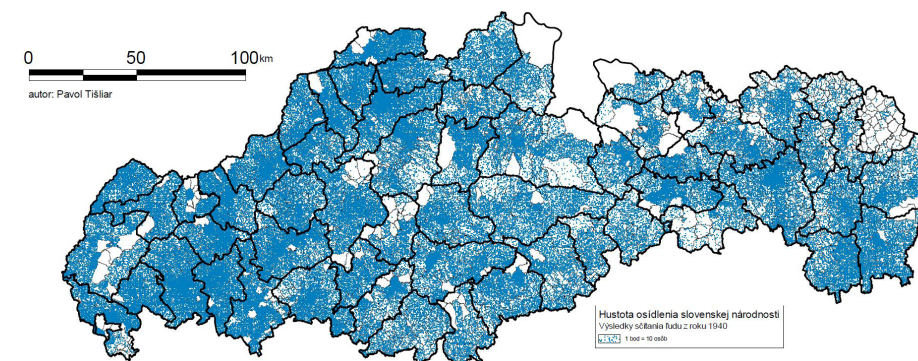
Slovenská republika (1939 - 1945)	štátni prísl.	slovenská n.	česká n.	rusínska (ruská) n.	nemecká n.	maďarská n.	židovská n.	cigánska n.	iná n.
abs.	2567555	2214475	3024	61762	129552	46689	74438	37098	517
relat. (%)	96,68	86,25	0,12	2,41	5,05	1,82	2,90	1,44	0,02

Osoby slovenskej národnosti na zmenšenom území Slovenska jasne prevažovali medzi štátnymi príslušníkmi s vyše 86% podielom. Väčšinu tvorili aj z pohľadu sídelnej štruktúry, keď toto obyvateľstvo prevažovalo v takmer 91% obcí Slovenskej republiky (1939 – 1945). Na regionálnej úrovni Slováci dominovali takmer vo všetkých častiach Slovenska. Výnimkou boli iba okresy Krupina, Medzilaborce a expozitúra Okresného úradu v Stropkove so

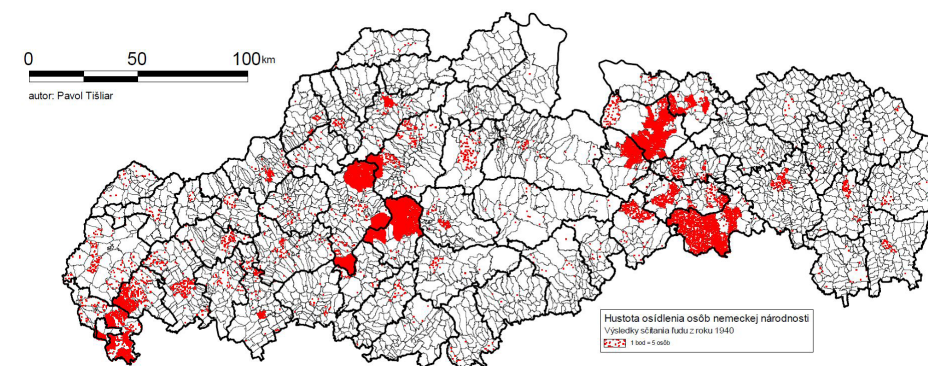
⁴² Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky..., c. d., s. 16-17.

⁴³ TIŠLIAR, Pavol. Národnostný kataster Slovenska..., c. d., s. 38.

sídlom vo Vyšnom Svidníku, z ktorého sa neskôr vytvoril osobitný Svidnícky okres.⁴⁴

Mapa č. 2: Osoby slovenskej národnosti v jednotlivých sídlach Slovenskej republiky (1939 – 1945) podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1940 (pomer: 1 bod = 10 osôb)⁴⁵

Mapa č. 3: Osoby nemeckej národnosti v jednotlivých sídlach Slovenskej republiky (1939 – 1945) podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1940 (pomer: 1 bod = 5 osôb)⁴⁶

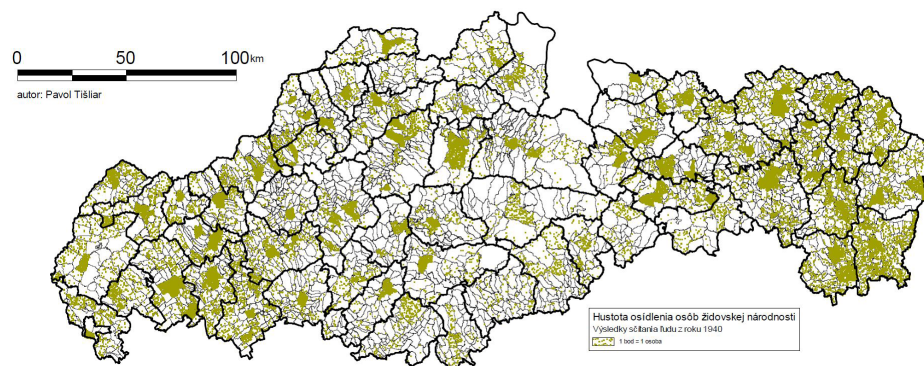
Najpočetnejšou a politicky najvýznamnejšou minoritou v Slovenskej republike (1939 – 1945) bola nemecká menšina (mapa č. 3). Prihlásilo sa k nej vyše 129,5 tis. osôb (5,05 %), čo znamenalo zvýšenie počtu oproti krajinskému súpisu 1938 o vyše

⁴⁴ Okres bol vytvorený na základe zákona č. 107/1942 Sl. z.

⁴⁵ TIŠLIAR, Pavol. Národnostný kataster Slovenska..., c. d., s. 41.

⁴⁶ Tamže, s. 42.

tisíc osôb. Byť v tomto období príslušníkom nemeckej menšiny predsa len bolo do istej miery výhodné a ako ešte uvedieme, nebolo k tomu potrebné ani vedieť nemecky. Príslušníci nemeckej národnosti boli koncentrovaní najmä v troch väčších jazykových oblastiach, ktoré sa formovali stáročia, prakticky ešte ako pozostatok etáp nemeckej kolonizácie, ktorá vrcholila začiatkom 14. storočia. Napriek tomu, že dlhodobo podliehali značnému asimilačnému tlaku slovenského a maďarského jazykového a kultúrneho prostredia, dokázali si udržať vlastnú kultúru, jazyk a povedomie. Výraznejší pokles počtu tohto obyvateľstva bol badateľný najmä od druhej polovice 19. storočia.⁴⁷ Početnejší nemecký jazykový ostrov existoval v Bratislave a okolí, najmä v malokarpatskej oblasti, kde sa toto obyvateľstvo už tradične zaoberalo najmä vinohradníctvom a obchodom. V roku 1940 však už bolo nemecké osídlenie v tomto regióne zreteľne na ústupe. Ďalším jazykovým ostrovom, ktorý bol v 40. rokoch 20. storočia azda najviditeľnejší, bola Hornonitriansko-kremnická oblasť spojená s nemeckým osídlením na južnom Turci, tzv. *Hauerland*.

Mapa č. 4: Osoby židovskej národnosti v jednotlivých sídlach Slovenskej republiky (1939 – 1945) podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1940 (pomer: 1 bod = 1 osoba)⁴⁸

⁴⁷ Podrobnejšie sme sa touto problematikou zaoberali vo viacerých prácach, napr. TIŠLIAR, Pavol. Nemecké národnostné ostrovy..., c. d., 89-118; tiež ŠPROCHA, Branislav – Tišliar, Pavol. Štruktúry obyvateľstva..., c. d.

⁴⁸ TIŠLIAR, Pavol. Národnostný kataster Slovenska..., c. d., s. 43.

V Kremnickom okrese mali Nemci početnú prevahu s vyše 51% zastúpením. Koncentrovaní boli najmä v severnej časti tohto regiónu.⁴⁹ Treťou oblasťou bol napokon severný a južný Spiš, kde sa v okresoch Kežmarok a Gelnica k tejto národnosti v roku 1940 prihlásila viac ako tretina prítomných osôb.⁵⁰ Nemecké obyvateľstvo tvorilo v roku 1940 najpočetnejšiu skupinu obyvateľstva v 58 obciach Slovenska.

V poradí druhou najpočetnejšou menšinou Slovenska po územných zmenách a prijatí pravidla povinného hlásenia k národnosti sa stali osoby židovskej národnosti (mapa č. 4). Hoci mali vyšší podiel medzi obyvateľstvom Slovenska, ani v jednej obci netvorili najpočetnejší element. Už tradične sa koncentrovali hlavne v mestskom prostredí, hoci najmä v prípade východného Slovenska boli výraznejšie zastúpení i na vidieku. Celkovo štatistika v roku 1940 zachytila ich podiel medzi štátnymi príslušníkmi na úrovni 2,9 % (z celkového prítomného obyvateľstva vrátane cudzincov išlo o takmer 87,5 tis. osôb).⁵¹ V tomto smere treba poukázať na to, že v predchádzajúcom krajinskom sčítaní v roku 1938 sa k židovskej národnosti prihlásilo iba necelých 29 tis. osôb.⁵² Tento rozdiel bol dôsledkom spomínaných zmien v zisťovaní národnosti, keď do roku 1940 neplatila povinnosť pre osoby židovského náboženstva hlásiť sa len k židovskej národnosti. Možnosť, nie povinnosť hlásiť sa k židovskej národnosti v medzivojnovom období na Slovensku využila asi polovica osôb izraelitského vierovyznania.⁵³ Kým v medzivojnovom období sa na celom území Slovenska ich počet pohyboval približne na hodnote 136 tis. prítomných osôb,⁵⁴ v roku 1938 krajinský súpis na zmenšenom území zachytil už len asi 85 tis. príslušníkov izraelitskej

⁴⁹ Tamže, s. 415.

⁵⁰ Tamže, s. 307 a 401. V okrese Kežmarok 36,01 %, v Gelnici 37,47 %.

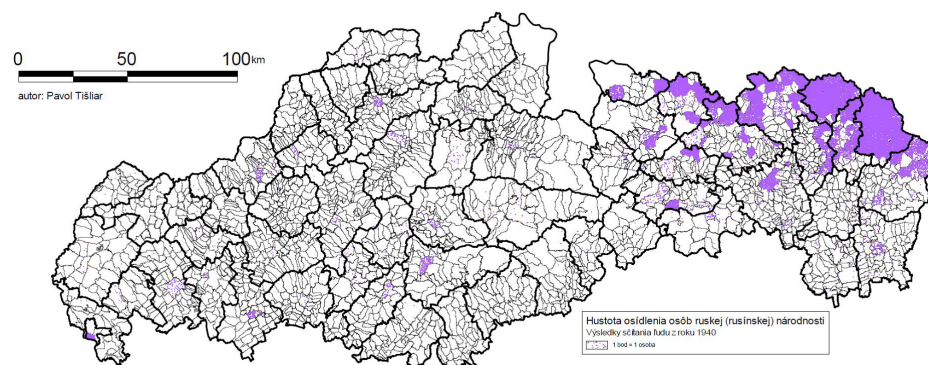
⁵¹ SNA, f. Štátny plánovací a štatistický úrad v Bratislave, 1945 – 1951 (1952) (ďalej f. ŠPŠÚ), krab. č. 1, bez sign.

⁵² Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky..., c. d., s. 11.

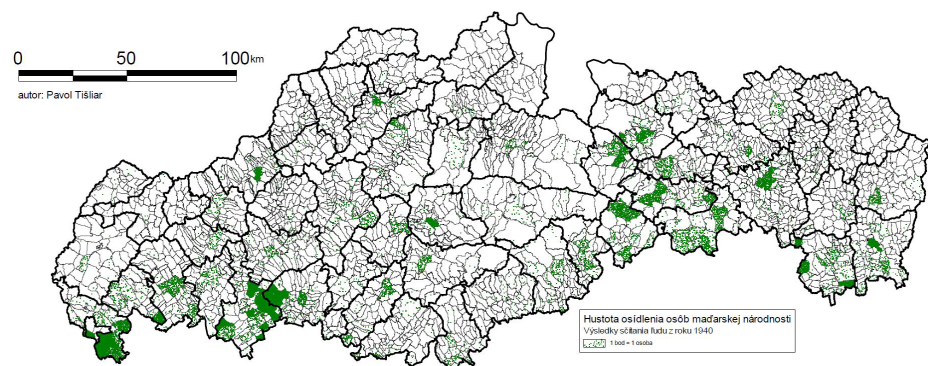
⁵³ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Demografický obraz Slovenska... c. d., s. 185.

⁵⁴ Tamže, s. 191.

viery⁵⁵ a census 1940, po ďalších úpravách hraníc, približne 86,5 tis. izraelitov.⁵⁶

Mapa č. 5: Osoby ruskej (rusínskej) národnosti v jednotlivých sídlach Slovenskej republiky (1939 – 1945) podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1940 (pomer: 1 bod = 1 osoba)⁵⁷

Mapa č. 6: Osoby maďarskej národnosti v jednotlivých sídlach Slovenskej republiky (1939 – 1945) podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1940 (pomer: 1 bod = 1 osoba)⁵⁸

Rusíni boli v roku 1940 v poradí treťou najpočetnejšou minoritou v Slovenskej republike (1939 – 1945) (mapa č. 5). Osoby

⁵⁵ Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky... c. d., s. 13.

⁵⁶ SNA, f. ŠPŠÚ, krab. č. 1 a 38, bez sign. K dispozícii z roku 1940 nemáme kombinované údaje o štátnej príslušnosti a náboženstve osôb. ŠPŠÚ ich zostavil iba za celkové prítomné obyvateľstvo vrátane cudzincov.

⁵⁷ TIŠLIAR, Pavol. Národnostný kataster Slovenska..., c. d., s. 44.

⁵⁸ Tamže, s. 45.

hlásiace sa k tejto národnosti boli koncentrované najmä na severovýchodnom Slovensku. Väčšinu vykazovali v okresoch Medzilaborce a v expozitúre Vyšný Svidník (okres Stropkov), pričom až v 157 obciach predstavovali v roku 1940 obyvateľstvo s najvyšším podielom. Spomenuli sme už, že Rusínov počas medzivojnového obdobia zarátavali do umelo vytvorenej skupiny ruskej národnosti (zaradené skupiny Karpatorusov, Veľkorusov a Ukrajincov). V publikovaných výsledkoch krajinského súpisu z roku 1938 bola táto národnosť označená ako rusínska.⁵⁹ Inštrukcia pre sčítacieho komisára a ďalšie prípravné tlačivá a obežníky cenzu 1940 tento problém priamo neriešili.⁶⁰ Po ukončení zberu údajov, keď nastala záverečná fáza sčítania ľudu, triedenie, spracovávanie a revízia získaných dát, však štatistický úrad musel zaujať jasné stanovisko aj k tomuto problému.⁶¹ V dokumentoch, kde sa spomínalo sčítanie ľudu z roku 1940, bola táto skupina osôb zväčša súhrnne zaraďovaná pod termín ruská národnosť.⁶² Tento problém bol vyriešený odporúčaním k návratu z čias uhorskej štatistiky, ktorá za ruské obyvateľstvo považovala len osoby pochádzajúce z Ruska a domáce obyvateľstvo osobitne uvádzala ako rusínske. K tomuto však došlo až na konci roku 1941, keď sa slovenská vláda uzniesla na tom, aby tí, ktorí sa pri sčítaní 1940 prihlásili ako príslušníci rusínskej, ruskej, ukrajinskej a pod. národnosti, boli v štatistických výkazoch a publikáciách vykazovaní podľa toho.⁶³ Pokles počtu rusínskeho obyvateľstva oproti medzivojnovým údajom bol spôsobený najmä už spomenutým vojenským konfliktom s Maďarskom (tzv. Malá vojna) po vyhlásení slovenského štátu, ktorého výsledkom bola, po anexii

⁵⁹ Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky..., c. d., s. 17. Publikované v priebehu roku 1939.

⁶⁰ ŠA Košice, p. Rožňava, f. OÚ Dobšiná, krab. č. 65, sign. č. D/1732/44.

⁶¹ SNA, f. MVSÚ, krab. č. 1885, sign. č. 56668/41.

⁶² Podrobnejšie sme sa tejto problematike venovali v práci: TIŠLIAR, Pavol. Sčítanie ľudu z roku 1940 : k niektorým aspektom organizovania a priebehu cenzu. In: *Život v Slovenskej republike : Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IX*. P. Sokolovič (ed.). Bratislava : ÚPN, 2010, s. 25-35.

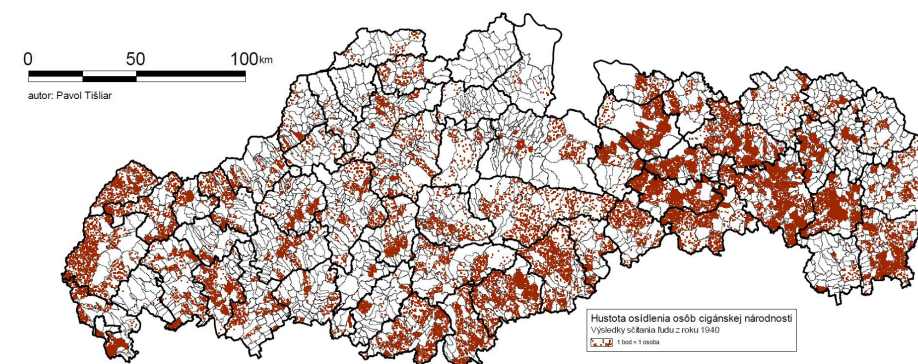
⁶³ SNA, f. MVSÚ, krab. č. 1885, sign. č. 56668/41. Po skončení vojny však štatistický úrad pripravil na publikovanie a v roku 1946 aj publikoval regionálne dáta za census 1940, kde Rusínov vykázal ako Ukrajincov. Pozri bližšie SNA, f. ŠPŠÚ, krab. č. 1 a 38, bez sign.; tiež *Zprávy Štátneho plánovacieho a štatistického úradu 1946*. Bratislava 1946, s. 16-19.

Podkarpatskej Rusi Maďarskom, aj strata niektorých východných častí Slovenska s absolútnou prevahou slovenského a rusínskeho obyvateľstva.

Najviac sa zmenilo postavenie maďarskej menšiny. Pokým do vzniku Československej republiky predstavovalo maďarské obyvateľstvo v Uhorsku najpočetnejšie etnikum, po roku 1918 sa stali najväčšou minoritou na Slovensku a po ďalších územných zmenách v rokoch 1938/1939 bolo toto obyvateľstvo „trpené“ ako v poradí už len 4. najpočetnejšia menšina v krajine (mapa č. 6). Slovensko-maďarské vzťahy boli poznačené politikou reciprocity, ktorá fungovala počas celého vojnového obdobia. Po územných zmenách ostala na Slovensku asi 46,5 tisícová maďarská menšina, ktorá bola koncentrovanejšia v maďarskom jazykovom výbežku severovýchodne od Nitry a pri Bratislave. Najpočetnejšiu národnostnú skupinu tvorilo maďarské obyvateľstvo v 19 obciach na územne zmenšenom Slovensku. Početnejší boli aj v nemeckom jazykovom prostredí, najmä na južnom Spiši. Išlo o dôsledok nesúhlasu tamojšej časti nemeckej minority s politikou Nemeckej strany (Deutsche Partei) a promaďarskou orientáciou miestneho nemecky hovoriaceho obyvateľstva (tzv. mantácka oblasť). Prispievala tomu aj pomerne účinne riadená maďarská propaganda, ktorej základnou ideou bola myšlienka pripojenia celého južného Spiša na konci 30. rokov k Maďarsku.⁶⁴

Osoby cigánskej národnosti boli rozptýlené prakticky po celom území Slovenska. (mapa č. 7). Pre toto obyvateľstvo bola typická častá identifikácia s etnickým prostredím, v ktorom žili. Už na konci 19. storočia sa v Uhorsku pokúšali o osobitný súpis Cigánov (Rómov), kde popri jazykovej charakteristike vystupoval do popredia i etnografický výskum spôsobu života (sledoval sa najmä

kočovní element).⁶⁵ Práve z dôvodu chýbajúceho povedomia sa v medzivojnovom období k cigánskej národnosti hlásil pomerne nízky počet osôb. V roku 1921 menej ako 8,5 tis. osôb, v roku 1930 sa prihlásilo k tejto národnosti skoro 31 tis.⁶⁶ a v roku 1938 vyše 26 tis. Rómov na územne zmenšenom Slovensku. Zvýšenie počtu Rómov na konci 30. a v 40. rokoch hlásiacich sa k cigánskej národnosti bolo preukazné najmä na východnom Slovensku. V roku 1940 bola síce povinnosť prihlásiť sa k cigánskej národnosti deň pred začatím zberu údajov v teréne zrušená, no možno predpokladať, že aj tento moment spôsobil ďalší nárast počtu príslušníkov cigánskej národnosti. Ich počet prevýšil 37 tisícovú hranicu.

Mapa č. 7: Osoby cigánskej národnosti v jednotlivých sídlach Slovenskej republiky (1939 – 1945) podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1940 (pomer: 1 bod = 1 osoba)⁶⁷

Hustejšie rómske osídlenie existovalo v roku 1940 hlavne na východnom Slovensku, v oblastiach Spiš, Šariš a Zemplín. Vyšší počet možno badať aj pozdĺž južných hraníc Slovenska od Hontu

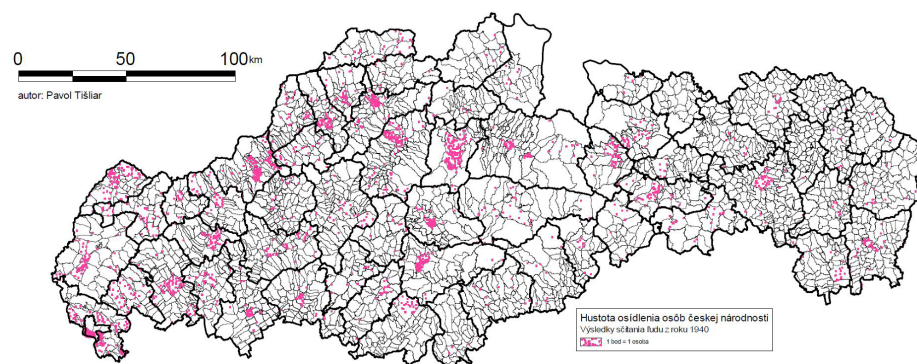
⁶⁴ Išlo najmä o oblasť Štôsu a Medzeva, hoci „promaďarskí“ Nemci žili aj v okolí Smolníka. HETÉNYI, Martin. (Zjednotená) Maďarská strana..., c. d., s. 51 a n.; tiež SCHVARC, Michal. Guľka pre štátneho tajomníka. Atentát na Franza Karmasina v Nižnom Medzeve 11. decembra 1938. In: *Pamäť národa*, 4/2007, s. 42-50.

⁶⁵ *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott Czigányösszeírás Eredményei*. Budapest : Az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, 1895; tiež ŠPROCHA, Branislav. Niektoré zdroje informácií demografickej povahy o rómskej populácii na Slovensku. In: *Slovenská štatistika a demografia*, roč. 17, 4/2007, s. 3-11.

⁶⁶ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Štruktúry obyvateľstva Slovenska..., c. d., s. 130.

⁶⁷ TIŠLIAR, Pavol. Národnostný kataster Slovenska..., c. d., s. 46.

po severný Gemer. Na západnom Slovensku boli koncentrovanejši najmä v oblasti Záhoria.⁶⁸

Mapa č. 8: Osoby českej národnosti v jednotlivých sídlach Slovenskej republiky (1939 – 1945) podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1940 (pomer: 1 bod = 1 osoba)⁶⁹

Obyvateľstvo českej národnosti na Slovensku patrilo k najmenším minoritám. (mapa č. 8). Až vznikom Československa došlo k výraznej pracovnej migrácii, ktorá smerovala na Slovensko, najmä do správnych centier na úradnícke miesta, na vidieku hlavne do miestnych škôl. Ich výpomoc vo fáze budovania Československej republiky bola bezpochyby nevyhnutná a veľmi prospešná. Bez týchto ľudí by nebolo možné zaktivizovať chod verejnej správy a znormlizovať v relatívne krátkom čase bežný každodenný život na Slovensku. Postupne sa počet Čechov na Slovensku zvýšil s rodinnými príslušníkmi na takmer 121 tis.

⁶⁸ Podrobne sme priestorové rozloženie rómskej populácie riešili v TIŠLIAR, Pavol. Priestorové rozmiestnenie rómskej minority na Slovensku podľa výsledkov obyvateľstva z roku 1940. In: *Slovenská štatistika a demografia*. r. 21, 4/2011, s. 3-21. Demografickú reprodukciu rómskeho obyvateľstva v 20. storočí v posledných rokoch výraznejšie objasnili viaceré práce Branislava Šprocha. Z nich možno spomenúť napr. ŠPROCHA, Branislav. Plodnosť Rómov na Slovensku. In: *Demografie*, roč. 49, 3/2007, s.191-201; ŠPROCHA, Branislav. Úmrtnosť rómskej populácie na Slovensku. In: *Demografie*, roč. 50, 4/2008, s.276-287; ŠPROCHA, Branislav: Generačná analýza plodnosti rómskych žien. In: *Demografie*, roč. 54, 1/2012, s. 36-46 a najmä knižnú prácu ŠPROCHA, Branislav. *Reprodukcia rómskeho obyvateľstva na Slovensku a prognóza jeho populačného vývoja*. Bratislava : Prognostický ústav SAV a INFOSTAT, 2014.

⁶⁹ TIŠLIAR, Pavol. Národnostný kataster Slovenska..., c. d., s. 46.

(v roku 1930) a do konca 30. rokov na približne 160 tis.⁷⁰ Treba však dodať, že počiatočná výpomoc nadobudla širšie rozmery a bola postupne smerovaná aj na pracovné pozície, kde sa ich prítomnosť začala vnímať ako „zaberanie pracovných pozícií miestnemu obyvateľstvu“. Tento problém nadobudol veľmi rýchlo politické rozmery, keď sa stal súčasťou oficiálnej propagandy autonomistického krídla politického spektra na Slovensku a vyvrcholil v roku 1938 po vyhlásení autonómie Slovenska snahou o okamžité vystaňovanie českého obyvateľstva späť do Česka. V roku 1938, keď postupne silnel tlak na Čechov zamestnaných v slovenskej správe, aby zo Slovenska odišli, ich počet poklesol na takmer 77,5 tis.⁷¹ V roku 1940, počas konania sčítania ľudu, už väčšiu časť prítomných Čechov považovali za príslušníkov Protektorátu Čechy a Morava, teda za cudzincov. Štátnym občianstvom disponovalo niečo vyše 3 tisíc osôb českej národnosti, ktorí mali zväčša slovenského manželského partnera. Priestorovo boli rozptýlení prakticky po celom Slovensku, koncentrovanejšie vo väčších správnych centrách. Bol to výsledok spomenutej pracovnej migrácie, keďže väčšina osôb českej národnosti aj naďalej pracovala predovšetkým v štátnej správe, školstve, samospráve, ale tiež v doprave.⁷²

Popri spomenutých minoritách žili na Slovensku aj ďalšie menšiny. Na severe a severovýchode Slovenska, v prihraničnej oblasti s Poľskom, žila menej početná poľská menšina. V roku 1938 síce sčítací komisári narátali niečo cez 3800 osôb z celkového prítomného obyvateľstva,⁷³ no v roku 1940 sa už len niečo cez 300 osôb hlásilo k poľskej národnosti.⁷⁴ Koncentrovanejši boli najmä v okresoch Humenné (70 osôb) a Trstená (45 osôb).⁷⁵ Príčiny po-

⁷⁰ ČSS zv. 98, s. 47*, tiež pozri BOTÍK, Ján. *Etnická história Slovenska : K problematike etnicity, etnickej identity, multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov*. UKF Nitra, 2007, s. 171 a n. České obyvateľstvo pracovalo najmä v školstve (pozície učiteľov) a úradníctve (popri postoch úradníkov a podúradníkov aj na špecifických pozíciách financi, četníci, polícia), ale aj v dôstojníckom zbore.

⁷¹ Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky..., c. d., s. 8-11.

⁷² ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Demografický obraz Slovenska..., c. d., s. 209 a n.

⁷³ Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky..., c. d., s. 10-11.

⁷⁴ SNA, f. ŠPSÚ, krab. č. 38, bez sign.

⁷⁵ Porovnaj sumárne dáta TIŠLIAR, Pavol. Národnostný kataster Slovenska..., c. d., s. 53 (stĺpec iná národnosť) a SNA, f. ŠPSÚ, krab. č. 38, bez sign.

klesu boli akiste dôsledkom vojenského konfliktu, ktorý sa viedol i zo slovenskej strany v roku 1939 proti Poľsku. Ostatné národnosti boli v roku 1940 zastúpené na Slovensku v minimálnych počtoch.⁷⁶

Po dohode s Poľskom, ku koncu roku 1938 v Zakopanom, došlo k odstúpeniu niektorých častí Kysúc, Oravy a Spiša.⁷⁷ Útok na Poľsko v septembri 1939 však znamenal nielen prinavrátenie týchto častí severného Slovenska späť, ale tiež návrat slovenských obcí, ktoré sa v dvadsiatych rokoch stali súčasťou Poľska. K 1. januáru 1940 boli tieto územia oficiálne inkorporované k Slovenskej republike (1939 – 1945). V 25 pričlenených obciach (neberieme takto do úvahy Suchú Horu a Hladovku, ktoré zmenili štátnu príslušnosť v roku 1938 a v roku 1939 boli pričlenené späť na Slovensko) bolo napočítaných 27319 osôb, z toho malo (získalo) štátnu príslušnosť Slovenskej republiky (1939 – 1945) 26441 osôb. Z pohľadu národnostného rozvrstvenia tu jasne dominovala slovenská národnosť, ku ktorej sa prihlásilo až 98,24 % osôb.⁷⁸

Národnostné výsledky 1940 a lokálne politické kauzy

Po ukončení zberu údajov začiatkom roku 1941, ktoré sa z celoslovenského hľadiska viedlo v pokojnom duchu, nastalo obdobie revízie a spracovania získaných údajov. Už počas zberu údajov sa vyskytlo niekoľko sťažností, ktoré sa týkali zapisovania národnosti v sčítacích hárkoch. Charakter sťažností bol vo všetkých zná-

⁷⁶ Z pohľadu sídelného vývoja Slovenska azda osobitnú pozornosť zasluhuje aj chorvátske obyvateľstvo, ktoré si od 16. storočia udržiavalo na juhozápadnom Slovensku vlastnú identitu. V priebehu stáročí sa však postupne asimilovalo. V roku 1940 išlo už len o ojedinelé prípady hlásenia sa osôb k tejto národnosti. K tejto problematike pozri bližšie ŠKOVŘÁNKOVÁ, Eva. Srbi a Chorváti v Bratislave 1918 – 1948. In: *Stratené mesto*. Bratislava : Marenčin PT, 2011, s. 121-139.

⁷⁷ Poľské vojsko obsadilo tieto časti už 27. novembra 1938 a delimitačné práce skončili 30. novembra 1938 dohodou s poľskou stranou v Zakopanom. MVSR Štátny archív v Bytči, pobočka Čadca, f. Okresný úrad v Čadci, 1923 – 1945, krab. č. 66, sign. č. 49/1939 prez. Obežník PKÚ č. 74.588/1938 prez.; MVSR Štátny archív v Levoči, pobočka Poprad, f. Okresný úrad v Kežmarku, 1923 – 1945, krab. č. 33, sign. č. 2758/1938 prez.; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. OÚ Dobšiná, krab. č. 1, sign. č. 161/1938 prez.

⁷⁸ TIŠLIAR, Pavol. Národnostný kataster Slovenska..., c. d., s. 155-156 a 172-173.

mych prípadoch v podstate rovnaký. Sťažovatelia poukazovali na „svojvôľu“ sčítacích komisárov pri zapisovaní údajov o národnosti a nerešpektovanie vôle sčítanca. Kým niektoré prípady skončili „odložené“, prípadne nemáme vedomosti o ich doriešení,⁷⁹ iné sťažnosti získali aj medzinárodný rozmer. Takýmto bol prípad štyroch obyvateľov Malackého okresu, pri ktorých tamjší okresný úrad na základe podrobného vyšetrovania dospel k názoru, že nemôžu byť nemeckej národnosti a ustálil im osobitnými výmermi, podľa pravidiel sčítania ľudu 1940, slovenskú národnosť. Išlo o Jána Hackla a Františka Píruša z Perneku a Imricha a Gustáva Hermanovcov z Rárboku (dnes Rohožník), oficiálne ríšskych občanov, ktorí podali na základe toho sťažnosť na nemeckom vyslanectve. To ihneď protestovalo koncom januára 1941 verbálnymi nótami na Ministerstve zahraničných vecí SR, v ktorých dôrazne žiadalo vyšetrenie tohto prípadu. Vyšetrenie však jasne preukázalo, že Okresný úrad v Malackách nepochybil. Zistilo sa, že dotyčné osoby vôbec nevedeli po nemecky. Teda nebola splnená základná jazyková podmienka voľby národnosti, keď nemecký jazyk u týchto osôb nebol ani materinským jazykom, ale ani jazykom, ktorý najčastejšie v dennom kontakte používali. V oboch prípadoch bola týmto jazykom slovenčina. Napriek tomu ministerstvo zahraničných vecí tvrdo tlačilo na ministerstvo vnútra, aby toto rozhodnutie zmenilo a bola rešpektovaná vôľa spomenutých sčítancov.⁸⁰ Takže hoci Okresný úrad v Malackách nepochybil, všetkým štyrom spomenutým osobám na žiadosť nemeckého vyslanectva 1. júla 1941 priznali a ustálili nemeckú národnosť. Problémom pritom nebola ani spomenutá neznalosť nemeckého jazyka.⁸¹

Nezvyčajným a prekvapujúcim prípadom sťažnosti na nesprávne zapísanie národnosti, ktorý plne súvisel s odmietaním oficiálnej

⁷⁹ Predseda Maďarskej strany na Slovensku János Esterházy sa v máji 1941 obrátil na ministerského predsedu Vojtecha Tuku so sťažnosťou, v ktorej uviedol, že až 1147 osobám nebola pri sčítaní ľudu uznaná maďarská národnosť. Okresné úrady im ustálili buď slovenskú alebo nemeckú národnosť. Výsledok sťažnosti nepoznáme. HETÉNYI, Martin. Postavenie maďarskej menšiny..., c. d., s. 106-107.

⁸⁰ SNA, f. MVSR, krab. č. 1882, sign. č. 13406/1941. List ministerstva zahraničných vecí ministerstvu vnútra z 27. marca 1941.

⁸¹ Tamže.

politiky Deutsche Partei, vznikol na východnom Slovensku. Išlo o sťažnosť Jána Prognera z Nižného Medzeva, ktorému Okresný úrad v Gelnici zmenil uvádzanú maďarskú národnosť na nemeckú. Dôvodom bola skutočnosť, že jeho materinským a najčastejšie používaným jazykom bola nemčina.⁸² J. Progner však odmietal svoju príslušnosť k nemeckej národnosti a trval na maďarskej. V žiadosti prezidentovi republiky argumentoval tým, že bol už 12 rokov predsedom Maďarskej strany v Nižnom Medzeve. Podľa jeho vyjadrenia bolo v Medzeve údajne organizovaných až 800 členov tejto strany. Gelnický okresný náčelník vo svojej správe poukázal na skutočnosť, že v Nižnom Medzeve skutočne žilo asi 200 členov tejto strany, ktorí sa oficiálne „hlásili k Maďarom“.⁸³ Jeho slová do istej miery potvrdzovali aj výsledky sčítania ľudu z roku 1930, kedy sa v Nižnom Medzeve prihlásilo k maďarskej národnosti 240 osôb, no takmer 2100 k nemeckej.⁸⁴ Aj toto bol jeden z argumentov, prečo okresný náčelník trval na správne uvedenej nemeckej národnosti väčšiny obyvateľstva. V tejto súvislosti tiež uviedol, že značná časť obyvateľstva podľahla maďarskej propagande, ktorá bola v Nižnom Medzeve v tomto období rozširovaná. Jej podstatou bola myšlienka, že ak sa bude hlásiť k maďarskej národnosti dostatočný počet obyvateľov, tak sa možno podarí celý tento kraj pripojiť k Maďarsku. V roku 1939 približne 200 obyvateľov Medzeva utieklo do Maďarska a v čase sčítania ľudu z roku 1940 vykazoval Nižný Medzev 216 osôb maďarskej, 1835 osôb nemeckej národnosti a len 181 Slovákov.⁸⁵ Miestny veliteľ Hlinkovej gardy Ján Jurkovič uviedol, že v roku 1938 tu prevládala maďarská národnosť s približne 1900 hlásiacimi sa osobami. Nemcov vtedy bolo asi 480 a Slovákov 220.⁸⁶ Či boli tieto údaje presné, dokázať priamo nevieme, keďže dáta za jednotlivé sídla z krajiniského súpisu 1938 neboli publikované. No podľa niektorých dochovaných výkazov o sčítaní obyvateľstva z roku 1938 Nižný Medzev nebol zaradený do zoznamu obcí s prevládajúcou maďarskou menšinou, ktoré sa po krajiniskom sčítaní 1938 v okresoch zоста-

vovali.⁸⁷ Na druhej strane práve niekoľko dní pred týmto sčítaním tu prebehol pokus o atentát na F. Karmasina s jasným vyjadrením promaďarského postoja miestneho obyvateľstva, ktoré rozprávalo nemecky.⁸⁸ Napokon treba dodať, že sťažnosť J. Prognera skončila rozhodnutím Župného úradu v Ružomberku, ktorý zmenil výmer Gelnického okresného úradu a priznal mu maďarskú národnosť.

Národnostná skladba obyvateľstva Slovenskej republiky (1939 – 1945) bola z veľkej časti dôsledkom viacerých politicko-spoločenských faktorov a zmien. Najvýznamnejšími boli územné zmeny, ktoré znamenali aj početné zníženie obyvateľstva a zasiahli do všetkých štruktúr a charakteristík obyvateľstva. Po skončení 2. svetovej vojny síce došlo k obnoveniu územnej integrity Slovenska v pôvodných hraniciach, na druhej strane však aj k viacerým núteným, ale i priamo nevynúteným vnútorným a vonkajším migráciám obyvateľstva. K likvidácii značnej časti židovskej populácie na Slovensku, ku ktorej došlo ešte v prvej polovici 40. rokov, pribudol po vojne transfer nemeckého obyvateľstva, výmena obyvateľstva medzi Slovenskom a Maďarskom, neskôr snaha presťahovať Maďarov z južného Slovenska do vyprázdneného českého pohraničia.⁸⁹ To všetko sa napokon priamo odrazilo aj na celkovej národnostnej skladbe obyvateľstva Slovenska v povojnovom období, ktorá už nenadobudla medzivojnový charakter.

⁸² Tamže, sign. č. 18880/1941.

⁸³ Tamže, správa okresného náčelníka z Gelnice z 22. marca 1941.

⁸⁴ Štatistický lexikón v krajine Slovenskej. Praha : SÚS, 1936, s.65.

⁸⁵ TIŠLIAR, Pavol. Národnostný kataster Slovenska..., c. d., s. 76.

⁸⁶ SNA, f. MVSR, krab. č. 701, sign. č. 3593/1940.

⁸⁷ SNA, f. MZV, krab. č. 163, sign. č. 51509/40.

⁸⁸ SCHVARC, Michal. Guľka pre štátneho tajomníka..., c. d., s. 43 a n.

⁸⁹ ŠMIGEL, Michal – KRÚŠKO, Štefan. *Opcia a presídlenie Rusínov do ZSSR (1945 – 1947)*. Bratislava : Goralina, 2011, s. 17 a n.

Zoznam prameňov a literatúry

Archívne pramene:

MVSR – Slovenský národný archív v Bratislave:

- f. Minister ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska, 1918 – 1928
- f. Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, 1938 – 1945
- f. Štátny plánovací a štatistický úrad v Bratislave, 1945 – 1951 (1952)
- f. Ministerstvo zahraničných vecí, 1939 – 1945

MVSR Štátny archív v Bytči, pobočka Čadca:

- f. Okresný úrad v Čadci, 1923 – 1945

MVSR Štátny archív v Levoči, pobočka Poprad:

- f. Okresný úrad v Kežmarku, 1923 – 1945

MVSR – Štátny archív v Košiciach, pobočka Rožňava:

- f. Okresný úrad v Revúcej, 1923 – 1945
- f. Okresný úrad v Dobšinej, 1938 – 1945

Národní archiv České republiky v Prahe:

- f. Státní úřad statistický I., (1916) 1918 – 1946 (1950)
- f. Ministerstvo vnitra I. – stará registratura, 1918 – 1953

Edície prameňov:

„*TRETIA ríša*“ a vznik Slovenského štátu : *Dokumenty* I. M. Schvarc – M. Holák – D. Schriffel (eds.). Bratislava : ÚPN, 2008.

A Magyarországbán 1893. január 31-én végrehajtott Czigányösszeírás Eredményei. Budapest : Az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, 1895.

Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I. Růst, koncentrace a hustota obyvatelstva, pohlaví, věkové rozvrstvení, rodinný stav, státní příslušnost, národnost, náboženské vyznání. In: *Československá statistika* sv. 98, řada VI., sešit 7. Praha : SÚS, 1934.

Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. I. díl. In: *Československá statistika* sv. 9, řada VI., sešit 1. Praha : Státní úřad statistický, 1924.

Štatistický lexikón v krajine Slovenskej. Praha : SÚS, 1936.

Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky a prehľad obcí a okresov odstúpených Nemecku, Maďarsku a Poľsku. Bratislava : Štátny štatistický úrad, 1939.

Literatúra:

BERROVÁ, Petra. Zjišťování národnosti obyvatelstva při sčítání lidu na našem území v minulosti a dnes. In: *Demografie*. r. 50, 4/2008, s. 259-267.

BOTÍK, Ján. *Etnická história Slovenska : K problematike etnicity, etnickej identity, multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov*. UKF Nitra, 2007.

HETÉNYI Martin. *(Zjednotená) Maďarská strana na Slovensku 1939 – 1945*. Nitra : UKF, 2011.

HOLEC, Roman. Trianonské rituály alebo úvahy nad niektorými javmi v maďarskej historiografii. In: *Historický časopis*, roč. 58, 2/2010, s. 291-312.

HRNČIAROVÁ, Daniela. Ideál slovenskej ženy – gazdiná. In: *Populačné štúdie Slovenska I*. P. Tišliar (ed.). Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 333-389.

JANAS, Karol. *Zabudnuté tábory*. Trenčín : Trenčianska univerzita A. Dubčeka v Trenčíne, 2008.

KACÍREK, Ľuboš. Modernizácia Uhorska v 19. storočí a slovenské národné hnutie. In: *Idey a vývoj slovenského národotvorného myslenia*. M. Martinkovič (ed.). Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2011, s. 246-338.

KACÍREK, Ľuboš. Náboženská situácia za prvej Československej republiky. In: *Historická revue*, roč. XXIV., 3/2013, s. 32-37.

KOVAL, Peter. Otázka slovensko-rusínskych etnických hraníc v čase formovania slovenskej štátnosti. In: *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami*. Prešov : Univerzum, 2007, s. 112-126.

- SCHVARC, Michal. Guľka pre štátneho tajomníka. Atentát na Franza Karmasina v Nižnom Medzeve 11. decembra 1938. In: *Pamäť národa*, 4/2007, s. 42-50.
- SCHVARC, Michal. Pozícia Karmasinovej Deutsche Partei vo vnútropolitickej kríze na jar a v lete 1940. In: *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami*. Prešov : Univerzum, 2007, s. 77-92.
- ŠKORVANKOVÁ, Eva. Postavenie žien v období Slovenského štátu. In: *Populačné štúdie Slovenska I*. P. Tišliar (ed.). Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 167-332.
- ŠKOVŘANKOVÁ, Eva. Srbi a Chorváti v Bratislave 1918 – 1948. In: *Stratené mesto*. Bratislava : Marenčin PT, 2011, s. 121-139.
- ŠMIGEL, Michal – KRUSKO, Štefan. *Opcia a presídlenie Rusínov do ZSSR (1945 – 1947)*. Bratislava : Goralina, 2011.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919 – 1940*. Brno : Tribun EU, 2012.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Štruktúry obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1940. Bratislava : Infostat, 2009.
- ŠPROCHA, Branislav. Niektoré zdroje informácií demografickej povahy o rómskej populácii na Slovensku. In: *Slovenská štatistika a demografia*, roč. 17, 4/2007, s. 3-11.
- ŠPROCHA, Branislav. Plodnosť Rómov na Slovensku. In: *Demografie*, r. 49, 3/2007, s. 191-201.
- ŠPROCHA, Branislav. Úmrtnosť rómskej populácie na Slovensku. In: *Demografie*, r. 50, 4/2008, s. 276-287.
- ŠPROCHA, Branislav. Generačná analýza plodnosti rómskych žien. In: *Demografie*, r. 54, 1/2012, s. 36-46.
- ŠPROCHA, Branislav. *Reprodukcia rómskeho obyvateľstva na Slovensku a prognóza jeho populačného vývoja*. Bratislava : Prognostický ústav SAV a INFOSTAT, 2014.
- TIŠLIAR, Pavol. *Etnická a konfesijná štruktúra obyvateľstva Gemera a Malohontu : prehľad stavu podľa vybraných statických prameňov v 18. – 1. pol. 20. storočia*. Brno : Tribun EU, 2009.
- TIŠLIAR, Pavol. *Mimoriadne sčítanie ľudu z roku 1919 : príspevok k populačným dejinám Slovenska*. Bratislava : Statis, 2007.

- TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: *Populačné štúdie Slovenska I*. P. Tišliar (ed.). Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 19-90.
- TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný kataster Slovenska z roku 1940*. Bratislava : SNA, 2011.
- TIŠLIAR, Pavol. Nemecké národnostné ostrovy na Slovensku podľa výsledkov Šrobárovho popisu ľudu z roku 1919. In: *Zborník Filozofickej fakulty UK Historica XLVII*. P. Tišliar (ed.). Bratislava : Univerzita Komenského, 2008, s. 89-118.
- TIŠLIAR, Pavol. *Okresné zriadenie na Slovensku v rokoch 1918 – 1945*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013.
- TIŠLIAR, Pavol. Priestorové rozmiestnenie rómskej minority na Slovensku podľa výsledkov obyvateľstva z roku 1940. In: *Slovenská štatistika a demografia*. r. 21, 4/2011, s. 3-21.
- TIŠLIAR, Pavol. Sčítanie ľudu z roku 1940 : k niektorým aspektom organizovania a priebehu cenzu. In: *Život v Slovenskej republike : Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IX*. P. Sokolovič (ed.). Bratislava : ÚPN, 2010, s. 25-35.

Právne normy, dobová tlač:

Slovenský zákonník 1939 – 1945

Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, 1918 – 1938

Slovenská pravda, 1940

Otázka regulácie pôrodnosti v období prvej Slovenskej republiky (1939 – 1945)¹

Eva Škorvanková

Mgr. Eva Škorvanková, PhD.
Katedra všeobecných dejín
Filozofická fakulta UK
Gondova 2
814 99 Bratislava
e-mail: skorvankovaeva@gmail.com

Populačné štúdie Slovenska 4 : 53-121

The ruling elite of the 1939 – 1945 Slovak republic devoted a lot of attention to population politics in general and the family as its primary unit in particular. In contemporary Slovak press and political discourse, political support for high fertility commonly took the shape of propaganda in support of motherhood and the traditional Christian family. Elimination of any attempts at birth control also played a significant part in the government's pro-natality policy and resulted in the interference in reproductive rights of Slovak women. The aim of this paper is to analyze the propaganda methods and legal measures undertaken against any attempts to control the birthrate in 1939 and 1945 Slovakia.

Key words: fertility regulation, state propaganda, Slovakia, 1939 – 1945

Po vyhlásení autonómie a následne vytvorení Slovenského štátu mohla vládnuca slovenská garnitúra sústredená okolo konzervatívnej Hlinkovej slovenskej ľudovej strany naplno realizovať svoj politický program. Dôležitou súčasťou politickej agendy slovenskej vlády bola rodinná politika, sociálna a právna podpora rodiny, materstva a podpora rastu pôrodnosti. Slovenská kresťanská rodina bola neustále deklarovaná a prezentovaná ako základná bunka slovenskej spoločnosti a štátu. Zároveň bola vyzdvihovaná úloha ženy ako matky, strážkyne rodinného kozubu a súčasne aj potreba zakladať veľké rodiny s početným potomstvom. Vládnuci režim sa usiloval podporiť rast pôrodnosti rôznymi opatreniami rodinnej a sociálnej politiky, zavedením rodinnej

¹ Príspevok vznikol pri riešení grantovej úlohy MŠ SR VEGA č. 1/0026/14 „Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050“.

mzdy, prídavkov na deti, ale aj prepúšťaním vydatých učiteliek a štátnych zamestnankýň, úpravami vo vzdelávaní dievčat smerom k rodičovstvu, starostlivosti o deti a rodinu. Za agendou konzervatívnej rodinnej politiky a podpory pôrodnosti boli ukryté ale reálne sociálne problémy slovenského štátu, napríklad problém vysokej nezamestnanosti. Obmedzenie vzdelávania dievčat, prepúšťanie vydatých učiteliek a štátnych zamestnankýň boli „ospravedlňované“ potrebou podporiť zakladanie rodín a zvýšiť pôrodnosť v krajine. Konzervatívne kresťanské hodnoty vládnucej elity sa prejavili najmä v agende obmedzenia rozvodov a rozlúk manželstiev, ale najmä v pokusoch podporiť pôrodnosť a obmedziť regulovanie pôrodnosti zavedením osobitného zákona o ochrane plodu a materstva v roku 1941. V predloženej štúdii sa pokúsime ukázať, akým spôsobom sa téma regulácie pôrodnosti prezentovala vo verejnom priestore a viedla k prijatiu zákona o ochrane plodu a materstva.

Rodina ako základná bunka štátu

Jozef Tiso charakterizoval v rozhovore s redaktorom *Slováka* z 19. novembra 1938 rodinu ako „biologickú a mravnú bunku národa“.² Vo vládnom vyhlásení autonómnej vlády bol zdôraznený význam rodiny, ktorá mala stáť „v obore sociálnej politiky v popredí záujmov slovenskej vlády“³ ako „základná bunka štátu a spoločnosti vôbec“. Rodina bola definovaná ako „prameň, z ktorého plynie život, je prvá škola, ktorá učí myslieť, je prvý chrám, ktorý učí modliť sa; je prvá dielňa, ktorá učí pracovať a je aj prvá spoločnosť, ktorá učí spolunažívať v láske a spravodlivosti“.⁴ Autonómna vláda deklarovala potrebu podporovať všetko, čo prispieva k jednote a pevnosti slovenských rodín, pretože „malý slovenský národ viac, ako ktorý iný, potrebuje zdravé, silné, hospodársky zaistené a patrične rozvetvené rodiny, aby ich súhrn dával v jadre existenčné silný a duchom mocný celok, ktorý čestne obstojí v ťažkých

² Slovenský snem skutkom. In: *Slovák*, 20. novembra 1938, roč. XX, 1938, č. 265, s. 1.

³ Vyhlásenie vlády Slovenskej krajiny prednesené Jozefom Tisom na 2. schôdzi Snemu Slovenskej krajiny v zasadacej sieni bývalého župného domu 21. februára 1939. In: TISO, Jozef. *Prejavy a články*. FABRICIUS, Miroslav – HRADSKÁ, Katarína (ed). Bratislava : AEP, 2007, zv. II. (1938 – 1944), s. 77 (s. 69-94).

⁴ Vyhlásenie vlády Slovenskej krajiny prednesené Jozefom Tisom..., c. d., s. 77

skúškach života“⁵. Úloha rodiny a manželstva v slovenskej spoločnosti bola neustále zdôrazňovaná v prejavoch slovenských politikov. Jozef Sivák, minister školstva a národnej osvety, v apríli 1939 na prvej strane denníka *Slovák* zdôraznil, že „základom štátu je rodina“. Bezpečným a spoľahlivým základom ale mohla byť len rodina „usporiadaná, vzorná, žijúca príkladným kresťanským a národným životom“.⁶ Slovenská rodina bola v prejavoch vykresľovaná ako „pestovateľka a udržiavateľka života slovenského“, ktorý ďalej zveľaďovala a rozširovala. V slovenskom rodinnom prostredí sa formovala láska k národu, vychovávali sa „veľkí muži a vodcovia slovenského národa“⁷.

Cieľom slovenskej vlády malo byť predovšetkým korigovanie chýb minulosti, keď sa zneuctievala „svätyňa rodinného života“, preto bolo potrebné „vrátiť rodine matku a matke rodinu, autoritu, úctu a lásku, celé to jej kráľovstvo v rodine, z ktorého ju poblúdené časy vydedili“.⁸ Ideálom bola „nová rodina“ – rodina mravná, charakterná, cnostná a statočná. Cieľom reformy rodinného života malo byť hľadanie cesty „vedúcej naspäť k čistému, krásnemu, mravnému, blaženému rodinnému životu, ktorého osou je matka: duša, srdce i ohnisko každej domácnosti“. Mal sa tak reštaurovať kult kresťanskej matky ako reprezentantky všetkých ľudských cností. Matky mali prevziať zodpovednosť za výchovu lepších občanov slobodného štátu, lebo „v matkách žije národ“.⁹

Jozef Tiso v júni 1939 na oblastnom zjazde Hlinkovej mládeže v Trenčíne zaradil rodinu medzi štyri hlavné ideály a piliere slovenskej mládeže.¹⁰ V rámci osláv Dňa matiek v máji 1939 v slávnostnej reči ministra školstva Jozefa Siváka bolo zdôraznené, že „rodina je základom štátu. Slovenský štát chce sa starať o povznesenie rodiny, chce sa líšiť od Republiky, ktorá podceňovala význam matky a rozkladom rodiny chystala i zánik slovenského národa.

⁵ Tamže.

⁶ SIVÁK, Jozef. Matka – a jej kult. In: *Slovák*, 6. apríla 1939, roč. XXI, č. 81, s. 1.

⁷ Minister Jozef Sivák : Kto rozvracia rodiny, rozvracia spoločnosť ľudskú. In: *Slovák*, 28. mája 1940, roč. XXII, č. 123, s. 4.

⁸ Matky musia zavodiť vo výchove lepších občanov slobodného Slovenska. In: *Slovák*, 31. mája 1939, roč. XXI, č. 124, s. 4.

⁹ Tamže.

¹⁰ Slovenskej mládeži musíme vrátiť ideály. In: *Slovák*, 27. júna 1939, roč. XXI, č. 146, s. 1-2.

Hlavným činiteľom rodiny je matka – ona zasluhuje si najväčšie uznanie. Tým viac je to pravda o slovenskej matke, ktorá v minulosti udržovala náboženské a národné presvedčenie v národe. Ona dávala národu synov, ktorí za slobodu vedeli trpieť i mrieť. Dnes dáva mladému Slovenskému štátu pracovníkov, vojakov, je najmohtnejšou oporou štátu.¹¹ Minister zároveň zdôraznil, že „z matkiných rúk vychádza do sveta hotový človek, slovenská matka neodkloní sa nikdy od zásad, ktoré matku vyniesli na prestol kráľovnej anjelov.“¹² Dotkol sa aj problému „rozvracania“ rodín: „rozsobášov, manželskej nevery a iných nerestí, ktoré v poslednom čase takzvaný moderný svet navnášal do rodiny, aby ju otrávil“¹³. Pri príležitosti osláv Dňa slovenskej rodiny 26. mája 1940 bola na stránkach *Slováka* slovenská rodina definovaná ako „predpoklad a základ všetkého v národe“.¹⁴ Zároveň denník *Slovák* pri tejto príležitosti zdôraznil, že národ pozostáva z jednotlivcov, ktorí sú vychovávaní v malých „buňkách – rodinách“. Preto je „rodina základnou buňkou národa a štátu“ a aké sú tieto rodiny, taký je národ – „nosné piliere štátu“. Rast národa sa dal zabezpečiť len podporou rodiny – zdravej a šťastnej, lebo „zdravá, mravná, šťastná a usmievavá rodina znamená pevné, šťastné a usmievavé Slovensko“.¹⁵ Slovenská rodina mala byť bohabojná, svedomitá a usporiadaná a slovenská žena – matka odvážna, smelá a hrdinská. Ako príklad bola vyzdvihovaná robotnícka rodina, lebo mala najväčšie zásluhy na „zvýšení populácie“ a zachovaní „kresťanského rázu“ Slovenska.¹⁶ Robotnícke rodiny totiž vo všeobecnosti mali väčší počet detí.¹⁷ Slovenská rodina mala byť „najzdravším prameňom, z ktorého vyrastá národný život, súčasne prvou školou budúcich občanov, preto zákonmi chránená proti úkladom, ktoré

¹¹ Najkrajší sviatok srdca. In: *Nová žena*, 11. júna 1939, roč. II, č. 24, s. 2-3.

¹² Kto rozvracia rodiny, rozvracia spoločnosť ľudskú. In: *Slovák*, 28. mája 1940, roč. XXII, č. 123, s. 4.

¹³ Tamže.

¹⁴ K. Matka základom rodiny. In: *Slovák*, 18. mája 1940, roč. XXII, č. 116, s. 3.

¹⁵ Tamže.

¹⁶ PAUČO, Jozef. V prvom rade rodina robotníka. In: *Slovák*, 19. mája 1940, roč. XXII, č. 117, s. 3.

¹⁷ Autor článku Jozef Paučo poukazoval najmä na protiklad k úradníckym rodinám, kde sa len jeden úradník mohol pochváliť, že má najväčšiu rodinu, lebo mal päť detí. PAUČO, Jozef. V prvom rade rodina robotníka. In: *Slovák*, 19. mája 1940, roč. XXII, č. 117, s. 3.

narušujú alebo zamedzujú prelievanie života v rámci rodiny“.¹⁸

Najvyššia hodnota rodiny plynula z toho, že bola „výtvorom Božím“¹⁹. Rodina ako „kolíska detí a národa, jeho sily a slávy“ je „svätá“. V rodine stráženej manželmi – rodičmi, mali vyrastať ľudia pevného charakteru a správnych schopností, budúci členovia ľudskej spoločnosti, ktorí sa „mužne chovajú v skúškach radostných i smutných a poslúchajú predstavených a Boha“.²⁰

Slovenská politická a spoločenská elita neustále prezentovala rodinu ako „základnú bunku“ slovenskej spoločnosti, alebo ako „srdce národa“, kde „v teplej klíme rodiny vyrastajú najnežnejšie, najjemnejšie klíčky v detskej duši“.²¹ V tejto súvislosti potom žena predstavovala symbol domova, lebo „len žena dodáva domovu útulnosť, miloty kúzla a istoty, lebo jej duch, jej láska, ktorou spojuje celú rodinu, akoby sa zhmotňovali v izbách, v náradí, v drobných ozdobách, v kvetinách na stole, ba priamo vidíte a cítite ich v ovzduší.“²² Úlohou ženy a cieľom života ženy malo byť vyššie poslanie: „Pán Boh stvoril ženu pre vyššie poslanie. Postavil ju na čelo života, dal jej právo a povinnosť, byť matkou budúcich generácií, strážcom drahého rodinného krbu, pomocnicou muža – bojovníka o chlieb, o zabezpečenie bytia rodiny. ... Civilizácia a príliš chladné rozumkovanie od tohto poslanca ju čiastočne odchýlili.“²³

K propagácii rodiny a matky bol určený Deň matiek. Tento sviatok sa oslavoval už v medzivojnovom Československu od roku 1923. Od mája 1940 sa sviatok Dňa matiek rozšíril na Deň slovenskej rodiny.²⁴ Význam Dňa slovenskej rodiny bol zdôraznený osobnou záštitou prezidenta Jozefa Tisa nad priebehom osláv. Mal sa tým demonštrovať záujem „otca vlasti“ o rozvoj slovenskej rodiny, jeho snaha povzbudiť a utvrdiť v práci „za lepšiu a krajšiu ži-

¹⁸ BACHINGEROVÁ, Viera. Matka v službách národa. In: *Slovák*, 14. mája 1944, roč. XXVI, č. 110, s. 4.

¹⁹ DUNAJECKÝ, O. Slovensko na rodinnom fronte. In: *Slovák*, 7. júna 1942, roč. XXIV, č. 127, s. 1-2.

²⁰ Tamže.

²¹ JESENSKÁ, Zora. Slovenská rodina. In: *Živena*, 1940, roč. XXX., č. 6 – 7 (jún – júl), s. 145-148.

²² G-a. Domov. In: *Nová žena*, 9. júna 1940, roč. III, č. 24, s. 4.

²³ KARAFFA, K. A. Slovenským ženám. In: *Nová žena*, 14. apríla 1940, roč. III, č. 16, s. 2-3.

²⁴ LETZ, Róbert. *Slovenské dejiny V. 1938 - 1945*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2012, s. 197.

vot slovenskej rodiny“.²⁵ Každoročne počas celého mája prebiehali prípravy na oslavy Dňa matiek a rôzne kultúrne a spoločenské podujatia, v rámci ktorých sa oslavovala slovenská žena – matka. Cieľom osláv malo byť „*v pravom kresťanskom duchu podporiť kult obetavých a statočných matiek*“.²⁶ V apríli 1939 vyzval minister školstva Jozef Sivák slovenských umelcov (spisovateľov, básnikov a hudobných skladateľov), aby podporili oslavy a pomohli „*ospievať a opísať dobrú slovenskú matku*“.²⁷ Súčasťou politiky štátu malo byť podľa ministra Siváka „*účinné pestovanie kultu matky v rodine, vzkriesenie, oživotvorení rodiny, obnovenie rodinného života*“.²⁸ Dňu matiek bola venovaná veľká pozornosť na stránkach tlače. Na stránkach *Slováka* bol sviatok niekoľkokrát pripomínaný už od začiatku mája.²⁹ Pre rok 1939 bola odporúčaná účasť na oficiálnych oslavách v krojoch, vyšívanych košeliach, šatách ozdobených ľudovými výšivkami, za spevu ľudových piesní.³⁰ Počas osláv Dňa slovenskej rodiny sa do pozornosti verejnosti mala dostať tradičná slovenská rodina, slovenská matka, ktorá „*peľhá a starostlivo, v národnom a kresťanskom duchu, vychováva svoje deti*“ a zároveň slovenský otec, ktorý „*úmerne robí svoju ťažkú robotu, len aby mohol svojej rodinke zabezpečiť hmotné potreby, bez ktorých – aspoň najzákladnejších – nebolo by možné predpokladať, že národu tam vyrastie rodina zdravá, šlachetná a šťastná*“.³¹ Na takýchto rodinách mala byť budovaná samostatnosť a „*večná budúcnosť*“ slovenského štátu.

²⁵ Prezident Slovenskej republiky na čele starostlivosti o rodinu. In: *Slovák*, 22. mája 1940, roč. XXII, č. 119, s. 2.

²⁶ Najkrajší sviatok srdca. In: *Nová žena*, 11. júna 1939, roč. II, č. 24, s. 2-3.

²⁷ SIVÁK, Jozef. Matka – a jej kult. In: *Slovák*, 6. apríla 1939, roč. XXI, č. 81, s. 1.

²⁸ Tamže.

²⁹ Oslava dňa matiek v Bratislave. In: *Slovák*, 20. mája 1939, roč. XXI, č. 116, s. 4. Pripomienka Dňa matiek sa objavila aj v ženskej prílohe denníka *Žena doma* a v spoločnosti. ANKA. Boh žehnaj slovenské matky. In: *Slovák*, 7. mája 1939, roč. XXI, č. 103, s. 6.

³⁰ Slovenky, Slováci! In: *Slovák*, 16. mája 1939, roč. XXI, č. 113, s. 2. Oslavy Dňa matiek sa nakoniec uskutočnili 29. mája 1939, kvôli zlému počasiu boli preložené rozhodnutím ministra školstva a národnej osvety Jozefa Siváka z 21. mája 1939. Oslavy dňa matiek budú v pondelok. In: *Slovák*, 25. mája 1939, roč. XXI, č. 120, s. 1.

³¹ Slovenská rodina – nádej štátu. In: *Slovák*, 1. júna 1943, roč. XXV, č. 125, s. 3.

S oslavami Dňa matiek a Dňa slovenskej rodiny boli spájané najvýznamnejšie osobnosti slovenského politického života. Záštitu nad oslavami Dňa matiek v roku 1939 prevzal vtedajší predseda vlády Jozef Tiso a minister školstva a národnej osvety Jozef Sivák.³² Nad slávnostnou akadémiou Katolíckej jednoty dievčat Veniec v máji 1940 prevzal záštitu opätovne prezident republiky Jozef Tiso, aby tak zdôraznil význam tohto sviatku.³³ Prezident Jozef Tiso sa osobne zúčastnil osláv Dňa slovenskej rodiny a slovenskej matky vo Veľkej Bytči 21. mája 1940 v kruhu svojej rodiny.³⁴ Na podporu slovenských rodín sa v nedeľu 19. mája a 26. mája 1940 uskutočnila aj špeciálna zbierka Dňa slovenskej rodiny, ktorej výnos mal pomáhať „*budovať sústavný a železný základ národa – starostlivosť o rodinu, aby boli zvládnuté úlohy, ktoré na náš národ skladá ťažká doba*“.³⁵ Oslavy každoročne prebiehali po celom Slovensku, v jednotlivých obciach a mestečkách sa konali akadémie, sprievody a prednášky. V roku 1941 prebiehali veľké oslavy v rámci celého Slovenska (12. júna) a následne aj v hlavnom meste v Bratislave (22. júna). Oslavy viedla a organizovala HSLS, Ústredie starostlivosti o mládež, spolu s príslušníkmi Hlinkovej gardy a Hlinkovej mládeže.³⁶ Naopak oslavy v roku 1942 už boli poznamenané prebiehajúcimi bojmi na východnej fronte, ktorých sa zúčastnili aj slovenskí muži.³⁷ Oslavy sa uskutočnili na celom Slovensku 7. júna 1942 pod dohľadom HSLS, Ústredia starostlivosti o mládež a najmä za účasti školskej mládeže a členov strany.³⁸ V roku 1943 sa oslavy uskutočnili 29. a 30. mája. Okrem slávnostnej akadémie pod heslom „*Za pevnosť slovenskej rodiny*“ sa v nedeľu 30. mája uskutočnila

³² Matky musia zavodiť vo výchove lepších občanov slobodného Slovenska. In: *Slovák*, 31. mája 1939, roč. XXI, č. 124, s. 3.

³³ Prezident Slovenskej republiky na čele starostlivosti o rodinu. In: *Slovák*, 22. mája 1940, roč. XXII, č. 119, s. 3.

³⁴ Pán prezident oslávil sviatok slovenskej rodiny u svojich rodičov. In: *Slovák*, 22. mája 1940, roč. XXII, č. 119, s. 3.

³⁵ K. Matka základom rodiny. In: *Slovák*, 18. mája 1940, roč. XXII, č. 116, s. 3.

³⁶ Deň slovenskej rodiny. In: *Slovák*, 18. mája 1941, roč. XXIII, č. 114, s. 3.

³⁷ Vojna a jej vplyv na rodinný život rezonuje v úvodníku DUNAJECKÝ, O. Slovensko na rodinnom fronte. In: *Slovák*, 7. júna 1942, roč. XXIV, č. 127, s. 1-2. Oslavy Dňa slovenskej rodiny. In: *Slovák*, 9. júna 1942, roč. XXIV, č. 128, s. 3.

³⁸ Deň slovenskej rodiny bude 7. júna. In: *Slovák*, 16. mája 1942, roč. XXIV, č. 110, s. 3.

slávnosť pod názvom „*Deti rodičom*“ v Univerzitnej záhrade na Špitálskej (dnešná Medická záhrada).³⁹ O priebehu osláv v Bratislave, v Bánovciach nad Bebravou a v Trenčíne priniesol denník *Slovák* rozsiahlu reportáž.⁴⁰ V roku 1944 prebiehali oslavy Sviatku slovenskej rodiny vo veľmi skromnej réžii pod patronátom Ženského odboru HSLS dňa 14. mája. V rámci slávností mali byť oslavované najmä matky, ktoré „*vychovali národu vynikajúcich synov a dcéry*“, okrem toho aj mnohohdetné matky. Od vecných darov sa už ale malo upustiť.⁴¹ Prezident republiky Jozef Tiso sa zúčastnil osláv Dňa slovenskej rodiny v Bánovciach nad Bebravou.⁴²

Pri príležitosti Dňa slovenskej rodiny boli v rámci osláv aj v tlači oslavované a vyzdvihovalé viacdenné matky. V máji 1939 v rámci mesiaca úcty k matkám priniesol katolícky ženský časopis *Nová žena* portréty dvoch viacdenných matiek – Jozefína Raffayová porodila 16 detí (osem ale zomrelo krátko po narodení) a Oľga Mojtovej porodila 11 detí, z ktorých 9 prežilo.⁴³ Dňa 29. mája 1943 prijal prezident Tiso dvadsať člennú delegáciu slovenských matiek, ktoré porodili a vychovali 12 až 15 detí. Prezident Tiso pri tejto príležitosti predniesol, že „*slovenský národ sa nemusí báť depopulácie, vymierania, lebo vy, slovenské matky, tvoríte základ zdravých, bohabojných a mravných rodín*“.⁴⁴ Ocenil pevnosť a zdravie slovenských rodín a slovenských matiek, ktoré vychovali slovenskému národu „*pevný základ*“. Prítomné matky boli následne ocenené dekrétom „*Hlinkova slovenská ľudová strana vďačí Vám za obetavosť a námahou, ktorou ste slovenskému národu vychovali počet detí*“. Ako príklad mnohohdenné matky sa v denníku *Slovák* spomína žena z Gelnice, ktorá porodila 24 detí,

³⁹ Oslavy Dňa slovenskej rodiny. In: *Slovák*, 30. mája 1943, roč. XXV, č. 124, s. 2.

⁴⁰ Slovenská rodina – nádej štátu. In: *Slovák*, 1. júna 1943, roč. XXV, č. 125, s. 3.

⁴¹ Všetliči zo Ženského odboru HSLS : Sviatok slovenskej rodiny. In: *Slovák*, 30. apríla 1944, roč. XXVI, č. 99, s. 13.

⁴² Vodca na oslave „Dňa slovenskej rodiny“ v Bánovciach. In: *Slovák*, 17. mája 1944, roč. XXVI, č. 112, s. 3.

⁴³ Dve zaslúžilé slovenské mamičky. In: *Nová žena*, 28. mája 1939, roč. II, č. 22, s. 3.

⁴⁴ Slovenský národ sa nemusí báť vymierania : Vodca vzdal vďaka slovenským matkám v mene národa. In: *Slovák*, 30. mája 1943, roč. XXV, č. 124, s. 1.

z ktorých ale 6 zomrelo. Všetky deti údajne starostlivo vychovala. Napriek svojmu vysokému veku bola zaslúžilá matka zdravá a čulá a z detí mala radosť.⁴⁵

Oslava ženy – matky a tradičnej kresťanskej slovenskej rodiny a jej idealizácia tvorili súčasť štátnej rodinnej politiky na podporu materstva a pôrodnosti. Predmetom idealizácie a osláv boli najmä viacdenné matky. Rodinná politika mala nepochybne veľmi dôležité miesto v agende autonómnej vlády a neskôr aj vlád slovenského štátu.

Politika podpory pôrodnosti

V období autonómie sa objavili prvé vládne návrhy na podporu pôrodnosti. Slovenská autonómna vláda sústredila pozornosť na propagáciu rastu pôrodnosti a zakladania viacdenných rodín. Usilovala sa motivovať rodiny, aby mali viac detí a tým podporiť pôrodnosť prostredníctvom plánovaných opatrení sociálnej politiky. Plánovala odstupňovať platy podľa počtu detí a „*všetkými prostriedkami podporovať rodiny najmä početné*“, ale aj „*čo najprísnejšie stíhať rodiny umele neplodné*“.⁴⁶ K zlepšeniu sociálnej situácie a k podpore populačnej politiky mali prispieť navrhované opatrenia rozpočtového výboru Slovenského snemu, ktoré odporúčal slovenskej vláde počas rokovaní o rozpočte Slovenskej krajiny 14. februára 1939. V záujme lepšieho „*sociálneho zaistenia úradníckej a zamestnaneckej generácie, ako aj v záujme zdravej populačnej politiky*“ mala vláda novelizovať „*platový zákon tak, aby sa poskytovali príplatky na ženu a výchovné na druhé a ďalšie dieťa, teda, aby sa dávali platy rodinné*“.⁴⁷

V podobnom duchu je formulovaná podpora viacdenných rodín aj v programovom vyhlásení autonómnej vlády. Vláda chcela „*umožniť zakladanie rodiny a zabezpečiť hmotné predpoklady jej jestvovania*“ uzákonením tzv. rodinnej mzdy, „*poťažne rodinných plátov, aby mladému mužovi bolo umožnené uzavrieť manželstvo a aby v ňom vhodnou úpravou príplatkov pre ženu a deti, stup-*

⁴⁵ Matka, ktorá mala 24 detí. In: *Slovák*, 16. apríla 1941, roč. XXIII, č. 87, s. 6.

⁴⁶ Slovenský snem skutkom. In: *Slovák*, 20. novembra 1938, roč. XX, 1938, č. 265, s. 1.

⁴⁷ Rozpočet Slovenskej krajiny schválený. In: *Slovák*, 15. februára 1939, roč. XXI, č. 38, s. 1.

ňovane podľa ich počtu, bola zabezpečená výživa rodiny a výchova detí“. Vyplácaním, resp. zatiaľ len prisľubom vyplácania, rodinnej mzdy chcela politická reprezentácia motivovať obyvateľov Slovenska k zakladaniu rodín a k zvýšenej pôrodnosti. S cieľom podporiť rodiny, mala byť upravená štátna bytová politika, keďže „lacný a zdravý byt je práve tak základom rodinného života, ako príslušný dôchodok vydržovateľa rodiny“. ⁴⁸ Bytová politika mala pri prideľovaní štátnych a verejných bytov zohľadniť potreby rodinnej politiky a podporiť viacdetné páry. ⁴⁹ Plány bytovej politiky autonómnej vlády boli veľmi optimisticky prezentované vo vládnom programe. Vláda chcela podporiť rodinný život „umožnením lacného a zdravého bývania, o čo je postarané v rámci starostlivosti o stavebný ruch“. ⁵⁰

Vláda zamýšľala v rámci rodinnej politiky „zámernou výchovou mládeže pre rodinný život, mravnou ochranou detí a riadením sociálne zdravotných poradní pre snúbencov a manželov a zvlášť i pre matky“ podporiť uzatváranie manželstiev a zakladanie mravných, kresťanských rodín. ⁵¹

V otázke podpory pôrodnosti vládny program konštatoval nedostatok „pôrodných pomocníkov v malých obciach na Slovensku“. Vláda preto plánovala zdokonaľiť starostlivosť o rodičky a novorodencov rozšírením stavu pôrodných asistentiek (babíc), najmä v malých obciach, skrátením prípravných kurzov a prednostným prijímaním záujemkyň o toto povolanie z malých obcí a mestečiek. ⁵² Vláda chcela motivovať pôrodné asistentky úpravou ich platov (honorárov), s cieľom „prestahovať diplomované pôrodné pomocnice naspäť do dedín, ktoré z existenčných dôvodov opustili“. Vládny pro-

⁴⁸ Vyhlásenie vlády Slovenskej krajiny prednesené Jozefom Tisom ..., c. d., s. 77.

⁴⁹ Slovenský snem skutkom. In: *Slovák*, 20. novembra 1938, roč. XX, 1938, č. 265, s. 1.

⁵⁰ Vyhlásenie vlády Slovenskej krajiny prednesené Jozefom Tisom ..., c. d., s. 77.

⁵¹ Tamže.

⁵² „Zavedieme na prechodný čas troch rokov pri štátnej škole pre výcvik pôrodných pomocníkov v Bratislave skrátené kurzy 5-mesačné namiesto zákonom ustanovených 10-mesačných kurzov. Košická štátna škola pre výcvik pôrodných pomocníkov bude preložená dočasne ku krajinskej nemocnici v Turčianskom Sv. Martine. Na jednu i druhú školu prijímané výlučne kandidátky z malých obcí. Týmto opatrením dúfame, že za tri roky podarí sa nám doplniť nedostatok babíc v malých obciach na Slovensku.“ Vyhlásenie vlády Slovenskej krajiny prednesené Jozefom Tisom ..., c. d., s. 80.

gram predpokladal veľké finančné výdavky na pokrytie prenatálnej starostlivosti o ženy, ale skvalitnenie popôrodnej starostlivosti o matku a novorodenca. Dôležitým ukazovateľom zdravotných a zdravotno-sociálnych pomerov v krajine bola dojčenská úmrtnosť. Na Slovensku existovali výrazné rozdiely v dojčenskej úmrtnosti medzi jednotlivými regiónmi, ale aj sociálnymi skupinami. Vysoká dojčenská úmrtnosť sa na Slovensku v medzivojnovom období stále udržiavala v okresoch Považská Bystrica, Dolný Kubín, Púchov, Trstená, Žilina, Ružomberok. ⁵³ A vysoká úmrtnosť sa prejavovala najmä v roľníckych rodinách, kde ženy tvrdo a ťažko pracovali aj vo vysokom štádiu gravidity, nemali dostatok informácií, skúseností, času a prostriedkov na starostlivosť o novorodencov, dodržiavanie hygienických a zdravotných zásad. Naopak priaznivejšie sociálne prostredie, dostupnosť lekárskej starostlivosti, osвета a vedomosti mali pozitívny vplyv na znižovanie dojčenskej úmrtnosti. Na Slovensku tento problém vnímala autonómna vláda ako nepochybne veľmi páľčivý: „Ale otázka nestrpí odkladu, lebo ak chceme veľkú úmrtnosť kojencov na Slovensku znížiť, musíme túto veľmi vážnu zložku prenatálnej starostlivosti slovenskej matky dobre a rázne vybudovať“. ⁵⁴ Otázka veľkej úmrtnosti dojčiat sa vo vládnom programe objavila aj v súvislosti s nedostatočnou starostlivosťou o deti v rodinách, ktorá bola spôsobená nedostatkom vedomostí a skúseností ich matiek: „Hlavnou príčinou úmrtnosti kojencov na Slovensku je, žiaľbohu, vo veľkej väčšine nedostatočná znalosť potrebnej životosprávy budúcej matky a neznalosť opaterí nemluvňata, ďalej vrodená slabosť kojencov, črevné katary z nesprávnej výživy a nákazlivé choroby“. ⁵⁵ Vzdelávanie žien v tejto oblasti teda malo reálnu potrebu v praxi. Vládny program sa v súvislosti s vysokou úmrtnosťou dojčiat dotkol aj problému ochrany zamestnaných matiek pred pôrodom a dojčiacich žien „zamestnaných v priemyselných podnikoch, živnostiach a poľnohospodárstve“. ⁵⁶ Autonómna vláda počítala so

⁵³ FALISOVÁ, Anna. Medzivojnové Slovensko z pohľadu zdravotného a sociálneho. In: ZEMKO, Milan – BYSTRICKÝ, Valerián. *Slovensko v Československu (1918 – 1939)*. Bratislava : VEDA, 2004, s. 371 (s. 365-416).

⁵⁴ Vyhlásenie vlády Slovenskej krajiny prednesené Jozefom Tisom ..., c. d., s. 80.

⁵⁵ Tamže, s. 81.

⁵⁶ Tamže.

zakladaním jasieľ, ktoré by boli poskytovali pracujúcim ženám a „nemlúvňatám potrebnú zdravotnú ochranu“. ⁵⁷ Podporiť pôrodnosť zdravého slovenského potomstva mali aj vládou navrhované tzv. eugenické poradne, ktoré mali „prakticky propagovať heslo len zdraví ľudia do manželstva“. V tomto prípade môžeme hovoriť o kontrole pôrodnosti a zásahu do individuálnych práv človeka, keďže vláda chcela „regulovať“ uzatváranie manželstiev a zakladanie rodín: „Chceme zdravé obyvateľstvo, preto bude potrebné, aby každý zo snúbencov položil si otázku, či prináša do budúceho manželstva najdôležitejšiu zložku – zdravie – telesné i duševné.“ ⁵⁸ Téma zdravia (duševného i telesného) budúcich manželov bol aktuálne aj v tlači prezentovaná ako jedna zo základných predpokladov šťastného manželstva: „Je preto celkom spravodlivé, keď si chcú snúbenci pred sobášom nadobudnúť istotu, že druhá strana nemá nijakej telesnej alebo duševnej choroby alebo dedičnej chyby.“ ⁵⁹

Autonómna vláda sa snažila aj prakticky podporovať starostlivosť o matky a novorodencov. Pre tento účel boli zriaďované špeciálne poradne pre matky a deti ako preventívne inštitúcie. ⁶⁰ Zároveň po pôrode mala navštíviť čerstvú matku sociálna pracovníčka, ktorá jej mala poskytnúť rady a pokyny ako správne ošetrovať novorodenca. Denník *Slovák* informoval o činnosti poradní pre matky a deti na Slovensku a o práci sociálnych pracovníčok, ktoré vykonávali kontrolné návštevy v rodinách, pričom sledovali starostlivosť a výchovu detí v rodinách. Ak ženy neboli schopné postarať sa o dieťa, mohli získať sociálnu pomoc. ⁶¹ Preventívna starostlivosť o matky a novorodencov mala pomôcť účinnejšie bojovať s vysokou úmrtnosťou dojčiat na Slovensku. ⁶²

⁵⁷ Tamže.

⁵⁸ Tamže.

⁵⁹ VRCHOVSKÝ, Jozef. Príčiny novodobého manželského rozvratu. In: *Nová žena*, 19. februára 1939, roč. II., č. 8, s. 4.

⁶⁰ Takáto poradňa bola zriadená v Malackách. Poradňa pre matky a deti v Malackách. In: *Slovák*, 3. februára 1939, roč. XXI, č. 28, s. 5.

⁶¹ Staráme sa o zdravie detí. In: *Slovák*, 15. februára 1939, roč. XXI, č. 38, s. 6.

⁶² Denník *Slovák* uviedol, že v roku 1937 pripadalo na 1000 živo narodených detí 150 zomrelých. Staráme sa o zdravie detí. In: *Slovák*, 15. februára 1939, roč. XXI, č. 38, s. 6.

Po vyhlásení Slovenského štátu mohla vládna garnitúra začať realizovať svoje predstavy rodinnej politiky, ktorá bola zaeťfinovaná už v programovom vyhlásení autonómnej vlády a následne vo Vládnom vyhlásení Tukovej vlády z 21. novembra 1939 a neustále potvrdzované v prejavoch čelných reprezentantov režimu.

Diskusia na tému rodinnej politiky sa preto objavila už v rámci rozpravy o vládnom vyhlásení v novembri 1939 na pôde Snemu. Poslanec Ferdinand Mondok požadoval okrem iného „napomáhanie vzrastu slovenskej populácie“. A v súvislosti s podporou rodiny a pôrodnosti dodal: „Sme presvedčení, že vláda všetko urobí, aby hmotné, platové, služobné a mzdové pomery žiteľov rodín boli čo najpriaznivejšie upravené, aby boli vhodné pre zakladanie a udržiavanie našich rodín.“ ⁶³ V závere rozpravy o vládnom vyhlásení vystúpil s rozsiahlym prejavom aj predseda vlády V. Tuka, ktorý sa tiež vyjadril k populačnej politike. Celý problém, podľa neho, spočíval najmä v nízkych platoch úradníkov, ktorí sa môžu oženiť až keď majú 30-32 rokov. Nízka úroveň príjmov je spôsobená absenciou rodinných prídavkov na tretie a každé ďalšie dieťa. ⁶⁴

Priority rodinnej politiky slovenskej vlády prezentoval rozsiahlych článok na úvodnej strane vládneho denníka *Slovák*. Autor O. Dunajecký sa na problém rodinnej politiky pozrel širšie, v kontexte celej Európy, pozitívne príklady ale nachádzal najmä v Taliansku. Vyzdvihol „pozitívnu rodinnú politiku založenú na pápežských encyklikách“ – sústavnú podporu mnohohetných manželstiev, boj proti jedno a dvojdetným manželstvám, proti staromládenectvu, obranu nerozlučiteľnosti manželstva, trestanie takých verejne činných osôb, „ktorí v rodinnom živote sú cynickým výsmechom svätosti rodinného stánku“, teda takých, ktorí si neplnia povinnosti rodinné. ⁶⁵

⁶³ Tesnopisecká zpráva o 16. zasadnutí snemu Slovenskej republiky v Bratislave v utorok 28. novembra 1939. Dostupné na: <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=28648&fileName=zazn.pdf&ext=pdf>>, s. 6-7 (s. 3-9), [8. 12. 2014].

⁶⁴ Tesnopisecká zpráva o 18. zasadnutí snemu Slovenskej republiky v Bratislave vo štvrtok 30. novembra 1939. Dostupné na: <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=135166>>, s. 21-31, [8. 12. 2014].

⁶⁵ DUNAJECKÝ, O. Rodinná politika – najsilnejšia politika. In: *Slovák*, 29. júla 1939, roč. XXI, č. 172, s. 1.

Dôležitou súčasťou štátnej politiky podpory rodiny a pôrodnosti mali byť opatrenia na ochranu manželstva a rodiny. Téma rozvratov manželstiev rezonovala v slovenskej politike a spoločnosti. Ideálna slovenská rodina mala byť ako „*svätyňa*“ – naplnená kresťanským duchom, zbožnosťou a silným národným povedomím, zdravá, mravná, poctivá, cnostná a šťastná. Minister školstva a národnej osvety Jozef Sivák vo svojich prejavoch neustále volal po tradičnej slovenskej rodine, ktorá sedávala za jedným stolom, jedla z jednej misy a krájala jeden chlieb.⁶⁶ Idealizoval „*tradičnú*“ slovenskú rodinu v minulosti, ktorá nepoznala rozvody, manželenskú neveru a iné neresti, ktoré „*moderný svet navnášal do rodiny, aby ju otrávil, rozvrátil a zničil*“. Preto Sivák varoval pred rozvracaním slovenských rodín: „*Kto rozvracia rodiny, rozvracia spoločnosť ľudskú, rozkladá verejný život, ale súčasne rozkladá i štát*“.⁶⁷ V mene vlády sa vyslovil pre ochranu rodín ako „*národných klenotníc a svätýň*“. Problém rozvodov („*rozsobášov*“) a rozvrátených manželstiev, opustených detí, sklamaných manželiek a manželov „*podomieľal štátnu pevnosť a vospolné šťastie národného spoločenstva*“. Politika štátu mala rodinu „*vnútorne upevniť a povzniesť podľa zásad kresťanských a hmotne ju zabezpečiť*“.⁶⁸ Volal po najdôležitejšej reforme, reforme rodinného života, reštaurovaní kultu matky ako „*reprezentantky všetkých rodinných cností*“.⁶⁹ V rámci rodinnej politiky sa preto propagoval inštitút manželstva a agitovalo sa proti rozlukám (rozvodom) manželstva.⁷⁰ V rámci podpory rodiny a v duchu kresťanskej morálky boli

⁶⁶ SIVÁK, Jozef. Matka – a jej kult. In: *Slovák*, 6. apríla 1939, roč. XXI, č. 81, s. 1. SIVÁK, Jozef. Kto rozvracia rodiny, rozvracia spoločnosť ľudskú. In: *Slovák*, 28. mája 1940, roč. XXII, č. 123, s. 4.

⁶⁷ Tamže..

⁶⁸ MARKOVIČ, Gustáv. Za zdravú a šťastnú rodinu. In: *Slovák*, 18. mája 1941, roč. XXIII, č. 114, s. 4.

⁶⁹ SIVÁK, Jozef. Matka – a jej kult. In: *Slovák*, 6. apríla 1939, roč. XXI, č. 81, s. 1.

⁷⁰ Otázne je, do akej miery bola rozvodovosť v slovenskej spoločnosti skutočným problémom. Podľa sčítania obyvateľstva v medzivojnovom Československu pripadalo na 1000 mužov 2 (podľa sčítania v roku 1921) resp. 3 rozvedení (podľa sčítania v roku 1930). Aj na strane žien platilo, že zastúpenie rozvedených a rozlúčených osôb bolo v slovenskej populácii v medzivojnovom období zanedbateľné (na 1000 žien pripadalo 3, resp. 5 rozvedených alebo rozlúčených osôb). Bližšie: ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919 – 1940*. Brno : Tribum EU, s.r.o., 2012, s. 82-83.

odsudzované rozluky manželstiev ako také. Mnohí, ktorí sa vyjadrovali v prospech podpory a ochrany slovenských rodín, požadovali zrušenie tzv. rozlukového zákona, ale aj dôslednú cenzúru v tlači, rozhlase, divadlách, aby nebolo hanobené a znevažované manželstvo. Cieľom „*reformy rodinného života*“ malo byť „*hľadanie cesty vedúcej naspäť k čistému, krásnemu, mravnému, blaženému rodinnému životu, ktorého osou je matka*“ a na jej konci mali byť slovenské rodiny „*svorné, vzorné, starých slovenských tradícií*“.⁷¹ Za problémom s poklesom pôrodnosti na Slovensku stáli údajne pomery v Československej republike, „*české a židovské pokrokarstvo*“ a túžba po ľahkom živote bez potomstva.⁷² Prvoradou sa tak stala otázka kodifikácie rodinného práva, aby sa obmedzila rozvodovosť, ale zároveň aby sa sprísnil podmienky uzatvárania manželských zväzkov, nad ktorými mal dohliadať štát. Snahy o sprísnenie rozlúk / rozvodov manželstiev boli na stránkach tlače zdôrazňované najmä pri príležitosti Dňa slovenskej rodiny. „*Liberalisticko – materialistické manželské právo*“ údajne odporovalo duchu slovenskej rodiny, lebo umožňovalo rozluky manželstva. Preto sa objavovali výzvy na sprísnenie rozlukového zákona: „*Mali sme statočnú odvahu zákonom zabrániť strašnej plagiácii úpadkového rodinného života, vraždeniu nenarodených, musíme mať odvahu zabrániť svojvoľnému zahášaní plápolania rodinného života*“.⁷³ V rokoch 1940 a 1943 došlo k úpravám občianskeho sporového poriadku v prípade manželských sporov. Povinnosťou súdu bolo napomôcť zmiereniu manželov a tým zachovaniu manželstva. O definitívnom ukončení manželstva – rozluke rozhodoval už len senát.⁷⁴

Materiálne podmienky pre zakladanie rodín a podporu pôrodnosti mali zabezpečovať rodinné prídavky, vyplácané na všetky

⁷¹ SIVÁK, Jozef. Matka – a jej kult. In: *Slovák*, 6. apríla 1939, roč. XXI, č. 81, s. 1.

⁷² Bude slovenský národ veľkým národom? In: *Slovák*, 27. mája 1939, roč. XXI, č. 122, s. 2.

⁷³ DUNAJECKÝ, O. Slovensko na rodinnom fronte. In: *Slovák*, 7. júna 1942, roč. XXIV, č. 127, s. 1-2.

⁷⁴ V rokoch 1922 – 1936 bolo na Slovensku rozvedených 20 manželstiev a 930 rozlúčených. Bližšie TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 49 (s. 19-90).

deti. Zavedenie tzv. rodinných miezd bolo súčasťou vládneho vyhlásenia Tukovej vlády. Podľa vládneho návrhu zákona o dočasnej úprave platov štátnych zamestnancov⁷⁵ malo byť tzv. výchovné vyplácané na všetky deti štátnych zamestnancov (na prvé dieťa 1800 Ks, na druhé dieťa 1200 Ks a na ďalšie deti 1200 alebo 900 Ks podľa skupiny zamestnancov). V dôvodovej správe sa uvádzalo, že Slovenská republika je budovaná na princípoch kresťanských, preto „snaží sa odstrániť všetko, čo prekáža uzavieraniu manželstiev a plodeniu potomstva v rámci posvätného stavu manželského. Preto slovenská vláda — súc si vedomá, že len silná a mravná slovenská rodina si bude vedieť zachovať túto slobodnú zem na veky, pokladá si za svoj prvotný program zabezpečiť aj hmotne kresťanské rodiny“. Cieľom vládneho návrhu mala byť podpora mnohodedných rodín a realizácia tzv. rodinnej mzdy. Do návrhu zákona sa dostala podpora pre manželku bez vlastných príjmov, ale len u skupiny štátnych zamestnancov s malým príjmom. Predbežne tak vláda musela „upustiť od rodinného prídavku alebo od poskytnutia prípadnej podpory na zariadenie domácností a obmedzila sa len na zvýšenie výchovného na deti a na rozšírenie tohto na každé dieťa. I týmto spôsobom nadobudnú platy ženatých zamestnancov ráz rodinných platov.“⁷⁶ O výslednej podobe zákona sa rokovalo 4. júla 1940 a v rámci rozpravy vystúpil poslanec Anton Hancko, ktorý uviedol: „Zvýšením výchovného na deti a rozšírením tohto na každé dieťa uplatňuje sa spravodlivý, kresťanský a sociálny princíp. Týmto nadobúdajú platy ráz rodinných platov. Hlavnou novinkou v tejto platovej úprave je to, že výchovné ustáľuje sa jednotne i pre úradníkov i pre zriadencov, čím sa uplatňuje ten sociálne ideálny princíp, že pre národnú pospolitosť je každé dieťa rovnako cenné a vzácné.“ Tento zákon sa mal stať „fundamentálnym zákonom tvorenia, zakladania zdravých rodín v národe, je prípravou lepších čias, lebo vyzdvihuje vzácnu hodnotu dieťaťa v národe, povznáša mravy rodín, dvíha populáciu. Stav manželský posilňuje kresťanským princípom sociálnej spravodlivosti, keď zabezpečuje výchovné na všet-

⁷⁵ Vládny návrh zákona o dočasnej úprave platov štátnych zamestnancov. Dostupné na: <http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=236&fileName=T0196_00.pdf&ext=pdf>, [8. 12. 2014].

⁷⁶ Vládny návrh zákona o dočasnej úprave platov štátnych zamestnancov.

ky deti a nielen na 1. a 2., čím posilňuje sa národ v jeho životných koreňoch.“⁷⁷ Nárast cien ale postupne zhoršoval životnú úroveň štátnych zamestnancov, preto vláda prikrčila k ďalšej úprave ich platov. Upravil sa spôsob vyplácania tzv. výchovného na deti (na jedno dieťa 1800 Sk na ďalšie deti v rodine 1200 Sk) a zároveň bol zavedený mimoriadny príspevok pre štátnych zamestnancov – pre ženatých na manželku bez samostatného zárobku vo výške 3600 Sk, v prípade slobodných zamestnancov to bolo len 1800 Sk.⁷⁸ O novej podobe zákona rokoval snem 28. februára 1941.⁷⁹ Spravodajca rozpočtového výboru parlamentu Vojtech Husárek vo svojom prejave zdôraznil, že „osnova zákona má pred očami v prvom rade najnižšie kategórie zamestnanectva a keďže náš verejný život má spočívať na zásadách života rodinného, ide nám hlavne o to, aby sa umožnilo zakladať rodiny. Preto návrh zákona v § 3 pre každého ženatého zamestnanca určuje životné minimum. Je to veľmi účinný sociálny zásah do nášho platového systému“⁸⁰. Pri hlasovaní o definitívnej podobe zákona bol prijatý pozmeňovací návrh, aby sa mimoriadny príspevok vyplácal aj tým ženatým zamestnancom, ktorí žijú v spoločnej domácnosti s manželkou zamestnanou v činnnej štátnej alebo inej verejnej službe alebo majúcou stále zárobkové zamestnanie, ak hrubý služobný príjem manžela bez výchovného spolu s hrubým slu-

⁷⁷ Tesnopisecká zpráva o 41. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky v Bratislave vo štvrtok 4. júla 1940 : Zpráva sociálneho a zdravotného, ústavno-právneho a rozpočtového výboru o vládnom návrhu zákona o dočasnej úprave platov štátnych zamestnancov. Dostupné na: <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=42397&fileName=zazn.pdf&ext=pdf>>, s. 8 (s. 4 – 10), [8. 12. 2014].

⁷⁸ Vládny návrh zákona o dočasnej úprave platov štátnych zamestnancov a o zmene a doplnení niektorých ustanovení o úsporných opatreniach personálnych. Dostupné na: <http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=342&fileName=T0303_00.pdf&ext=pdf>, [8. 12. 2014].

⁷⁹ Tesnopisecká zpráva o 58. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky v Bratislave v piatok 28. februára 1941 : Zpráva sociálneho a zdravotného a rozpočtového výboru o vládnom návrhu zákona o dočasnej úprave platov štátnych zamestnancov a o zmene a doplnení niektorých ustanovení o úsporných opatreniach personálnych. Dostupné na: <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=42414&fileName=zazn.pdf&ext=pdf>>, [8. 12. 2014].

⁸⁰ Tesnopisecká zpráva o 58. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky..., c. d., s. 4.

žobným príjmom alebo stálym zárobkovým príjmom manželky neprevyšuje ročných 28. 000 Ks.⁸¹

Okrem zlepšenia sociálnej situácie štátnych a verejných zamestnancov bolo potrebné riešiť aj sociálnu situáciu ženatých robotníkov. S návrhom na vyplácanie rodinného príspevku pre robotníkov prišiel v roku 1940 poslanec Rudolf Čavojský⁸². Vo svojom návrhu sa odvolával na potrebu uplatnenia zásad kresťanskej sociológie a pápežských sociálnych encyklik. Podľa návrhu zákona bolo zavedenie rodinných prídavkov (rodinných miezd) *„žiadúce nielen z ohľadu na sociálnu spravodlivosť a sociálnu lásku, ale je to potrebné aj z ohľadu na záujem národa a štátu. Zavedením rodinných prídavkov bude sa napomáhať populácii a zabezpečiť sa výchova zdravých a silných detí. Takto sa budú odstraňovať aj príčiny takzvaných sociálnych chorôb. A pri vyššej životnej úrovni zabezpečuje sa aj väčšia kultúrna úroveň pracujúcich vrstiev“*. Rodinný prídavok sa mal vyplácať na deti (vlastné a osvojene), vnukov a súrodencov do 16. roku života (v prípade študujúcich do 24. roku), ak sa o nich robotník (v poľnohospodárstve a iných hospodárskych odvetviach) stará a zároveň aj na manželku, ak nie je zárobkovo činná.⁸³ Vládny návrh zákona o prídavkoch na deti robotníkov priniesol úpravu oproti poslaneckému návrhu.⁸⁴ Nárok na prídavok mal mať zamestnanec na každé vlastné, nevlastné ako aj osvojené dieťa do štrnásť rokov. Z rodinného prídavku vypadla podpora na manželku bez príjmu. Ak boli zamestnaní obidvaja rodičia, nárok na prídavok mal len jeden z nich, a to v prvom rade otec. V dôvodovej správe sa návrh odvoláva na pápežské encykliky a sociálnu a kresťanskú solidaritu. Zavedenie rodinného prídavku si podľa návrhu *„vyžaduje nielen sociálna spravodlivosť a sociálna láska, ale je to potrebné aj s ohľadu na záujem národa a štátu. Zavedením rodinných*

⁸¹ Tamže, s. 8-9.

⁸² Návrh poslanca Rudolfa Čavojského a spoločníkov na vydanie zákona o rodinných prídavkoch robotníkov. Dostupné na: <http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=284&fileName=T0244_00.pdf&ext=pdf>, [8. 12. 2014].

⁸³ Návrh poslanca Rudolfa Čavojského a spoločníkov ..., c. d.

⁸⁴ Vládny návrh zákona o prídavkoch na deti robotníkov. Dostupné na: <http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=437&fileName=T0398_00.pdf&ext=pdf>, [8. 12. 2014].

miezd odstraňuje sa nebezpečie depopulácie a zabezpečí sa výchova zdravých a silných detí, odstraňujú sa aj príčiny sociálnych chorôb a zabezpečuje sa pri vyššej životnej úrovni aj vyššia kultúrna úroveň pracujúcich vrstiev.“ Vynechanie manželiek z rodinného prídavku „ospravedlňuje“ dôvodová správa najmä finančnou stránkou a zárobkovou činnosťou žien (*„manželky robotníkov sú zárobkové činné“*). Vládny návrh bol prerokovaný na pôde snemu a schválený 24. septembra 1941 ako zákon č. 217/1941 o prídavkoch na deti robotníkov.⁸⁵ Podmienkou na vyplácanie rodinných prídavkov bolo povinné nemocenské poistenie zamestnancov. Reálny dosah prijatých sociálnych opatrení sa mohol prejavíť v praxi až po dlhšom období.

Okrem právnej a materiálnej ochrany rodiny, manželstva a idealizovania žien – matiek vláda prikrčila aj k ďalším opatreniam, od ktorých očakávala populačný rast na Slovensku a zväčšený záujem o zakladanie rodín. Nepochybne veľkým impulzom pre rozvoj pôrodnosti, viacdetnosti a zakladania rodín malo byť prepúšťanie vydatých zamestnaných žien. Táto téma neustále rezonovala v politickom živote aj na stránkach tlače, dokonca aj v širšom kontexte otázky postavenia a úlohy žien v slovenskej spoločnosti. Zamestnávanie žien bolo často spájané s odcudzovaním sa žien rodine a rodinnému životu. V rámci rozpravy o vládnom vyhlásení na pôde Snemu Slovenskej republiky sa poslanec Ferdinand Mondok vyjadril, že *„tisíce dievčat a žien sa pri úradníckych pulloch odcudzujú sa svojmu pôvodnému ženskému a materskému povolaniu. Dotiaľ ale tisíce mladých, inteligentných mužov sa poneviera po uliciach bez práce, bez chleba. Zamestnávajúme viacej mužov, ktorí chcú byť hlavami rodín. Neobstojí námitka so strany žien, že bez úradníckych miest by boli chudobné a nevedeli by sa vydať, lebo vieme, že z úradníckeho platu žiadna slečna veno ešte nezgazdovala Naši mládenci, úradníci s trvalým zamestnaním budú si ochotne brať i chudobné dievčatá, keď tieto budú náležite pripravené k vedeniu domácnosti a budú k úžitku v rodinnom živote.“* Úlohou žien v záujme národa bolo, *„aby si*

⁸⁵ Tesnopisecká zpráva o 70. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky v Bratislave v stredu 24. septembra 1941. Dostupné na: <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=42426&fileName=zazn.pdf&ext=pdf>>, [8. 12. 2014].

obľúbili domácnosť a rodinný krb, ktorý je prameňom našej populácie“.⁸⁶

Vládny návrh zákona o úprave služobného pomeru vydatých učiteliek, učiteliek ručných prác a opatrovateliek predpokladal dobrovoľný odchod vydatých učiteliek, učiteliek ručných prác a opatrovateliek výmenou za vyplatenie odstupného alebo uplatnenie si nároku na penziu (po dovŕšení 55 roku). Pozitívne stanovisko k návrhu zákona poskytli vo svojich správach aj kultúrny a ústavno-právny výbor Snemu Slovenskej republiky, pričom navrhovali urýchléné všeobecné riešenie problému zamestnaných žien vo verejnej a štátnej službe.⁸⁷ Na zasadnutí kultúrneho výboru parlamentu vystúpil 25. septembra 1939 aj minister školstva Jozef Sivák. Vo svojom prejave zdôraznil najmä sociálny rozmer celej otázky (hromadenie príjmov v niektorých rodinách na úkor nezamestnaných učiteľov a učiteliek) a posilnenie solidarity a vedomie spolupatričnosti v národe,⁸⁸ ktorý v diskusiách všeobecne dominoval. Objavili sa ale názory, že vydaté učiteľky uvoľnia po prepustení miesto nezamestnaným mladým absolventom, učiteľom, čo zároveň povedie k nárastu pôrodnosti u týchto prepustených učiteliek. Problému bezdetnosti vydatých učiteliek sa dotkol minister školstva Jozef Sivák pri rokovaní Kultúrneho výboru parlamentu o úprave služobného pomeru vydatých učiteliek 25. septembra 1941. Prepúšťanie vydatých učiteliek považoval za spôsob ako „vrátiť ženu k rodine“, ako „dať deťom matku a podporiť natalitu“.⁸⁹ S rovnakým

⁸⁶ Tesnopisecká zpráva o 16. zasadnutí snemu Slovenskej republiky v Bratislave v utorok 28. novembra 1939. Dostupné na: <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=28648&fileName=zazn.pdf&ext=pdf>>, s. 6-7 (s. 3-9), [8. 12. 2014].

⁸⁷ Zpráva kultúrneho a ústavno-právneho výboru o vládnom návrhu zákona o úprave služobného pomeru vydatých učiteliek, vydatých učiteliek ručných prác národných škôl a vydatých opatrovateliek. Dostupné na: <http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=43&fileName=T0042_00.pdf&ext=pdf>, [8. 12. 2014].

⁸⁸ V našom štáte nesmie byť nezamestnanej inteligencie. In: *Slovák*, 27. septembra 1939, roč. XXI, č. 222, s. 4-5.

⁸⁹ „Počet detí vydatých učiteliek rapidne klesol, je minimálny, vo väčšine nijaký.“ O nezamestnanej inteligencii. In: *Nové slovenské školstvo I.: Reči Jozefa Siváka, ministra školstva a národnej osvety, povedané v Kultúrnom výbore Snemu Slovenskej republiky*. Bratislava : Ministerstvo školstva a národnej osvety, 1940, s. 42 (s. 39-47).

názorom vystúpil na stránkach mesačníka Spolku sv. Vojtecha *Kultúra* Ján Dafčík⁹⁰. Podporil úsilie vlády postupne vyradovať ženy z verejného života, „umožniť im stať sa manželkami a matkami: teda vrátiť ich stavu, ktorý im bol samým Bohom určený“. Podľa jeho názoru je „dôstojnejšie byť manželkou, matkou, ktorá dáva život budúcim generáciám a vychováva ich, ako byť pisárkou, úradníčkou alebo naraz manželkou, matkou, vedúcou domácnosti a ešte aj učiteľkou“. Opäť poukazuje na problém bezdetnosti učiteľských a úradníckych párov: „stovky veľmi dobre platených, ale bezdetných úradníckych manželských párov. Ich boli kaviarne, kiná, tanečné miestnosti, bary, v lete sadli na auto a uháňali krížom krážom po svete za zábavou. Také manželky viedli v móde a dráždili matky obsypané deťmi, ktorým nestačilo ani na tie najjednoduchšie šaty, no, viedli i v rozvodoch a v manželských svároch. A tento nekresťanský spôsob života bývala Republika česko – slovenská podporovala.“⁹¹ Zákon č. 246/1939 Sl. z. o úprave služobného pomeru vydatých učiteliek bol prijatý 28. septembra 1939.⁹² Do 30. novembra 1939 bolo podľa novej zákonnej úpravy prepustených ešte 146 vydatých učiteliek, celkovo odišlo zo štátnej služby 407 vydatých učiteliek.⁹³ Následne sa začali objavovať návrhy na obmedzenie prijímania dievčat na učiteľské ústavy, keďže „učiteliek je viac, než treba“.⁹⁴

Podobným spôsobom ako v prípade vydatých učiteliek sa postupovalo aj v prípade prepúšťania vydatých štátnych zamestnanců. V rámci rozpravy pri prijímaní zákona na pôde parlamentu vystúpili spravodajca sociálneho a zdravotného výboru Jozef Drobný a spravodajca ústavno-právneho výboru Anton

⁹⁰ Ján Dafčík (* 1896 – † 1967) - učiteľ, spisovateľ, školský inšpektor, pracovník Ministerstva školstva a národnej osvety, náčelník Slovenského katolíckeho skautingu.

⁹¹ DAFČÍK, Ján. Výchova dievčat v slovenskom štáte. In: *Kultúra*, január – február 1940, roč. XII, č. 1-2, s. 23, (s. 22-27).

⁹² Deväť schôdz snemu Slovenskej republiky. In: *Slovák*, 29. septembra 1939, roč. XXI, č. 224, s. 3.

⁹³ *Nové slovenské školstvo II. : Reč Jozefa Siváka, ministra školstva a národnej osvety, povedaná v Kultúrnom výbore Snemu Slovenskej republiky*. Bratislava : Ministerstvo školstva a národnej osvety, 1940, s. 8.

⁹⁴ Minister školstva a národnej osvety Jozef Sivák vo svojom expozé z 22. októbra 1940 o vládnom návrhu zákona, ktorým sa zriaďujú učiteľské akadémie. *Nové slovenské školstvo II. ...*, c. d., s. 10.

Hudec. Poslanec Jozef Drobný pri hodnotení zákona uviedol, že sa ním „uskutočňuje heslo, vyhlásené prezidentom republiky, že vydatá štátna zamestnankyňa má byť vrátená rodine. Toto heslo našlo dobrý ohlas aj medzi vydatými štátnymi zamestnankyňami, lebo dvom pánom sa naraz slúžiť nedá. Veď mnohé štátne zamestnankyne len preto ostávali v úradoch i po vydaji, lebo príjem manžela vo väčšine prípadov bol nedostatočný pre riadnu výživu rodiny a tak ho bolo treba doplniť príjmom manželky. Mnohé štátne zamestnankyne sami cítili ťarchu dvojitého starostlivosť a dvojitej práce. Jedna starosť o konanie povinností v úrade, druhá starosť o vedenie domácnosti veru hodne vyčerpávali sily zamestnankyne a tieto dvojité povinnosti vo väčšine prípadov boli aj na úkor ich zdravia a radostnejšieho rodinného života.“⁹⁵ Zákon č. 150/1940 Sl. z. o úprave služobného pomeru vydatých štátnych zamestnankýň a o zmene niektorých ustanovení vládneho nariadenia č. 380/1938 Sb. Z. a n. o úsporných opatreniach bol prijatý 5. júna 1940.⁹⁶ Skutočným zámerom vlády bolo prepustením vydatých učiteliek, učiteliek ručných prác a opatrovateliek, ako aj štátnych zamestnankýň vyriešiť problém nezamestnanosti mladých absolventov, učiteľov a úradníkov. Do akej miery sa tým podarilo podporiť aj zakladanie nových rodín a podporiť pôrodnosť je otázne. Pri prvom výročí vzniku Slovenského štátu sa na stránkach tlače objavila spokojnosť s rodinnou politikou vlády. Nezaujím zakladať manželstvá, ktorý bol údajne spôsobený nad-

⁹⁵ Tesnopisecká zpráva o 37. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky v Bratislave v stredu 5. júna 1940 (Zpráva sociálneho a zdravotného a ústavnoprávneho výboru o vládnom návrhu zákona o úprave služobného pomeru vydatých štátnych zamestnankýň a o zmene niektorých ustanovení vládneho nariadenia č. 380/1938 Sb. z. a n. o úsporných opatreniach personálnych). Dostupné na: <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=42393&fileName=zazn.pdf&ext=pdf>>, s. 6-7 (s. 6-10), [8. 12. 2014].

⁹⁶ Zasadanie snemu Slovenskej republiky. In: *Slovák*, 6. júna 1940, roč. XXII, č. 131, s. 3. Podľa zákona č. 40/1941 Sl. z. mohli prepustené učiteľky a štátne zamestnankyne (podľa §30 vládneho nariadenia č. 380/1938 Sb. Z. a n. a §9 zákona č. 150/1940 Sl. z.), ktoré pôvodne pri odchode zo služby uprednostnili odstupné do 30 dní od účinnosti tohto zákona toto odstupné vrátiť a získať tak nárok na odpočívne platy (dôchodok) pred dosiahnutím 55. roku života. Rovnako aj učiteľky, ktoré sa dobrovoľne zriekli služby podľa §2 zákona č. 246/1939 Sl. z. a volili penzionovanie, nadobudli nárok na penziu pred dovŕšením 55. roku života, ak sa stali trvale neschopnými služby. *Päť rokov slovenského školstva : 1939 - 1943*. Bratislava : Štátne nakladateľstvo, 1944, s. 97.

bytkom inteligencie, t.j. nadbytkom zamestnaných dievčat a vydatých žien, vláda riešila „nie drasticky“, ale „správnym spôsobom“. Pri zamestnávaní boli uprednostňovaní mladí muži, ktorí „musia mať slušné zamestnanie, aby mohli čím skôr pomýšľať na ženbu a dievčatá musia znovu hľadať vyplnenie svojho ženského poslania v rodinnom živote“.⁹⁷

Aj otázka reformy vzdelávania dievčat sa dostala do kontextu s problémom podpory pôrodnosti a navrátenia slovenských žien do rodín. Perspektívy ďalšieho vzdelávania dievčat púťali pozornosť odbornej aj laickej verejnosti. V súvislosti s ďalším smerovaním dievčenského školstva zaznievali aj názory o potrebe rozvoja najmä „učňovských dievčenských škôl“, na ktorých sa dievčatá mali pripraviť na založenie domácnosti a rodiny, „naučiť sa úsporne (časove i finančne) viesť domácnosť a dostať aspoň najpotrebnejšiu elementárnu prípravu pre starostlivosť o matku a dieťa a pre výchovu dieťaťa.“ Budúca slovenská škola mala „vychovávať hrdinské slovenské dievčatá, ktoré za svoj národ a za svoju vlasť budú vedieť obetovať všetko, len pre ňu budú žiť, len pre ňu pracovať, pre ňu rodiť mnoho zdravých synov a dcér a tie vychovávať v zmysle slov: so štítom, alebo na ňom“.⁹⁸ Počas rokovania Kultúrneho výboru Slovenského snemu o návrhu vládneho nariadenia o organizácii a správe strednej školy minister školstva a národnej osvety Jozef Sivák vyslovil názor, že slovenský národ potrebuje vzdelané ženy. Ich uplatnenie ale nevidel „po úradoch, kanceláriách, alebo hoc i za katedrami“. Predpokladal preto realizovanie „reformy životného povolania žien a rodinného života“. Ideálom dievčat mala byť stredná škola, ktorá „pripravuje na rodinný život“. Vláda mala dať dievčatám „príležitosť upraviť svoje vzdelanie tak a tým smerom, ktorý vedie k šťastnému rodinnému krbu“.⁹⁹

Problém populačnej politiky bol lákavou témou pre slovenskú tlač. K téme sa vyjadrovali na stránkach novín a časopisov poli-

⁹⁷ ANKA. Slovenská žena v slobodnom štáte. In: *Slovák*, 14. marca 1940, roč. XXI, č. 61, s. 35.

⁹⁸ DAFČÍK, Ján. Výchova dievčat v slovenskom štáte. In: *Kultúra*, január – február 1940, roč. XII, č. 1-2, s. 27 (s. 22-27).

⁹⁹ Koedukácia sa protivi nášmu výchovnému ideálu. In: *Slovák*, 22. júna 1939, roč. XXI, č. 142, s. 2.

tickí reprezentanti štátu, aj kultúrna a spoločenská elita. Okrem konštatovania problému slovenskej populačnej politiky sa v tlači objavovali aj „recepty“ na riešenie tejto otázky. Na stránkach *Novej ženy* bola populačná otázka jasne definovaná ako „najdôležitejšia otázka budúcnosti národa a štátu“, ktorej musí venovať pozornosť každý občan a občianka. Ako príklady, kde sa podarilo zastaviť pokles a dokonca dosiahnuť nárast pôrodnosti, boli uvádzané Nemecko a Taliansko. Dôvody tohto pozitívneho trendu nachádza autor (autorka?) najmä „politike sociálnej, špec. rodinnej. Sú to zvlášť sňatkové pôžičky, väčšie podpory pri väčšom počte detí v rodine, zvýšenie zamestnanosti, zamedzenie prekotného sťahovania do miest atď.“ Zároveň v článku poukazuje aj na iné hodnoty, ktoré vedú k zvýšenej pôrodnosti: „Je to hlavne obrozenie náboženské, srdečnejší pomer k Bohu a k bližným, viera v krajší život, lepšiu budúcnosť národa ... sebeckosť, lakomstvo sú tiež veľkou prekážkou rozvoja a krásy rodinného života.“ V závere článku je výzva k „rodinnému obrozeniu“: „Náš malučký národ zachráni len krdle detí, nebojme sa, že nebudeme mať čo jesť a čím sa odievať, veď sa o ne Otec Nebeský postará, ako sa nám postaral nečakane o slovenskú vládu...“¹⁰⁰

Veľmi aktívne sa k téme populačnej politiky vyjadroval duchovný správca redakcie ženského katolíckeho časopisu *Nová žena*, Eugen Filkorn¹⁰¹, ktorý priniesol aj „recept“ na riešenie otázok podpory manželstva a rodiny: odstrániť z verejného života všetko, čo vedie k rozvodom a rozlukám – najmä „šialené zbožňovanie nevernosti manželskej na javiskách, v knihách, v časopisoch..., to mrzké obchodovanie s živým ľudským mäsom v zábavných lokáloch a na uliciach veľkomesta“. Žiadal teda zavedenie cenzúry a kontroly tlače, umeleckých, kultúrnych a zábavných predstavení. Podporu rodinného života mali zabezpečiť aj včasné sobáše, skrátenie vojenskej prezenčnej služby, zavedenie rodinnej mzdy a plátov, ktoré umožnia zakladanie rodín. Navrhované opatrenia sa ale mali dotknúť priamo života dievčat. Filkorn totiž po-

¹⁰⁰ Budúcnosť národa a populačná politika. In: *Nová žena*, 22. januára 1939, roč. II., č. 4, s. 7.

¹⁰¹ Eugen Filkorn (* 1881 - † 1974) - riaditeľ vysokoškolského internátu Svradov, duchovný správca Ústredia slovenského katolíckeho študentstva a zakladateľ ženského spolku Katolícka jednota.

žadoval: „A potom už hoc i zatvoriť brány všetkých úradov pred dievčatami. Ďalej zrušiť koedukáciu, dievčatá nech chodia len do dievčenských škôl a tie už od ľudovej školy nech ich vychovávajú všestranne k najvznešenejšiemu povolaniu, k rodinnému životu i k materstvu.“¹⁰² Mnohé návrhy z jeho úvodníka môžeme nájsť aj v programovom vyhlásení autonómnej vlády a neskôr aj v realizovaných opatreniach po vyhlásení Slovenského štátu.

K téme rodinnej politiky autonómnej vlády sa medzi prvými vyjadřila v rozhlasovom éteri aj Ľudmila Podjavorinská¹⁰³. Vo svojej rozsiahlej prednáške podporila „prvé heslá, ktoré odznali z prestola našej slovenskej vlády: Ženu vrátime rodine! Stvoriť čistý rodinný život!“. Zdôraznila význam domácej sféry a práce žien a jednoznačne prezentovala kresťanský ideál slovenskej rodiny, ktorú prirovnávala k hradu, v ktorom sa rozvíja a rastie to najcennejšie – dieťa: „Hrad, v ktorom pod kráľovským žezlom lásky srdcom kraľuje žena múdra – a jako ju Písmo Sväté nazýva, žena statočná. Jej cena väčšia je nad perly! Teplý domov, kde sídli zbožnosť. A opatruje sa skvôst : láska k národu a vlasti! A prípadne pestí sa to najnádhernejšie, najcennejšie – perla božej myšlienky – detská dušička.“¹⁰⁴

Mnohé názory boli skôr kritické k dovtedajším „úradným opatreniam“ – nedostatočná podpora mnohohetným rodinám, nedostatok ubytovacích možností pre takéto rodiny a neochota zamestnávať viacdetných rodičov boli v podstate „bojom proti deťom, bojom proti rodinám a bojom proti budúcnosti národa“. Ako riešenie sa ponúkali opatrenia z iných európskych krajín, kde boli zavedené staromládenecké dane a najmä podpory a prídavky pre viacdetné rodiny. Ako logická požiadavka potom vyznievalo volanie „po spravodlivejšom prerozdelení chleba, k zvýšenému boju proti detským a ľudovým chorobám, k zdokonaleniu zdravotnej služby,

¹⁰² FILKORN, Eugen. Nová žena v novom slovenskom živote. In: *Nová žena*, 8. januára 1939, roč. II., č. 2, s. 2-3.

¹⁰³ Ľudmila Podajvorinská (* 1872 - † 1951) - mnohostranná osobnosť slovenského literárneho a kultúrneho života, písala poéziu, prózu a najmä literatúru pre deti, publicistka a aktívna podporovateľka ženského hnutia (najmä vzdelávania žien a dievčat).

¹⁰⁴ PODJAVORINSKÁ, Ľudmila. O čistom rodinnom živote : Rozhlasová prednáška z 28. decembra 1938 (17:45 – 18:00). Slovenská národná knižnica – Literárny archív, sign. 124 C 34.

k vybudovaniu nemocníc, k zabezpečeniu práce a slušnej mzdy pre hlavy početných rodín, k vybudovaniu dobrých a lacných odborných škôl ľudových“.¹⁰⁵

Už v roku 1941 bola na stránkach *Slováka* prezentovaná spokojnosť s rodinnou politikou slovenskej vlády: „*V obnovenom slovenskom štáte dobre sa doteraz staráme o slovenskú rodinu*“.¹⁰⁶ Tempo ale nemalo spomaliť, rodiny mali byť naďalej podporované a zveľaďované. Táto spokojnosť, najmä s materiálnou podporou viacdenných rodín, bola opätovne prezentovaná na stránkach tlače v máji 1943 pri príležitosti osláv Dňa slovenskej rodiny. Poslanec Karol Körper vyzdvihol najmä zvýšenie životného štandardu viacdenných rodín robotníckych a zamestnaneckých vrstiev obyvateľstva zavedením rodinnej mzdy a vďaka úprave platov. Volal ale po „*duchovnom*“ posilnení rodiny – „*po posilnení ko-reňov slovenskej rodiny, jej svetového názoru, jej idealizmu, jej náboženských základov a jej duševnej podstate*“.¹⁰⁷ Napriek pozitívnemu hodnoteniu rodinnej politiky štátu sa ale objavila aj kritika. Predmetom negatívneho hodnotenia bol naďalej problém jednodenných manželstiev. Autor článku varoval pred uspokojením sa z populačného rastu predchádzajúcich generácii a pred rozširovaním moderného a „*neslovenského*“ systému jednodenných manželstiev a rodín. Volal po propagovaní mnohodenných rodín, ktoré boli „*zdravým, pravým jadrom biologickej sily našej rasy*“ a po „*nehatenom vzťahovaní*“ sa slovenskej populácie.¹⁰⁸ Pozitívne zhodnotil rodinnú politiku slovenského štátu aj prezident Tiso pri príležitosti osláv Dňa slovenskej rodiny v Bánovciach nad Bebravou 30. mája 1943. Vyzdvihol právne upevnenie manželského zväzku, úspechy sociálnej politiky pri zabezpečení rodín (rodinné prídavky, podpora bývania).¹⁰⁹

¹⁰⁵ JUSTUS Slovenská rodina : Starosť o rodinu. In: *Slovenský denník*, 24. novembra 1938, roč. XXI, č. 272, s. 3.

¹⁰⁶ PAUČO, Jozef. Slovenská rodina. In: *Slovák*, 12. júna 1941, roč. XXIII, č. 133, s. 1.

¹⁰⁷ KÖRPER, Karol. Slovenská rodina – prameň národnej jednoty. In: *Slovák*, 30. mája 1943, roč. XXV, č. 124, s. 1.

¹⁰⁸ Náš záujem. In: *Slovák*, 1. júna 1943, roč. XXV, č. 125, s. 1.

¹⁰⁹ Dr. Jozef Tiso : Slovák chce žiť svojmu štátu a národu! In: *Slovák*, 1. júna 1943, roč. XXV, č. 125, s. 1-2.

Okrem vládnej rodinnej politiky pri vývoji pôrodnosti svoju úlohu zohrávali aj zložité medzinárodné pomery, vojnový konflikt a neistota budúcej existencie štátu. Už v roku 1942 rezonovala vojnová realita v článkoch publikovaných ku Dňu slovenskej rodiny.¹¹⁰ Napriek vládnej propagande o úspechoch režimu a jeho sociálnych opatreniach na podporu rodiny, zložitá sociálna situácia a prebiehajúca vojna, nevytvárali vhodné podmienky pre rast pôrodnosti na Slovensku.

Najväčšia pozornosť v súvislosti s rodinnou a populačnou politikou bola sústredená na otázku prepúšťania vydatých žien zo zamestnania. V početných diskusiách o zamestnaných vydatých učiteľkách a úradníčkach už v období autonómie odznievali názory o potrebe navrátiť slovenskú ženu do rodiny. Otázka prepúšťania vydatých žien súvisela najmä s ekonomickými a sociálnymi problémami po stratách rozsiahlych území (po Viedenskej arbitráži). Postupne sa ale v diskusiách okrem ekonomických a sociálnych argumentov (problém dvojitych príjmov, hromadenia príjmov v rodinách) začali objavovať argumenty o neochote žien uzatvárať manželstvá a zakladať rodiny („*radšej trčia v úrade, ako by sa snažili o vydaj, a to len preto, že sa boja rodinných starostí a majú strach o to, že muž nebude mať taký príjem ako ony!*“¹¹¹). Duchovný správca redakcie ženského časopisu *Nová žena* Eugen Filkorn požadoval „*zatvoriť brány všetkých úradov pred dievčatami. Ďalej zrušiť koedukáciu, dievčatá nech chodia len do dievčenských škôl a tie už od ľudovej školy nech ich vychovávajú všestranne k najvznešenejšiemu povolaniu, k rodinnému životu i k materstvu*“.¹¹²

Do diskusie sa zásadným spôsobom zapojil dňa 19. novembra 1938 v rozhovore s redaktorom *Slováka* vtedajší predseda autonómnej vlády Jozef Tiso, ktorý uviedol: „*Ženu chceme vrátiť rodine. Kde zarába muž a má taký plat, že by tri rodiny vyživil, tam žena nesmie brať prácu iným. Ženám chceme vrátiť mužov, ktorí*

¹¹⁰ DUNAJECKÝ, O. Slovensko na rodinnom fronte. In: *Slovák*, 7. júna 1942, roč. XXIV, č. 127, s. 1-2. Oslavy Dňa slovenskej rodiny. In: *Slovák*, 9. júna 1942, roč. XXIV, č. 128, s. 3.

¹¹¹ NEMČOK - FURIČ, Ján. Zjavy, ktoré musia zmiznúť. In: *Slovenský denník*, 26. októbra 1938, roč. XXI, č. 248, s. 3.

¹¹² FILKORN, Eugen. Nová žena v novom slovenskom živote. In: *Nová žena*, 8. januára 1939, roč. II, č. 2, s. 2-3.

budú mať platy také, aby z nich mohli starať sa o svoju rodinu primerane k svojmu stavu.“ Zamestnávanie žien bolo vnímané ako prekážka pre zamestnávanie slobodných mužov. Keďže cieľom bola podpora slovenskej rodiny a zakladanie nových rodín, bolo podľa predsedu autonómnej vlády dôležité „*dať mužom možnosť zakladať rodiny*“, preto „*viac nesmú prekážať zamestnané ženy mužom ženatým, ktorí sú bez práce*“.¹¹³ Prekážkou nezamestnanosti mladých mužov a ich neochoty uzatvárať manželstvá a zakladať rodiny boli údajne zamestnané ženy v štátnej službe.

Na stránkach ženského časopisu *Nová žena* sa objavilo niekoľko článkov, v ktorých sa autorky vyjadrili, napriek výhradám, súhlasne k snahám autonómnej vlády vytesniť ženy zo zamestnania. Túto snahu vítali najmä kvôli podpore rodinného života a pôrodnosti: „*Neprestáva sa prizvukovať : Zapnime všetky sily k budovaniu nového Slovenska! Teda majú sa do tejto práce zapäť aj sily mnohých pracovitých rúk žien. Áno, v prvom rade v rodinnom živote, k budovaniu šťastlivých slovenských kozubov.*“¹¹⁴ Ženy boli povzbudzované, aby sa neobávali prípadného prepustenia zo zamestnania, veď „*cena ženy spočíva predsa v jej vlastnostiach: byť oporou muža, urobiť domácnosť miestom oddychu, vzorom poriadku a to duchom lásky, zaručiť dosiahnutie cieľa manželstva – rodinu a výchovu detí, zaistiť blaho manželovi národa, ktorý bezdetstvom hynie nielen fyzicky, ale i mravne*“. Neznámy autor (autorka) uisťuje ženy, ktoré sa príkladne starajú o rodinu a domácnosť, že „*takej žene nikdy nebude muž vyčítať, že mu nezarába a takto pomaly stane sa i rozluka zbytočnou*“.¹¹⁵

Väčšina žien sa na stránkach tlače (*Živeny*, *Novej ženy*) v súvislosti s prepúšťaním vydatých zamestnaných žien, vyslovila za sociálne spravodlivé a objektívne riešenie problému. Odmietali paušálne prepúšťanie všetkých žien bez rozdielu. Slovenská spisovateľka Margita Figuli na stránkach *Živeny* navrhovala úpravu pomerov tak, aby sa mladým dala možnosť ženiť a zakladať si rodiny, aby mohli viesť „*riadny a normálny život*“. Argumentova-

la pre zavedenie príplatku k mužovej mzde na ženu a deti, aby rodiny mohli z jednej mzdy slušne vyžiť. Podpora rodinnej politiky mala odstrániť dlhé mládenčenie, umožniť ženám, ktoré sa nemohli vydať, udržať si zamestnanie, podporila by sa rodinná politika a pôrodnosť.¹¹⁶ Snahy vrátiť Slovenky „*z kancelárií domov a k rodine*“ mali byť podporené finančným zabezpečením manžel-
la, aby svoju rodinu mohli užiť.¹¹⁷

Otázka zamestnávania žien rezonovala na stránkach tlače aj neskôr, po zákonnej úprave služobného pomeru učiteliek aj štátnych úradníčok. V časopise *Kultúra* v roku 1942 Z. Rajecká poukázala na problém zamestnávania žien. Podľa jej názoru ženy nepracovali „*z prepychu a nudy, ale z núdze. Že je tomu tak, o tom svedčia príklady, keď veľký počet žien bez uvažovania opustil i tie najvýhodnejšie podmienky samostatného života, keď šlo o to, aby ich zamenili za najvyššie a najsvätejšie, teda pre ženu jediné opravdivé povolanie materskosti v rámci rodinného života.*“ Bránila ženy, ktoré kvôli sociálnym pomerom aj po uzavretí manželstva si „*ponechali svoje zárobkové miesto*“. Každá žena by s radosťou opustila zamestnanie, keby si to mohla dovoliť. Dobré totiž vedía, aká by to bola výhoda pre rodinný život a aké by to bolo pohodlné pre ne, keby všetku svoju energiu mohli vynaložiť „*na vrch rodinného života*“. V závere autorka dodala k veľkým požiadavkám režimu na adresu žien: „*sme ďaleko od ideálnych pomerov, ktoré by umožnili žene, aby si volila len jednu stránku života. Ba vidí sa mi, ako by sa jej kládli so dňa na deň väčšie úlohy, vždy väčšie výkony sa žiadali od nej. Keby sa mohlo vyhovieť požiadavkám, každá žena by mala byť dokonalou, všestrannou bytosťou, ktorá by na každom poli dokonale obstála. Potom by bola každá žena jedinečná matka a manželka, znamenitá gazdiná a vychovávateľka, nepostrádateľná spolupracovníčka mužova, vzácna pracujúca sila v povolani, ba aj dôstojne reprezentujúca dáma.*“¹¹⁸

¹¹³ Slovenský snem skutkom. In: *Slovák*, 20. novembra 1938, roč. XX, č. 265, s. 1.

¹¹⁴ VALKOVÁ, Margita. Hlas Sloveniek. In: *Nová žena*, 1938, roč. I, č. 50, s. 4-5.

¹¹⁵ Dôstojnosť ženy nespočíva v jej výrobnej činnosti. In: *Nová žena*, 11. decembra 1938, roč. I, č. 50, s. 10.

¹¹⁶ FIGULI, Margita. Hlasy o dvojitych príjmoch v manželstve. In: *Živena*, december 1938, roč. XXVIII, č. 12, s. 291-293.

¹¹⁷ Rj. Hlasy o dvojitych príjmoch v manželstve. In: *Živena*, december 1938, roč. XXVIII, č. 12, s. 293-294.

¹¹⁸ RAJECKÁ, Z. Ženská otázka dnes. In: *Kultúra*, október 1942, roč. XIV, č. 10, s. 431-433.

Mnohé ženy dokázali na stránkach tlače obhájiť zamestnávanie žien s poukazom na sociálne problémy rodín s jedným (mužským) príjmom, frustráciu mladých vzdelaných žien po ich prepustení zo zamestnania a razantne odmietli obvinenia, že zamestnané a vzdelané ženy sa nedokážu a nechcú starať o rodinu a deti, zabezpečovať pohodlie manžela.

Ešte búrlivejšia diskusia sa na stránkach tlače odohrávala v súvislosti s pokusom reformovať vzdelávanie dievčat a mladých žien. Okrem všeobecných príspevkoch o potrebe vzdelávania slovenských žien sa diskusia preniesla do roviny konkrétnych reakcií na opatrenia štátnej moci – zrušenie koedukácie, reforma stredoškolského štúdia dievčat a jeho perspektívy, úpravy učebných osnov smerom k praktickým predmetom, redukovanie počtov študujúcich dievčat na učiteľských ústavoch. Zápas o vzdelávanie dievčat nakoniec vrcholil v diskusii o obmedzení vysokoškolského štúdia dievčat.

Mnohé príspevky do diskusie o vzdelávaní sa dotýkali problému praktického vzdelávania dievčat pre potreby rodinného života a materstva. Na stránkach ženského časopisu *Živena* sa objavil článok, v ktorom autorka Marta Bukovinská prezentovala názor na vzdelávanie žien a možnosti ich uplatnenia v zamestnaní, lebo „dnešné časy kladú na ženskú veľké požiadavky. Musí za každú cenu vedieť byť samostatná v boji o skyvu chleba, ale nesmie zabúdať pripravovať sa na svoje posvätné povolanie – na materinstvo.“¹¹⁹ Akceptovalo sa tak zavedenie prevažne praktického vzdelávania pre dievčatá – vedenie domácnosti, domáce práce, starostlivosť o rodinu a dieťa. Všeobecne koncipované názory o potrebe vzdelávania žien zdôrazňovali najmä význam vzdelávania pre profesijný aj súkromný život žien – sebadôvera, sebaúcta, schopnosť rovnocenného spolunažívania s mužom, schopnosť správne vychovávať deti. Názory žien na vzdelávanie dievčat reagovali bezprostredne na ohlasované a pripravované reformy vo vzdelávaní a výchove dievčat v súvislosti s heslom slovenskej vlády o vrátení ženy rodine. Najmä vzdelané ženy, profesorky, podporovali vzdelávanie dievčat aj na stredných školách,

¹¹⁹ BUKOVINSKÁ, Marta. Voľba povolanie pre dievčence. In: *Živena*, jún – júl 1940, roč. XXX, č. 6 – 7, s. 173-174.

pričom popri všeobecných predmetoch sa mali rozvíjať aj v typicky ženských zručnostiach. Profesorka Marta Miklošková¹²⁰ sa v svojom príspevku *Výchova našich dievčat* postavila proti obmedzeniu štúdia dievčat: „Vychovať ženu pre manželstvo a materstvo neznamenať vziať ju v štrnástom roku zo školy a dať jej t.zv. praktické všeobecné vzdelania, pod ktorým sa obyčajne myslí – vedieť predovšetkým variť, šiť a dieťa opatrovať, čiže riadiť sa heslom – žene patrí varecha.“ Z vlastnej skúsenosti poukazovala na bystrosť, snaživosť a pohotovosť dievčat, ktoré sama učila. Preto navrhovala, aby „bystré a nadané dievča nech študuje do svojho osemnásteho roku medzi ktorým časom a potom, ak chce, za rok, naučí sa všetkým domácim prácam“. Marta Miklošková podporila aj tie mladé ženy, ktoré chceli študovať na univerzite. Odmietla názory, že vzdelané ženy „sú stratené“ pre manželstvo a materstvo: „Poznám mnoho žien s akademickým titulom, ktoré žijú v tom najšťastnejšom manželstve. A dovoľujem si tvrdiť, že tieto ženy sú i dobré matky.“ Autorka obraňuje vzdelávanie dievčat: „Štúdium, chápané vážne a opravdive, je nám najlepšou zárukou dobrých žien a matiek.“¹²¹ V pokračovaní svojho príspevku Marta Miklošková vyslovila potrebu vychovávať slovenské dievčatá tak, aby boli „múdre, sebavedomé v svojom okolí, a to sebavedomie nesmie stratiť ani v manželstve“. V otázke vydaja (manželstva a rodiny) prezentuje veľmi racionálny postoj: „Pri výchove dievčat nesmieme im od malička vštepovať zásadu, že ich výlučným povolaním je povolanie ženy a matky. Spáchame tým krivdu na budúcom živote tých dievčat, ktoré v živote nestretnú nikoho, kto by ich chcel za manželku.“¹²² V závere tak dáva nádej na užitočný a zmysluplný život aj slobodným (nevdatým) ženám.

K otázke vzdelávania žien sa na stránkach *Novej ženy* vyjadrila vo svojom článku o ženskej osvetovej práci aj redaktorka Helena Sabolová. Autorka na jednej strane vyjadrila súhlas s návratom

¹²⁰ Marta Miklošková (* 1912 – † 1966) – učiteľka, publicistka, aktívna v podpore katolíckej cirkvi aj po roku 1948. Aktívne pôsobila ako učiteľka ešte v roku 1942, pričom prvé dieťa sa jej narodilo v marci 1939, druhé začiatkom roku 1940. MIKLOŠKOVÁ, Jozef. *Ako sme boli malí*. Bratislava : ACO, 2007, s. 116.

¹²¹ MIKLOŠKOVÁ, Marta. *Výchova našich dievčat*. In: *Nová žena*, 26. februára 1939, roč. II, č. 9, s. 4.

¹²² MIKLOŠKOVÁ, Marta. *Výchova našich dievčat*. In: *Nová žena*, 5. marca 1939, roč. II, č. 10, s. 9.

žien k rodinnému kozub, zároveň ale dodáva, že „aj v rodine treba, aby naša slovenská žena mala z čoho rozdávať“. Len vzdelaná žena totiž mohla zabezpečiť aj vzdelanie pre svoje deti: „Ona vychováva. Ona vstúpuje do svojho dieťaťa zásady, ktoré budú utvárať v ďalšom veku samostatného myslenia nový charakter. Aký široký bude jej horizont, taký široký bude horizont vedomostí aj u jej detí. Dieťa, ktorému matka stačí v udeľovaní rád a poučení aj vtedy, keď je na gymnáziu, bude rozhodne čulejšie, ako dieťa, ktoré si už vo vyššej triede ľudovej školy dovoľí samu matku poučovať.“¹²³

Neustále prezentované snahy prepúšťať ženy najmä učiteľských postov a tým motivované návrhy na obmedzovanie štúdia dievčat aj na učiteľských ústavoch vyvolali reakciu dotknutých dievčat – študentiek. Na rozhlasovú prednášku o štúdiu dievčat reagovali študentky „učiteľáčky“. Súhlasili s vymedzením úlohy ženy „byť dobrou gazdinkou a matkou, ktorá starostlivo vychováva svoje deti“ aj s obmedzovaním zamestnávania učiteliek, ale argumentovali inými zamestnanými ženami, ktoré stále ešte mohli vykonávať svoje povolanie. Študentky považovali práve učiteľské povolanie za ženám najbližšie: „veď kto iný lepšie pochopí útlú detskú dušu, keď nie jemná duša ženy!“ Navyše dievčatá študujú na učiteľských ústavoch nielen kvôli „chlebu v ruke“, ale najmä z lásky k povolaniu. Aj po vydaji a zanechaní práce vzdelaná žena – učiteľka môže uplatňovať svoje vedomosti vo výchove vlastných detí.¹²⁴

Otázka vzdelávania dievčat sa diskutovala v kontexte predstáv o ich profesijnej a spoločenskej realizácii. Jednotlivé názory odrážali dobové predstavy o „prirodzenom“ mieste ženy v rodine a o odlišnostiach medzi pohlaviami. Problém rezonoval na verejnosti najmä v súvislosti s prípravou vládneho návrhu na obmedzenie vysokoškolského vzdelávania dievčat.

Podporné stanovisko k vládne návrhu uverejnila *Slovenská pravda*. Neznámy autor (er) vyšiel pri formulovaní svojho názoru k obmedzeniu štúdia dievčat na vysokých školách z predpokla-

¹²³ SABOLOVÁ, Helena. S osvetou medzi najširšie vrstvy. In: *Nová žena*, 5. marca 1939, roč. II, č. 10, s. 2.

¹²⁴ B.G. – A.S. Učiteľáčky. Naša pošta : Odpovedáme! In: *Nová žena*, 28. januára 1940, roč. III, č. 5, s. 11-12.

du, že „prirodzené miesto dievčaťa je v rodine, a že ani doterajšie stredoškolské a tým menej vysokoškolské štúdium ho na toto poslanie nepripravuje. Lebo koniec – koncov, my nepotrebujeme ženských inžinierov, advokátov, profesorov, hoci ich je nedostatok, ale potrebujeme zdravé, pre život a jeho ťažkosti dobre pripravené ženy – matky, ktoré sa nebudú báť rodiny a ťažkostí, ktoré sú s rodinným životom a s výchovou detí spojené. Keď máme zdravú matku, máme zdravú aj rodinu, a zo zdravých rodín pozostáva zdravý národ“¹²⁵. Opätovne argumentuje „prirodzeným poslaním ženy je v lone rodiny a je jej určené samým Stvoriteľom“. Spod tohto „zákona prírody“ oslobodzuje, podľa autora, len vyšší a nadosobný záujem „napr. služba božia, väčšie sebaoposvätenie (napr. v reholi) alebo služba vyšším záujmom, napr. práca vedecká, sociálno – charitatívna a podobne, ale toto všetko sú vlastne len výnimky, všeobecným pravidlom pre mladých ľudí je založenie rodiny“. Autor pripustil, že vysokoškolské vzdelanie má určité prednosti, ale tie sú skôr „rázu individuálneho“ a platia len pre jednotlivé dievčatá a nie pre celok. V niektorých odboroch sa vysokoškolsky vzdelané ženy, podľa jeho názoru, uplatňujú lepšie ako muži (detstvom a ženskom lekárstve), ale „nesmieme zabúdať, že vysokoškolské štúdium vo všeobecnosti odsudzuje dievčatá domovu a povolaniu ženy – matky“. Vysokoškolsky vzdelané ženy podľa neho „tratia smysel pre domácnosť, v ktorej i tak prv – neskôr zakotvia. A keď raz založia rodinu, už je ťažko mysliteľné, aby sa bez škody rodiny venovali zamestnaniu, na ktoré sa štúdiom pripravili. Tak sa stáva, že nie sú ani v povolani činné, a ani v rodine sa nevedia dostatočne uplatniť, a aspoň za istý čas sú v nej bezradné“. V domácnosti a v rodine sa lepšie osvedčia dievčatá so stredoškolským (so stredoškolským odborným vzdelaním). Následne teda kladie otázku, načo bolo dievčatám to vysokoškolské štúdium. Dievčatá dosiahli síce vyššiu intelektuálnu a spoločenskú úroveň, ale bola príliš draho vykúpená a je otázne, či bola „hodná toľkej námahy, a či by sa to duševné niveau nedalo dosiahnuť vhodnejšími prostriedkami, ľahším a cieľu primeranejším spôsobom, bez toho teoretického balastu“. V závere veľmi alibisticky

¹²⁵ ER. Čo je s vysokoškolským štúdiom dievčat. In: *Slovenská pravda*, 30. septembra 1941, roč. VI, č. 224, s. 1.

zhrnul (svoj pozitívny, ale vlastne negatívny postoj k vysokoškolskému štúdiu dievčat), že „sme len proti takému vysokoškolskému štúdiu dievčat, ktoré odcudzuje ženu od jej Bohom jej určeného poslania, to jest poslania ženy – matky – (predovšetkým vlastných detí!), a tu musíme bohužiaľ konštatovať, že okrem nepatrných výnimok je takým celé naše vysokoškolské štúdium, a teda že sa pre naše slovenské devy nehodí“.

Návrh na obmedzenie vysokoškolského štúdia žien vyvolal búrlivú diskusiu o (ne)potrebe vzdelávania najmä medzi ženami na stránkach ženských časopisov *Živena* a *Nová žena*.

Živena priniesla rozsiahly materiál na tému vysokoškolského štúdia žien aj s reakciami vysokoškolsky vzdelaných a úspešných žien. Autorka Zora Jesenská reagovala na návrh regulovať vysokoškolské štúdium žien odvolávkou na článok Eleny Maróthy Šoltésovej *Potreba vzdelanosti pre ženské, zvlášť so stanoviska mravnosti*, v ktorom sa pred pol storočím jednoznačne vyslovila za vzdelávanie žien. V samotnom článku sa redaktorka *Živeny* pustila do ostrej polemiky s názormi *Slovenskej pravdy*. Označila za nezmysel, že Slovensko nepotrebuje vzdelaných ľudí a teda aj vzdelané ženy. Odmietla aj názor autora pôvodného článku (er), že vzdelávanie / štúdium žien ohrozuje duševné zdravie národa, akoby vzdelaní ľudia boli nemravnejší ako nevzdelaní, resp. menej vzdelaní: „Veľké vedomosti ženských nemôžu duchovnému zdraviu národa škodiť, len osožiť.“ Redaktorka súhlasila s tým, že „je ženskej prirodzená úloha ženy – matky“, ale odmietla názory, že by sa vysokoškolsky vzdelané ženy nevedeli „v rodine dostatočne uplatniť“. Zdôraznila význam vzdelaných žien, ktoré aj po zanechaní zárobkovej činnosti zanechali „osoh duchovný, a to nie len pre ňu, ale i pre jej rodinu, i pre celé okolie vzdelanej ženskej“.¹²⁶ *Živena* zároveň uverejnila aj názory vysokoškolsky vzdelaných a zamestnaných žien (dve lekárky, jedna profesorka a jedna hudobníčka) k téme vysokoškolského štúdia dievčat.¹²⁷ Všetky štyri oslovené ženy sa vo svojich postrehoch dotkli aj problému starostlivosti o rodinu u vzdelaných žien a otázky ma-

¹²⁶ JESENSKÁ, Zora. O obmedzení vysokoškolského štúdia žien. In: *Živena*, november – december 1941, roč. XXXI, č. 11 – 12, s. 320-327.

¹²⁷ „..., napred sa ísť musí!“ In: *Živena*, november – december 1941, roč. XXXI, č. 11 – 12, s. 327-334.

terstva. V prvej reakcii lekárka (Mudr. Edita Ottlyková – Kohútová) jednoznačne zdôraznila, že vzdelanie nemení „náhľady ženskej na rodinu, na manželstvo; a ak, nuž v takom smere, že je jej premena prospešná i pre ňu, i pre jej budúcu rodinu“. Zamestnané ženy si vedia zladíť svoju prácu so starostlivosťou o rodinu a domácnosť, aby „neutrpeľo ani jedno, ani druhé a ani jej zdravie“. V súvislosti s výchovou vyzdvihla význam vzdelávania žien, lebo celá zodpovednosť za výchovu leží práve na pleciach matky. Príčinu bezdetnosti autorka (ako lekárka) nespájala len s nezáujmom žien mať dieťa. Poukázala práve na ženské povolania, v ktorých žena (či matka alebo nie) „svojou ženskou dušou ako profesorka, ako lekárka skôr pochopí matku školského, alebo chorého dieťaťa, má viacej pochopenia, viacej trpezlivosti na jej vypočutie a často si povšimne dôležité podrobnosti, ktoré by mužský nezbadal“. Autorka aj rozprávaním o vlastnej rodine ukázala dôležitosť vzdelávania žien, aj jej dcéra pokračovala v rodinnej tradícii štúdiom medicíny.¹²⁸ Druhá autorka, tiež lekárka, vnímala vysokoškolské vzdelávanie žien ako „dôsledok premien, ktoré ľudstvo prežíva, je jedným ohnivom vo vývoji“. Poukázala aj na problém klesajúcej pôrodnosti, kde sa opäť často argumentovalo odcudzením sa žien rodine, teda opäť sa útočilo na vzdelané, školené a pracujúce ženy a ich odcudzovaniu sa rodine. Toto autorka jednoznačne odmietla a tvrdila, že láska v rodine je u vzdelaných ženách rovnaká ako u nevzdelaných žien. Odmietla názory, že vzdelané ženy sa „odcudzujú svojmu prirodzenému poslaniu a štúdiom stávajú sa menej ženským“, poukazuje pritom na fakt, že ženskosť a mužskosť je určovaná hormónmi a ich produkciou a pôsobením v organizme. Vysokoškolsky vzdelané ženy, podľa nej, vedia variť, viesť domácnosť a šiť: „Lekárky vedia si zastatť povinnosti v domácnosti i svoje povolanie lekárky.“ Vyzdvihla aj veľkú obľúbenosť detských lekárk, prácu žien „na poli sociálnozdravotnom“, prácu žien lekárk v poradniach pre matky s deťmi a pre tehotné ženy, kde práve ženy lekárky poskytujú dôverné prostredie a intimitu pre jednoduché, najmä vidiecke ženy: „Bola by chyba zabraňovať ženským prácu, ku ktorej majú prirodzené vlohly a na-

¹²⁸ OTTLYKOVÁ – KOHÚTOVÁ, Edita. „..., napred sa ísť musí!“ In: *Živena*, november – december 1941, roč. XXXI, č. 11 – 12, s. 327-328. Edita Ottlyková (* 1899 – † 1974) – lekárka.

danie len preto, že sa vymyká z kruhu domácnosti, rodiny.“ Proti prepúšťaniu vzdelaných žien autorka argumentovala najmä tým, že ženy akademičky majú hmotné aj duchovné prostriedky, aby sa popri zamestnaní mohli venovať aj rodine, čo ale neplatí pre *„tisíce žien a matiek, ktoré pracujú v továrňach, alebo pri stavbách toľko hodín ako muž, a ráno pred nastúpením práce a večer po návrate domov musia obslúžiť muža, navariť, oprat’ a obšívaj’ pre celú rodinu, a sotva sa vyspia od starosti a nedostatku času, a to všetko pre pár korún, lebo mužov zárobok nestačí zakryť životné potreby rodiny*“.¹²⁹ V treťom príspevku sa vysokoškolsky vzdelaná žena (profesorka), otvorene priznala, že *„pre prácu v domácnosti nemá zmyslu, ani nadania“*, ale nemala by ho ani vtedy, keby nemala vysokoškolské vzdelanie. Autorka ako profesorka zdôraznila význam žien – učiteľiek a profesoriek vo vzdelávaní dievčat aj chlapcov kvôli *„vrodenejmu zmyslu zachádzania s deťmi na jednej strane, a zas na druhej strane potreba mať aj v školskom prostredí bytosť aspoň trochu podobnú mame*“.¹³⁰ V štvrtom príspevku autorka (hudobníčka dr. Zdenka Bokesová) opätovne zdôraznila význam vysokoškolského štúdia pre ženy, ktoré *„idú na vysokú školu z vlastného, vnútorného duchovného popudu*“.¹³¹ Zároveň pripustila, že štúdium *„premení náhľad na rodinu, na manželstvo a úlohy rodičovské, ale nie v tom smysle, že by sme sa ich stránili. Ba myslím, že ich prijímame s ešte väčšou zodpovednosťou*“.

Odmieta *„brýzganie na vysokoškolsky vzdelané ženy“*, že nemajú zmysel pre rodinu, čo považuje výslovne za prejav *„povahy“* človeka. Verejne pracujúca a zamestnaná žena mala zároveň dbať o to, aby *„neoklamala rodinu o seba“*, preto sa v živote musí zriecť *„zábavy a spoločnosti*“.¹³¹

Ženy sa zamýšľali aj nad problémom prežívania materstva modernými a vzdelanými ženami, ktoré sa na materstvo dívali iný-

¹²⁹ JESENSKÁ – MASÁROVÁ, Mária. „... napred sa ísť musí!“ In: *Živena*, november – december 1941, roč. XXXI, č. 11 – 12, s. 328–332. Mária Jesenská – Masárová (* 1906 – † 2008) – priekopníčka pediatrie v oblasti Turca, vydala sa do rodiny Jesenských.

¹³⁰ PROFESORKA. „... napred sa ísť musí!“ In: *Živena*, november – december 1941, roč. XXXI, č. 11 – 12, s. 332–333.

¹³¹ BOKESOVÁ, Zdenka. „... napred sa ísť musí!“ In: *Živena*, november – december 1941, roč. XXXI, č. 11 – 12, s. 333–334. Zdenka Bokesová – Hanáková (* 1911 – † 1962) – hudobná kritička a historička.

mi očami ako jednoduchá žena, ktorá ho prežívala *„inštinktívne*“. V prípade moderného materstva bol vyzdvihovalý najmä výchovný rozmer materstva, teda *„tvorenie duše“* budúcich generácií. Pričom materstvo bolo aj v prípade vzdelaných a inteligentných žien prezentované ako *„najplnší rozvoj osobnosti a vlastností“* a zároveň *„vyplnenie najvyššej povinnosti sociálnej, lebo jednotkou spoločnosti nie je ani žena, ani muž, ale muž, žena a deti*“.¹³²

Odmietavé odborné stanoviská (právne, sociálne aj pedagogické) a ostrá polemika a jednoznačné odmietať argumenty žien pravdepodobne prispeli k tomu, že návrh zostal len v rovine návrhu a nerealizoval sa v praxi.

Vzdelané ženy, redaktorky a čitateľky ženských časopisov *Nová žena* a *Živena* sa veľmi aktívne zapojili do diskusií o postavení žien v slovenskej spoločnosti, o možnostiach vzdelávania a realizácie v práci aj v kruhu rodiny pri starostlivosti o manžela a deti. Postoj žien k rodinnému životu, manželstvu a materstvu bol pozitívny. Dieťa vnímali ako najvyššiu hodnotu života ženy, Boží dar a nevyhnutnosť manželského spolunažívania. Odmietať ale názory o neochote a neschopnosti vzdelaných a zamestnaných žien starať sa o deti a domácnosť. Práve naopak, zdôrazňovali potrebu vzdelávania pre moderné a efektívne vedenie domácnosti a pre modernú výchovu a starostlivosť o dieťa.

Problém regulácie pôrodnosti

Pôrodnosť patrí k základným demografickým procesom a priamo ovplyvňuje prirodzený pohyb obyvateľstva a vplýva na úroveň reprodukcie obyvateľstva. V medzivojnovom období bol populačný vývoj na Slovensku konfrontovaný s následkami 1. svetovej vojny a veľkej hospodárskej krízy.¹³³ Pôrodnosť v medzivojnovom období dosiahla svoje maximum v roku 1921 a postupne kle-

¹³² ŠORKOVÁ, Jolana. Nová matka. In: *Slovák*, 11. apríla 1943, roč. XXV, č. 85, s. 9.

¹³³ V medzivojnovom období sa prirodzená reprodukcia v Európe dostala k hraniciam stagnácie. Plodnosť pritom pomerne presne kopirovala hospodársky vývoj a regionálne odlišnosti (rozdiel medzi západnou, severnou Európou na jednej strane a menej rozvinutou strednou, východnou a juhovýchodnou Európou a Stredomorím na strane druhej). BACCI, Massimo – Livi. *Populace v evropské historii*. Praha : Nakladatelství Lidové Noviny, 2003, s. 204.

sala.¹³⁴ Už na prelome rokov 1938 a 1939 ale došlo k určitému nárastu hrubej miery pôrodnosti a mierne sa zvýšil počet narodených detí.¹³⁵ Tento pozitívny trend v náraste pôrodnosti môžeme sledovať do konca roku 1944, následne aj v dôsledku vojnových udalostí, ktoré prebiehali na území Slovenska, došlo k úbytku pôrodov.¹³⁶ Hrubá miera pôrodnosti sa v jednotlivých regiónoch Slovenska ale výrazne odlišovala. Na prelome 30. a 40. rokov bola zaznamenaná nízka a veľmi nízka hodnota hrubej miery pôrodnosti v okresoch stredného a južnej časti stredného Slovenska, ale aj v oblasti Bratislavy a jej blízkeho okolia.¹³⁷ Počet pôrodov začal rásť už v roku 1938¹³⁸, keď do reprodukčného veku dospeli ženy narodené počas baby boomu po skončení prvej svetovej vojny. Slovensko patrilo v polovici 40. rokov podľa demografických dát ku krajinám s vysokou plodnosťou.¹³⁹ Už v medzivojnovom období došlo ku komplexnej transformácii reprodukčného správania, keď došlo k obmedzeniu veľkosti slovenskej rodiny.¹⁴⁰ Podľa Pavla Tišliara a Branislava Šprochu môžeme predpokladať, že v severných oblastiach Slovenska sa naďalej udržiaval model troj- a štvordetnej rodiny, kým v strede južného Slovenska sa presadil model jednodetnej alebo dvojdetnej rodiny, v okresoch juhozápadného Slovenska boli početné najmä dvoj a trojdetné rodiny.¹⁴¹ Jednodetný model rodiny v južných častiach stredného Slovenska sa presadil pravdepodobne už v 19. storočí. Model jednoduchej a zúženej reprodukcie sa v Uhorsku začal výraznejšie prejavovať v niektorých oblastiach už v sedemdesiatych rokoch

¹³⁴ Bližšie k populačnému vývoju na Slovensku ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava : Stimul, 2008. ŠPROCHA, Branislav. *Populačný vývoj Slovenska v rokoch 1938 – 1945*. In: *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 100-111.

¹³⁵ ŠPROCHA, Branislav. *Populačný vývoj Slovenska ...*, c. d., s. 101-102.

¹³⁶ Tamže, s. 102.

¹³⁷ Tamže, s. 103-104.

¹³⁸ Tamže, s. 102.

¹³⁹ Tamže, s. 110.

¹⁴⁰ Medzi rokmi 1921 a 1937 sa priemerný počet detí, ktoré by sa narodili jednej žene počas jej reprodukčného obdobia znížil z takmer 5 detí na 2,8 detí. ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia ...*, c. d., s. 37.

¹⁴¹ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia ...*, c. d., s. 59.

19. storočia¹⁴². Postupné znižovanie počtu detí v rodine a udržiavanie zúženého modelu reprodukcie muselo byť nevyhnutne spojené s reguláciou pôrodnosti a s využívaním rôznych antikoncepčných praktík. O niektorých antikoncepčných prostriedkoch sa dozvedáme z etnologických výskumov.¹⁴³ Okrem uplatňovania rôznych magických rituálov (tzv. magickej antikoncepcie) sa veľkej popularite tešila najmä reálna antikoncepcia.¹⁴⁴

V medzivojnovom období sa už aj v prostredí Slovenska môžeme stretnúť s komerčne distribuovanou a reklamovanou antikoncepciou. Kriticky bola hodnotená najmä reklama a propagovanie antikoncepcie v novinách, v súkromnom kontakte, v prednáškach, v inzerátoch, ale aj v poradniach, ordináciách, lekárňach a pri návštevách pôrodných asistentiek. Trňom v oku odporcom antikoncepcie boli najmä veľké reklamné tabule a svetelná reklama vo výkladoch lekární a drogériách.¹⁴⁵ Samozrejme akési „kontracepčné poradne“, ktoré fungovali vo Veľkej Británii na Slovensku neexistovali. Reklamovanie a prezentovanie antikoncepčných prostriedkov na verejnosti a pred očami detí a mládeže bolo neustále kritizované.

Najdostupnejším prostriedkom proti počatiu boli pravdepodobne prezervatívy. Predávali ich po uliciach miest a postupne aj na vidieku aj tzv. bosniaci – Lacní Jožkovia, t. j. podomoví obchod-

¹⁴² BOTÍKOVÁ, Marta – ŠVECOVÁ, Soňa – JAKUBÍKOVÁ, Kornélia. *Tradície slovenskej rodiny*. Bratislava : VESA, 1997, s. 151.

¹⁴³ Tamže, s. 156-157.

¹⁴⁴ Bežnou praxou bolo oddelené spávanie manželov a s tým spojená manželská sexuálna abstinencia a prerušovaná súlož. BOTÍKOVÁ, Marta – ŠVECOVÁ, Soňa – JAKUBÍKOVÁ, Kornélia. *Tradície slovenskej rodiny ...*, c. d., s. 157.

¹⁴⁵ Predmetom kritiky bola aj drogéria na rohu Dunajskej a Kempelenovej ulice v Roľníckom dome oproti dievčenskému reálnemu gymnáziu a školy pre ženské povolania. Vo výklade bolo vystavovaných štrnásť reklamných tabúľ na prezervatívy. CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu? : Sociálne – paediatrické štúdium*. I. diel. Bratislava : Roľnícka osвета, 1936, s. 156.

níci.¹⁴⁶ Drobní podomoví obchodníci s galantériou ponúkali svoj tovar (nože, drobnú galantériu, hrebene, britvy, pletové krémy, zrkadielka, vlásenky, stužky aj prezervatívy) uložený v prútenom koši, ktorý nosili zavesený pred sebou pomocou popruhov.¹⁴⁷ Pohybovali sa v meste, lokáloch a zábavných podnikoch.

Stretávame sa s odkazmi na fakt, že pôrodné asistentky v prenatálnych poradniach a v poradniach pre matky s deťmi dokázali poradiť ako zabrániť počatiu, prípadne samé „*ukladaním pesárov*“¹⁴⁸ alebo *rozdávaním irigátorov zabráňovali počatiu*“.¹⁴⁹ Okrem mechanickej, alebo bariérovej antikoncepcie sa v odbornej literatúre stretáme aj s tzv. „chemickými“ prostriedkami vo forme vaginálnych tabletiiek.¹⁵⁰

Rozšírené boli pravdepodobne aj prirodzené metódy na zabránenie počatia. Vďaka školeným a vzdelaným pôrodným asistentkám, sestrám v poradniach prenatálnej starostlivosti a starostlivosti o ženy po pôrode a novorodencov sa rozširovali aj ďalšie prirodzené metódy regulácie pôrodnosti, napríklad tzv. Ogino-Knausova metóda¹⁵¹, laktačná amenorea (neplodnosť počas dojčenia) a prerušovaná súlož. Proti akýmkoľvek snahám odporúčať antikoncepciu a tým zamedziť vzniku nového života sa ostro sta-

¹⁴⁶ Podomoví obchodníci, nazývaní na Slovensku bosniaci, pochádzali z krajín bývalej Juhoslávie. Na Slovensku a v Čechách pôsobili už koncom 19. storočia. Názov bosniaci sa zaužíval pre tento typ podomových obchodníkov, bez ohľadu na to, či pochádzali z Bosny, Chorvátska, Srbska, Slovinska alebo z Macedónie. Podomový predaj mužmi z balkánskej oblasti sa rozmohol napriek ich protizákonnej činnosti, pretože po roku 1918 v ako cudzí štátni príslušníci nemohli získať v Československu povolenia na podomové obchodovanie. Mnohým záujmom z krajín dnes bývalej Juhoslávie boli vystavené živnostenské listy na trhoveckú živnosť. Bližšie FALTANOVÁ, Lubica. Podomový obchod a cudzí obchodníci (Gréci, Améni, Macedónci, Turci, Židia, bosniaci) v meste. Dostupné na <<http://lfaltanova.blog.cz/0812/podomovy-obchod-a-cudzi-obchodnici-greci-armeni-macedonci-turci-zidia-bosniaci-v-meste>>, [18. 12. 2014].

¹⁴⁷ LUTHER, Daniel. Z Prešporka do Bratislavy. Bratislava : Albert Marenčin Vydavateľstvo PT, 2009, s. 128.

¹⁴⁸ Pravdepodobne sa jedná o bariérovú antikoncepciu, ktorá bráni oplodneniu vajíčka.

¹⁴⁹ CHURA, J. Alojz – KIZLINK, Karol. *Slovensko bez dorastu? : Sociálne – paediatrické štúdium*. II. diel – 2. časť. Bratislava : Roľnícka osveta, 1939, s. 908.

¹⁵⁰ CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu? : Sociálne – paediatrické štúdium*. I. diel. Bratislava : Roľnícka osveta, 1936, s. 174.

¹⁵¹ Ogino – Knausova, alebo tzv. kalendárna metóda výpočtu plodných a neplodných dní ženy pochádza z 30. rokov 20. storočia.

vala konzervatívna a katolícka časť lekárskej aj laickej verejnosti.¹⁵² Akákoľvek regulácia pôrodnosti a zabraňovanie počatiu bolo v rozpore s pápežskou encyklikou *Casti connubii* (O kresťanskom manželstve)¹⁵³, ktorú vydal pápež Pius XI. 31. decembra 1930. Ústup od tohto zásadného postoja nastal až vydaním encykliky *Humanae vitae* (O správnom spôsobe regulovania pôrodnosti)¹⁵⁴, ktorú vydal 25. júla 1968 pápež Pavol VI. a znamenala akceptovanie myšlienky zodpovedného prirodzeného plánovania rodičovstva.

V prípade nežiaduceho otehotnenia sa ženy uchýľovali k vyvolaniu potratu. Okrem rôznych babských receptov (pitie odvarov, sedacie kúpele, nadmerná fyzická záťaž, fyzické seba poškodzovanie) mohla žena využiť aj služby anjeličkárky.¹⁵⁵ Tajné a nelegálne aborty robili ľudové liečiteľky, niekedy aj pôrodné baby najneskôr do štvrtého mesiaca tehotenstva až do polovice 20. storočia. Ich služby využívali najmä ženy, ktoré boli slobodné, alebo počali mimo manželstva, často tiež budúce matky

¹⁵² CHURA, J. Alojz – KIZLINK, Karol. *Slovensko bez dorastu? : Sociálne – paediatrické štúdium*. II. diel – 2. časť, s. 908-909.

¹⁵³ Encyklika odsudzovala eugeniku, zdôrazňovala význam sviatosti manželstva ako zdroja milosti a odmietala kontrolu počatia a potvrdzovala zákaz umelých / vyvolaných potratov. Encyklika konštatovala, že hlavným účelom sexuality je plodnosť a dobro manželov. Preto manželsky sexuálny styk je svojou povahou určený k tomu, aby bolo počaté dieťa a ten kto úmyselne olupuje tento akt o jeho prirodzenú účinnosť koná proti prírode a robí niečo hanebného a vo svojej podstate nepočestného. *Casti Connubii*. Dostupné na: <http://w2.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_31121930_casti-connubii.html>, [8. 12. 2014].

¹⁵⁴ O správnom spôsobe predávania ľudského života /regulácii pôrodnosti, nazývaná tiež tzv. tabletková encyklika (myslí sa antikoncepcná tabletká). Encyklika sa zaoberá manželskou láskou a zodpovedným rodičovstvom. Potvrdzuje a rozvíja tradičný postoj rímskokatolíckej cirkvi k sexualite a plánovanému rodičovstvu. Odmieta také spôsoby kontroly počatia, ktorými je zámerne spôsobená neplodnosť pohlavného aktu (antikoncepciu) aj umelé prerušenie tehotenstva (interrupciu). Novinkou bolo akceptovanie zodpovedného plánovania rodičovstva pomocou prirodzeným metód, keď „manželia využívajú prirodzené dispozície“. *Humanae Vitae*. Dostupné na: <http://www.vatican.va/holy_father/paul_vi/encyclicals/documents/hf_p-vi_enc_25071968_humanae-vitae_en.html>, [8. 12. 2014].

¹⁵⁵ Tradičné pomenovanie ženy, ktorá robila potraty, obrazne vyjadrujúce fakt, že nenarodeným deťom brala život – robila z nich anjeličkov. Tradičná ľudová kultúra Slovenska slovom a obrazom : Elektronická encyklopédia. Dostupné na: <<http://www.ludovakultura.sk/index.php?id=2330>>, [8. 12. 2014].

v regiónoch, kde v rodinách prevládala jednodetnosť. Neodborný a nehygienický zásah (prepichnutie plodu, alebo jeho vytiahnutie z tela matky špeciálnym háčikom) mal často fatálne následky pre ženu. Silné krvácanie, poškodenie vnútorných orgánov mohli aj napriek lekárskeму zásahu viesť k trvalému poškodeniu zdravia, neplodnosti a veľmi často k smrti. V medzivojnovom období počet potratov (odháňania plodu) narastal.¹⁵⁶ Technika pri prevádzaní potratov sa v tomto období údajne skvalitnila, väčšina interrupcií sa udiala v domácom, alebo súkromnom prostredí. Len tie prípady, kde došlo ku komplikáciám, boli ošetrované v nemocniciach, sanatóriách alebo na klinikách. Samostatnú skupinu tvorili potraty spontánne, ich počet sa odhadoval na 8 – 10 %.¹⁵⁷ Oficiálne štatistiky ale považovali poprední lekári za výrazne podhodnotené. Skutočný počet prerušených tehotenstiev na Slovensku odhadovali na 25 tisíc v roku 1932 (oproti v štatistike udávaných 3 171), 27 tisíc v roku 1933 (oproti štatisticky podchyteným 3 420) a 32 tisíc v roku 1934 (oproti 4 030 oficiálne zachytených).¹⁵⁸ Podľa zaznamenaných štatistických údajov podstatnú časť žien, ktoré podstupovali zákrok, tvorili matky s jedným alebo dvoma deťmi.¹⁵⁹ Odborná literatúra a lekári varovali ženy pred rizikami interrupčného zákroku a pred následkami na duševné a fyzické zdravie. Väčšina lekárov odmietala tieto zákroky vykonávať.

Téme nárastu pôrodnosti a obmedzeniu potratov sa intenzívne venovala aj slovenská vláda. V diskusii o rodinnej politike v rámci rozpravy o vládnom vyhlásení v novembri 1939 na pôde Snehu sa už pri téme regulácie pôrodnosti argumentovalo aj morálkou. Poslanec Ferdinand Mondok požadoval, aby vláda podporila „vzrast slovenskej populácie“. Podľa jeho názoru podpora rodiny a pôrodnosti bola aj „otázkou mravnou“. Požadoval preto „chrániť posvätnosť rodiny, nerozlučiteľnosť manželského sväzku ako aj materstvo“. Veľmi emotívne potom doplnil, že „kolíska býva-

¹⁵⁶ Podľa štatistiky bolo v nemocniciach a sanatóriách ošetrovaných v roku 1932 – 20 953 potratov, v roku 1933 – 22 175 potratov a v roku 1934 – 24 403 potratov. Tieto prerušenia tehotnosti boli ošetrované oficiálne a preto aj štatisticky podchytené. CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu? : Sociálne – paediatrické štúdium*. I. diel. Bratislava : Roľnícka osveta, 1936, s. 165-166.

¹⁵⁷ Tamže, s. 165.

¹⁵⁸ Tamže, s. 165, 168.

¹⁵⁹ Tamže, s. 169.

la v slovenských rodinách stálou časťou nábytku. Nech zostane i naďalej kolíska v slovenských rodinách domácim oltárom, na ktorom statočné manželské dvojice nech s radosťou očakávajú dar a požehnanie nebies.“¹⁶⁰ V závere rozpravy o vládnom vyhlásení vystúpil aj predseda vlády Vojtech Tuka, ktorý k téme populačnej politiky poukázal na problém potratov: „z lekárskej fakulty bolo mi poloúradne oznámené, že na Slovensku sa stáva ročite 50. 000-60. 000 potratov, slovenský národ príde ročite o toľko dorastu. V našich lekárskech kruhoch zahniezdil sa zvyk, že ženám sa «pomôže», a to úradne, lekársky, ale samozrejme vec, len pod tou podmienkou, že to vraj vyžaduje zdravie budúcej matky. A taká matka potom prinesie od druhého lekára vysvedčenie, že áno, jej zdravie vyžaduje potrat. A čo je pravda, odvolávam sa na chýrečného berlínskeho gynekológa, profesora Bumana, ktorý 45 rokov bol profesorom na lekárskej fakulte a môžete si myslieť, pánovia, koľko tisíc a tisíc matiek prešlo jeho rukami. A na konci svojho profesorského účinkovania vyhlásil verejne toto: „Po celomôj život, v celom mojom lekárskom účinkovaní bolo len 6 takých prípadov, kde zdravie matky vyžadovalo umelý potrat.“ V tomto ohľade tiež mienime zasiahnuť, ale až ku koreňu tohto zla.“¹⁶¹ Problém ochrany nenarodeného dieťa sa tak stala súčasťou vládnej agendy. Téma regulácie pôrodnosti, neochoty mať dieťa, eventuálne zakladať veľké rodiny bola predmetom všeobecného záujmu.

Už v roku 1939 sa pozornosť vládnej moci zamerala na obmedzenie reklamy antikoncepčných prostriedkov. V apríli 1940 bol vydaný obežník Ústrednou štátnou bezpečnosťou v Bratislave pre jednotlivé okresné úrady a notárov, aby zakročili proti propagovaniu antikoncepčných prostriedkov v lekárňach.¹⁶²

V novinách a časopisoch, najmä v prejavoch politikov a prorežimných intelektuálov bola zdôrazňovaná úloha rodiny a manželstva v slovenskej spoločnosti. Ohrozením rodiny boli na-

¹⁶⁰ Tesnopisecká zpráva o 16. zasadnutí snemu Slovenskej republiky v Bratislave v utorok 28. novembra 1939. Dostupné na: <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=28648&fileName=zazn.pdf&ext=pdf>>, s. 6-7 (s. 3-9), [8. 12. 2014].

¹⁶¹ Tesnopisecká zpráva o 18. zasadnutí snemu Slovenskej republiky v Bratislave vo štvrtok 30. novembra 1939. Dostupné na: <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=135166>>, s. 21-31, [8. 12. 2014].

¹⁶² TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku ..., c. d., s. 54.

jmä rozluky, či rozvody manželstiev a bezdetnosť manželských párov. Mnohí, ktorí sa vyjadrili v prospech podpory a ochrany slovenských rodín, požadovali zrušenie tzv. rozlukového zákona, ale aj dôslednú cenzúru v tlači, v rozhlase, v divadlách, aby nebolo hanobené a znevažované manželstvo. Rozklad manželského a rodinného života považovali za dedičstvo Československej republiky. Minister školstva Jozef Sivák upozornil na rozklad slovenskej rodiny v období „prvej republiky“, ktorej „*režim sa prehrešil proti Bohu, národu a rodine*“.¹⁶³ Rozvrat slovenskej rodiny údajne oslaboval „*korene štátu a ľudskej spoločnosti*“. Za hlavnú príčinu krízy manželského a rodinného života bola považovaná „*bezdetnosť a systém jedného páru detí, spoločná výchova a styky dvoch pohlaví pred manželstvom, emancipácia žien a úpadok nábožnosti*“.¹⁶⁴ Negatívne dedičstvo Československej republiky zmieňuje vo svojom príspevku na stránkach *Novej ženy* aj poslanec Slovenského snemu Anton Hancko. Podľa neho v období Československej republiky sa útočilo „*proti slovenskej kresťanskej, roduvernej rodine, lebo ona bola koreňom, základnou buňkou života slovenského národa*“. Cieľom týchto útokov „*bývalej československej mafie*“ bolo rozvrátiť slovenskú kresťanskú rodinu, odstrániť z nej prvky tradičných kresťanských mravov a tie nahradiť „*deštruktívnou ideológiou voľnomyšlienárskych bezbožníkov*“. Záplava útokov ohrozovala najmä „*slovenské katolícke ženy, matky a devy slovenských rodín*“, ktoré sa preto stali „*najodolnejšími kvádrami národnej obrany*“.¹⁶⁵

Do boja proti staromládenectvu, bezdetnosti a jednodetnosti najmä úradníckych rodín sa pustil aj minister vnútra Alexander Mach v rámci akcie proti „*pliagam slovenského života*“.¹⁶⁶ Mach kritizoval „*veľmi dobre platených pánov*“, že si nepokladajú za „*národnú povinnosť*“ oženiť sa a mať deti. Podľa Macha je zločinom, že „*v určitých panských kruhoch a potom v niektorých krajoch*

¹⁶³ SIVÁK, Jozef. Matka – a jej kult. In: *Slovák*, 6. apríla 1939, roč. XXI, č. 81, s. 1.

¹⁶⁴ VRCHOVSKÝ, Jozef. Príčiny novodobého manželského rozvratu. In: *Nová žena*, 19. februára 1939, roč. II., č. 8, s. 4.

¹⁶⁵ HANCKO, A. Slovenským, Bohu a roduverným ženám patrí úcta a vďaka národa. In: *Nová žena*, 30. marca 1941, roč. 4, č. 13, s. 13.

¹⁶⁶ Minister Mach vypovedal boj staromládenectvu. In: *Slovák*, 14. januára 1941, roč. XXIII, č. 11, s. 3.

i medzi sedliakmi, ako napr. v okolí Modrého Kameňa je zavedený systém jedného dieťaťa“. Obidva javy (staromládenectvo a systém jedného dieťaťa) označil za „*národný hriech*“. Účinným opatrením, ktoré navrhoval Mach, malo byť zavedenie mládeneckej dane, dane pre jednodetné rodiny a v prípade dokázania zločinu a hriechu pri jednodetnosti aj trestné opatrenia. Minister Mach kritizoval najmä dobre zabezpečené sociálne skupiny obyvateľstva a majetnejších sedliakov, úradníkov, že majú menej detí ako tí chudobnejší, ktorí majú „*8 – 10 detí a ani jedno z nich neumrie hladom*“.¹⁶⁷ Tento zásadný prejav ministra vnútra Alexandra Macha proti staromládenectvu a regulácii pôrodnosti priniesol svojim čitateľom aj denník Hlinkovej gardy *Gardista*. Prejav ministra Macha je v ňom bojovnejší a radikálnejší. Dotkol sa najmä neochoty mužov (najmä úradníkov) ženiť sa a zakladať si rodiny. Pripustil, že pri mladých zamestnancoch v štátnej a verejnej službe môže byť založenie rodiny problém, ale pri mužoch s príjmom 1800 Ks nie. Takýto muž by ale „*musel žiť menej egoisticky, menej pre seba, musel by žiť predovšetkým a len rodine, len kolektívu, teda tak, ako to štát národnosocialistický prikazuje*“¹⁶⁸. Podľa Alexandra Macha mládenecká daň v tomto prípade nie je veľmi účinná, preto prišiel s návrhom na „*trest pre prečin proti vitalite národa*“. Opätovne vyzdvihuje mnohodetné robotnícke a roľnícke rodiny, ktoré sú síce chudobné, ale „*chápu svoje povinnosti k národu*“. V prejave sa nikde ale nezmieňuje, že chudoba v mnohodetných rodinách mala veľa krát katastrofálne následky. Naopak prezentoval idealizovanú predstavu, ako deti chudobných rodičov vždy nájdu niečo na jedlo: „*Takí z nich budú vojaci že až. To nie sú pán-ske deti, kde sa jedlo dáva podľa vitamínov...*“. Ostrej kritike podrobil jednodetné rodiny, kde dieťa je „*bôžikom*“ a matka „*sa musí šetriť*“. Mach v tom videl príklon „*ku skazenej pôžitkárskej tradícii kultúrneho západu*“. Problémom je aj emancipácia a snaha žien vyrovnávať sa mužom v užívaní si života, v delení sa o všetko. Podľa Macha manželstvo a viacdetná rodina nevyklúčovala u žien verejné pôsobenie, odvolával sa na príklady rodín „*vysokých činiteľov*“. Pravdepodobne mal namysli aj vlastnú manželku. Alžbeta Ma-

¹⁶⁷ Tamže.

¹⁶⁸ Otázka rodinného života. In: *Gardista*, 19. januára 1941, roč. III, č. 15, s. 1.

chová v roku 1939 poskytla rozhovor časopisu *Nová žena*, v ktorom sa vyjadrila v prospech viacdetných rodín, sama mala v čase rozhovoru tri deti, jedno dieťa jej zomrelo, ale predpokladala, že ďalšie deti ešte mať bude.¹⁶⁹ Predstavy o sociálnom zabezpečení rodiny boli niekedy veľmi idealizované a v prípade Alexandra Macha až úsmevné. Podľa jeho názoru si deti chudobných rodičov vždy nájdu niečo na jedlo, preto z nich vyrastú vojaci, naopak „pánske“ deti sa stravujú „podľa vitamínov“. S jeho pohľadom na výživu a starostlivosť o deti by pravdepodobne nesúhlasila ani väčšina vtedajších lekárov – pediatrov.

Bezdetnosť a „chudoba na deti“ v mnohých manželstvách bola považovaná za hlavný dôvod ich rozpadu. Mnohí autori potom argumentovali postojom katolíckej cirkvi, ktorá sa „zasadzuje za rodinu prirodzenú s hojným počtom detí“. ¹⁷⁰ Aj duchovný správca redakcie katolíckeho ženského časopisu *Nová žena* Eugen Filkorn odmietol „systém jedného dieťaťa, najviac dvoch detí“, ktorý označil za cestu „k národnej smrti“. ¹⁷¹

Ideálom boli najmä roľnícke rodiny „k pôde viazané, mnohočlenné a jednotným rodinným duchom preniknuté rodiny majú záujem o národ a jeho samostatnosť“. ¹⁷² Naopak až odstrašujúco boli opisované rodiny inteligentov, ktorí „berú život len zo stránky materiálnej“. Predmetom kritiky bola ich pohodlnosť a chuť po pohodlí, pôžitku a bohatstve a nechť mať deti: „So stúpajúcou vzdelanosťou, keďže i ženy stoja dnes v popredí verejného života, nemôžeme cívať v populačnom zdravom vývoji pred nerestou pohodlnosti a honby za veľikáštvom.“ ¹⁷³ Na základe analýzy demografických dát skutočne najnižšiu plodnosť mala sociálna trieda úradníkov, naopak najvyšší priemerný počet detí mali ženy za-

¹⁶⁹ Alžbeta Machová porodila ešte ďalšie dve deti. MIKIČ, V. Žena a politika : Rozhovor s pi. Alžbetou Machovou. In: *Nová žena*, 15. októbra 1939, roč. II, č. 42, s. 4-6.

¹⁷⁰ VRCHOVSKÝ, Jozef. Príčiny novodobého manželského rozvratu. In: *Nová žena*, 19. februára 1939, roč. II, č. 8, s. 4.

¹⁷¹ FILKORN, Eugen. Nová žena v novom slovenskom živote. In: *Nová žena*, 8. januára 1939, roč. II, č. 2, s. 2-3.

¹⁷² KÖRPER, Karol. Slovenská rodina – prameň národnej jednoty. In: *Slovák*, 30. mája 1943, roč. XXV, č. 124, s. 1.

¹⁷³ MOLNÁROVÁ, Mária. Láska. In: *Nová žena*, 8. októbra 1939, roč. II, č. 41, s. 10.

mestnané v poľnohospodárstve, lesníctve a rybárstve.¹⁷⁴ Zaujímavé sú údaje získané etnologickými výskumami. A v prostredí remeselníckych rodín sa postupne presadila tendencia dvoch až štyroch potomkov, veľký počet detí sa považoval v niektorých lokalitách za príčinu neúspechu remeselníka.¹⁷⁵ Snaha neustále zvyšovať životný štandard bola v medzivojnovom období charakteristická aj pre početnejšie remeselnícke rodiny.

Okrem kritiky reprodukčného správania u sociálne dobre situovaných vrstiev obyvateľstva sa v tlači môžeme stretnúť aj s kritikou „evanjelického úteku od rodinnej politiky“¹⁷⁶ a zároveň aj s otvoreným odsúdením „mŕtvych stavieb bratislavských domov, kde sotva sa ozve živší detský hovor“. Autor O. Dunajecký jednoznačne odsúdil „pohrdanie viacčlennou rodinou“, lebo tento jav sa z evanjelického prostredia už začal šíriť aj do katolíckeho prostredia. Celý článok bol koncipovaný ako propaganda pôrodnosti, v závere sa objavila autorova výzva: „Deti, deti, deti!“¹⁷⁷

V tlači sa objavili aj články, ktoré priamo „bojovali“ proti regulácii pôrodnosti. Problém regulácie pôrodnosti spájali autori s pohodlím a veľkými nárokmi moderných ľudí. Za „úpadok slovenského národa a jeho vymieranie“ boli zodpovedné slovenské ženy, ktoré nechceli rodiť deti. Takéto rodiny boli veľmi emotívne opísané ako „rodiny s prázdnyimi kozubmi, domácnosti bez detské-

¹⁷⁴ Blížšie ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Plodnosť a celková reprodukcia ..., c. d., s. 96.

¹⁷⁵ Blížšie MLYNKA, Ladislav. Diferenciačné znaky remeselníckej rodiny na slovenskom vidieku v prvej polovici 20. storočia. In: BOTÍKOVÁ, Marta – HERZÁNOVÁ, Ľubica – BOBÁKOVÁ, Miroslava. *Nerolnícka rodina na Slovensku : Zborník príspevkov z rovnomeného seminára*. Bratislava : Prebudená pieseň – združenie, 2007, s. 79 (s. 76-92).

¹⁷⁶ Jednodetnosť bola frekventovanejšia u príslušníkov protestantskej evanjelickej cirkvi augsburského vyznania a u helvétskeho vyznania, teda u evanjelikov a kalvínov. Etnologička Marta Botiková vysvetľuje tento jav najmä istou dávkou racionality a pragmatickosti, obsiahnutej v týchto náboženstvách. Na Slovensku sa jednodetnosť v tridsiatych rokoch 20. storočia najvýraznejšie prejavila v južných oblastiach, v bývalej Tekovskej, Hontianskej, Novohradskej a Gemerskej župe, ako aj v časti župy Zemplínskej. BOTÍKOVÁ, Marta. Regulácia pôrodnosti. In: BOTÍKOVÁ, Marta – ŠVECOVÁ, Soňa – JAKUBÍKOVÁ, Kornélia. *Tradície slovenskej rodiny*. Bratislava : Veda, 1997, s. 153 (s. 148-160).

¹⁷⁷ DUNAJECKÝ, O. Rodinná politika – najsilnejšia politika. In: *Slovák*, 29. júla 1939, roč. XXI, č. 172, s. 1.

ho smiechu, bez milého dupotu detských nožičiek“.¹⁷⁸ K diskusii o potratoch a regulácii pôrodnosti prispel aj autor J. H. [pravdepodobne Hlavatý Jozef¹⁷⁹ – pozn. E. Š.], ktorý vyzdvihol najmä postoj vedcov – lekárov, ktorí sa pri probléme interrupcií riadia katolíckou cťou a morálkou a označil ich za najväčších dobrodincov „národa a štátu, lebo mu pomáhajú zachraňovať státisíce budúcich občanov“. Okrem matiek samotných, „najväčšiu zásluhu na populácii národa majú nekompromisní kňazi a lekári, ktorí v mene viery a vedy zachraňujú bezbranné ľudské bytosti ešte v matkinom lone.“¹⁸⁰ Ostré odsúdenie žien, ktoré sa zbavili svojho nenarodeného dieťaťa, sa objavila na stránkach katolíckeho ženského časopisu *Nová žena* aj vo vianočnom čísle v roku 1940. Autor článku Libor Mattoška¹⁸¹ definoval „pravú matku“ ako zlatú bránu nového života, na rozdiel od matiek, ktoré sa „neprávom honosia touto dôstojnosťou, lebo ich duša a svedomie je močiarom, z ktorého vychádza pach mŕtvol a z ich srdca predierajú sa bolestné stony počatých, ale nenarodených ľudských tvorov. Takéto Herodesove duše nemôžu sa čistým zrakom pozeráť do svetiel sviečok vianočného stromčeka. A nemajú ani práva na radosť, lebo sú vrahmi, keď násilne zhasili svetielka, ktoré v ich materinskom lone zapálila ruka Božia.“¹⁸²

Táto ostrá a veľmi emotívna kritika jednodetných alebo bezdetných žien nebola na stránkach tlače výnimočná. Ostrý útok na tieto ženy sa objavil aj na stránkach mesačníka Spolku sv. Vojtecha *Kultúra*. Bezdetné a jednodetné matky boli označené za „najnemravnejšie tvory na svete, veď regulujú prírodu, zasahujú do Božieho diela, mnoho ráz vraždia. ... Ako by nik nevidel desať-

¹⁷⁸ M. K. Hriešne cintoríny národa. In: *Nová žena*, 15. decembra 1940, roč. III., č. 51, s. 6-7.

¹⁷⁹ Zástupca hlavného duchovného radcu Hlinkovej gardy pre katolíkov, od 1940 zborový duchovný radca pre ženskú mládež v HM – D. MILLA, Michal. *Hlinkova mládež 1938 – 1945*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2008, s. 44.

¹⁸⁰ J. H. Požehnanie pravej viery a vedy. In: *Nová žena*, 23. februára 1941, roč. IV., č. 8, s. 2.

¹⁸¹ Mattoška Libor (* 1891 – † 1958), vlastným menom Jozef Holica, člen františkánskej rehole, spisovateľ, redaktor, publicista, intenzívne sa zúčastňoval na národnom a náboženskom živote, podporoval katolícke spolky a vydávanie katolíckej tlače a literatúry pre deti a mládež (Priateľ dietok).

¹⁸² MATTOŠKA, P. Libor. Vianoce ženy – matky. In: *Nová žena*, 22. decembra 1940, roč. III., č. 52, s. 5.

tisíce inteligentných paničiek, ktoré svoju nehoráznu nemravnosť prenášajú aj na náš dobrý dedinský ľud a ženú naše Slovensko do predčasného hrobu. Naše matky mali po desať detí, Boh sa postaral o ne, dnešné sa boja jedného. Kresťanský štát takých matiek trpieť nebude.“¹⁸³ Regulácia pôrodnosti, konkrétne potraty boli jednoznačne považované za vraždu: „tí, ktorých izby sú pusté, mali by sa zadívať ponad svoje slepé náruživosti na koreň veci: načo uzavierali manželstvo? ... Sám Pán Boh vie, koľká kliatba nenarodených, zasaňtročených, rozvíjajúcich sa životov, prischýňa na ich dušiach. Nezáleží na tom, či je človek starý deň, alebo sto rokov; pri vedomí, alebo nie, silný alebo bezbranný; násilné vyhasnutie jeho života je čírou brutálnou vraždou, zaťaženou tuná ešte tým, že jej pôvodcom je vlastná matka.“¹⁸⁴

Najviac odsúdeniahodné boli správy o matkách, ktoré zabili svoje novonarodené dieťa. V denníku *Slovák* sa objavilo niekoľko prípadov infanticídy. V oblasti severného Zemplína sa objavil prípad „krkavčej matky“ v marci 1939.¹⁸⁵ Ďalší prípad bol zaznamenaný v obci Palina pri Michalovciach, kde mladá žena (22 ročná) porodila s pomocou svojej matky životaschopné dieťa, ktoré však spoločnými silami usmrtili a pochovali vo vlastnej stodole¹⁸⁶. Veľkú pozornosť vzbudili prípad matky, ktorá sa živila prostitúciou v Bratislave a zavraždila svoje jednomesačné dieťa (chlapca), hodila ho do Dunaja. Denník *Slovák* v rubrike Súdna sieň priniesol informácie o prebiehajúcim súdnom konaní s obvinenou ako aj detaily príbehu, osud mladej prostitútky, priebeh zločinu, celé vyšetrovanie tragickej udalosti a odhalenie vinníčky. Obžalovaná sa údajne bránila proti obvineniu z vraždy, „vyhovárala sa na biedu i na to, aby dieťa nemalo ošklivú chorobu po nej“¹⁸⁷, čím pravdepodobne myslela pohlavne prenosnú chorobu (syfilis). Obžalovaná bola uznaná za vinnú a bola odsúdená na 15 rokov trestnice. V marci 1939 bol súdený aj mladý muž z Kopčian, ktorý bol obvinený z vraždy svojich dvoch detí, no-

¹⁸³ DAFČÍK, Ján. Výchova dievčat v slovenskom štáte. In: *Kultúra*, 1940, roč. XII., č. 1 – 2 (január – február), s. 27 (s. 22-27).

¹⁸⁴ MUC. MILKA D. Dieťa. In: *Nová žena*, 30. apríla 1944, roč. VII., č. 18, s. 8-9.

¹⁸⁵ Krvavčia matka. In: *Slovák*, 21. marca 1939, roč. XXI., č. 67, s. 5.

¹⁸⁶ Matka vražedníca. In: *Slovák*, 1. apríla 1941, roč. XXIII., č. 76, s. 6.

¹⁸⁷ Hodila dieťa do Dunaja : Krvavčia matka. In: *Slovák*, 22. marca 1939, roč. XXI., č. 68, s. 4.

vorodencov, ktoré otrávil kyselinou sírovou. Súdnemu procesu venoval veľkú pozornosť denník *Slovák*, v ktorom sa uvádza, že prvé dieťa zabil obvinený, aby si nemusel zobrať jeho matku za manželku, v prípade druhého sa chcel zbaviť dieťaťa a pravdepodobne aj manželky, ktorá ale nakoniec nezomrela.¹⁸⁸ Súdne konanie bolo veľmi emotívne, vypovedali na ňom rôzni svedkovia, rodinní príslušníci ako aj pôrodná asistentka.¹⁸⁹ Na základe výpovede svedkov a dokazovania bol obvinený odsúdený na 25 rokov trestnice za dvojnásobnú vraždu detí.¹⁹⁰ Svojho dieťaťa sa zbavila aj tuláčka z okolia Žiliny, ale aj jej skutok bol odhalený a bola obvinená z vraždy.¹⁹¹ Svoje novonarodené dieťa zaškrtila ďalšia žena z Maríkovej, ktorá už bola matkou 5 nemanželských detí, z ktorých ale 2 zomreli. Krkavčia matka bola obvinená zo zavraždenia svojho šiesteho dieťaťa.¹⁹²

V tlači sa v rámci krátkych správ objavila aj zaujímavá informácia o zaistení a uväznení anjeličkárky neďaleko Bánoviec nad Bebravou, ktorá bol viac krát trestaná za „anjeličkársku záľubu“.¹⁹³

Najmä ženské autorky v diskusii o potratoch argumentovali pozitívnymi materstvom. Dieťa bolo vyzdvihované ako „najsladšia i najväčšia výplň života“. Preto sa zásadne stavali proti akejkolvek regulácii pôrodnosti aj kvôli sociálnym problémom rodiny: „Keď tvoje dieťa, matka, nemáš možnosť vybaviť všetkými prostriedkami proti svetskej biede, to neznamená, že máš právo nedať mu život. Lebo nie pre tento Svet ti dáva Boh dieťa.“¹⁹⁴ Kritizovali preto bezdetné a sociálne dobre zabezpečené rodiny, ktoré podľa nich „nepochopili Boha a tým samozrejme ani úlohy a po-

¹⁸⁸ Buchty s kyselinou sírovou : Otrávené novorodenička a horiaca káva : Porota v Bratislave. In: *Slovák*, 25. marca 1939, roč. XXI, č. 71, s. 4.

¹⁸⁹ „Mjela sem ho ráda, ale dneska už...“ : Svedkovia v porotnom prejednávaní kopčianskeho otravovania detí : Rozsudok len neskoro v noci. In: *Slovák*, 26. marca 1939, roč. XXI, č. 72, s. 6.

¹⁹⁰ Kopčianskeho Noska odsúdili na 25 rokov trestnice. In: *Slovák*, 28. marca 1939, roč. XXI, č. 73, s. 4.

¹⁹¹ Neľudská matka zaškrtila vlastné dieťa. In: *Slovák*, 22. apríla 1939, roč. XXI, č. 93, s. 6.

¹⁹² Krkavčia matka. In: *Slovák*, 11. jún 1939, roč. XXI, č. 133, s. 7.

¹⁹³ Šarapatenie anjeličkárky. In: *Slovák*, 19. apríla 1941, roč. XXIII, č. 90, s. 6.

¹⁹⁴ PETRÍKOVÁ, Mária. Pustte ovečky k Pánovi. In: *Nová žena*, 6. augusta 1939, roč. II., č. 32, s. 2.

vinnosti, ktoré majú v živote. Pomstí sa im to, ale oni to nechápu. V živote sú nespokojný, ich rodinný život je nešťastný, prázdny a bezcenný... Sú to obyčajne rodiny dobre situované, bohaté, a to je do istej miery tiež dôkazom neprirodzenosti ich počínania. Človek jednoduchý, z priemerných pomerov, žije vždy prirodzenejšie ako druhý.“¹⁹⁵ Aj pohľad mužov – autorov bol skôr pozitívny. V romantickej eseji o príchode dieťaťa do rodiny s veľmi poetickým názvom *Boh požehnal* je dieťa opísané ako najvyššia hodnota, zmysel a cieľ ľudského života, absolútna radosť, životné dielo človeka. Autor zdôraznil aj mužský – otcovský rozmer príchodu nového člena rodiny – malého dieťatka.¹⁹⁶

Vo februári 1941 sa k téme pôrodnosti vrátil katolícky ženský časopis *Nová žena*. Autorka článku H. S. opätovne celý problém populačnej otázky definuje ako chybu v nedodržiavaní náboženských predpisov a zásad morálky. Autorka kritizuje najmä „úradníkov a inteligentov s peknými príjmami“, ktorí sa nechcú ženiť a zakladať si rodiny, a keď sa aj rozhodnú pre deti, majú jedno najviac dve. Podľa nej sociálne zabezpečenie slovenských rodín v intenciách rodinnej politiky slovenskej vlády vytvoril priestor pre rast slovenskej populácie a podporu pôrodnosti: „Keď náš robotník, náš zriadenec a nižší úradník uvidí, že štát mu je vďačný za jeho správne pochopenie populačnej otázky, keď ucíti aj materiálnu podporu a nebude mu robiť starosti, z čoho kúpiť deťom šaty a obuv, nebude siahať k prostriedkom, ktoré znamenajú umelé zatlačovanie vitality národa.“ Podľa autorky bolo „povinnosťou“ kresťanskej ženy, ak jej to zdravotné podmienky umožňujú, priniesť „obeť na oltár národa, ktorú od nej naše Slovensko čaká v dieťati“.¹⁹⁷

Rodičovstvo a materstvo boli v článkoch prirovnávané k hrdinstvu vojakov, ktorí sa neboja smrti. V prípade matiek ale bola zdôrazňovaná potreba nebať sa „nového života“. Ženy mali byť pripravené prijať nový život, porodiť dieťa, aj za cenu obetovania toho vlastného. Materstvo bolo považované za vrchol ženských

¹⁹⁵ GABRIELA. Bezdetné rodiny. In: *Nová žena*, 3. marca 1940, roč. III., č. 10, s. 2-3.

¹⁹⁶ FAGULA, L. G. Boh požehnal ... In: *Slovák*, 6. apríla 1941, roč. XXIII, č. 81, s. 7.

¹⁹⁷ H. S. Je reč o rodine. In: *Nová žena*, 9. februára 1941, roč. 4, č. 6, s. 3.

cností, za hrdinstvo žien.¹⁹⁸ V denníku *Slovák* sa v súvislosti s oslavami Dňa matiek zdôrazňovalo, že „kult modernej ženy, pohodlného života, ktorý je obecným zjavom súčasných pomerov, zatlačuje materstvo. Materstvo je obeta, obeta nielen duševného vypätia, ale ešte viacej obeta vlastného tela, obmedzovania jeho náležitostí.“¹⁹⁹

Najrozsiahlejším a pravdepodobne aj pre väčšinu čitateľov najzásadnejším príspevkom k populačnej politike bol článok – prednáška pediatra, univerzitného profesora Alojza Jána Churu²⁰⁰. Chura ako lekárska autorita zásadným spôsobom prehovoril do diskusie o populačnej politike a podpore pôrodnosti v Slovenskom štáte. V dvoch májových číslach *Novej ženy* v roku 1940 vyšiel jeho článok s príznačným mottom: „Zdravé dieťa v rodine, Zdravá mládež v dedine, Zdravý občan v krajine, taký národ nezhyne“. Príspevok mal okrem iného informovať verejnosť o klesajúcej populácii na Slovensku. Zverejnil v ňom konkrétne údaje o poklese pôrodnosti, o úmrtnosti dojčiat a detí na Slovensku (v roku 1938), ale aj štatistiky o počte vydatých žien a narodených detí.²⁰¹ Na základe tejto štatistiky, 33% žien „sa vylučuje z procesu populačného“. Podľa autora článku je to „symbol národného vymierania“²⁰², pričom tento problém sa nedotýka len mestského prostredia, ale aj vidieka. V článku boli zhrnuté všetky následky populačného poklesu na národné hospodárstvo, štruktúru obyvateľstva, ale aj na chorobnosť žien: „Je veľmi málo známa pravda, že žena chorie nie pre deti, ktoré má, ale ktoré nemá.“²⁰³ Séria článkov k populačnej politike pokračovala príspevkom o dieťati ako základe rodiny a národa. Autor v ňom konštatuje, že je potrebné podporovať tie vrstvy národa, ktoré „vykazujú najvyšší

populačný prírastok“, najmä rodiny na vidieku a robotnícke rodiny: „O tieto vrstvy sa treba starať, aby pôrodnosť bola zachovaná a uplatnená a tu dať hospodárske možnosti vychovať a uplatniť populačný prírastok.“²⁰⁴ Odmietla tak názor, že za poklesom populácie sú hospodárske dôvody, veď práve „bohaté vrstvy a úradníci sú tí, ktorí tvoria mŕtve jadro národa“. Zároveň odmieta materializmus („materiálne zmýšľanie a založenie“), podľa jeho názoru je potrebné „objaviť rodinu“, zabezpečiť podporu pre rodinu a najmä matku, ktorá „má právo na odmenu a ochranu, práve tak, ako ktorýkoľvek úradník štátu“. Príčinami zmenšenej plodnosti a pôrodnosti sú dôvody „duševné a materiálne“: rozvody a rozluky manželstiev a „zvyk dívať sa na rodinu, ako na niečo dočasné, svetské a hmotné, nerozviazateľnosť a svätosť manželského zväzku sa rozvykláva“. Preto autor prednášky kritizuje aj výchovu detí, resp. dievčat k samostatnosti a nezávislosti, najmä štúdium, ktoré vedie k relativizácii manželstva. Manželstvo je vnímané len ako spoločenský zväzok, v ktorom sú deti len príťažou: „materialistické rozmýšľanie dnešného sveta podporuje rozvody, rozvody podporujú bezdetnosť a bezdetnosť zase rozvody, lebo nie je tu živé pojivo“. V prednáške prof. Churu sa kritizoval pokles sobášnosti a nárast potratov („odháňanie plodov“²⁰⁵), ale aj eugenika – neopodstatnenosť sterilizácie.

Výnimočný slovenský pediater, propagátor prenatálnej starostlivosti a starostlivosti o novorodencov a dojčatá Alojz J. Chura sa problémom potratov zaoberal dlhodobejšie už v druhej polovici tridsiatych rokoch, keď publikoval svoje rozsiahle trojzväzkové dielo *Slovensko bez dorastu*.²⁰⁶ Publikoval najpodrobnejšiu populačnú analýzu obyvateľstva v medzivojnovom období na území

¹⁹⁸ Minister Jozef Sivák : Kto rozvracia rodiny, rozvracia spoločnosť ľudskú. In: *Slovák*, 28. mája 1940, roč. XXII, č. 123, s. 4.

¹⁹⁹ Materská reč. In: *Slovák*, 21. mája 1939, roč. XXI, č. 117, s. 1.

²⁰⁰ Alojz Ján Chura (* 1899 – † 1979) – lekár – pediater, prednosta Kliniky pre choroby detskej Lekárskej fakulty UK (Slovenskej univerzity) v Bratislave, zakladateľ a organizátor moderného slovenského detského lekárstva.

²⁰¹ Na 1000 vydatých žien pripadlo v roku 1921 celkovo 244 detí, v roku 1934 pripadlo na rovnaký počet vydatých žien 200 pôrodov, v roku 1936 už len 100.

²⁰² Životný problém Slovenska. In: *Nová žena*, 5. mája 1940, roč. III., č. 19, s. 2-3.

²⁰³ Životný problém Slovenska. In: *Nová žena*, 12. mája 1940, roč. III., č. 20, s. 2-3.

²⁰⁴ Dieťa základ rodiny, základ národa. In: *Nová žena*, 19. mája 1940, roč. III., č. 21, s. 2-3.

²⁰⁵ V článku sa počet potratov odhaduje v roku 1932 do 25 tisíc, do roku 1934 do 32 tisíc. Podľa štatistik z nemocníc to bolo v roku 1932 celkovo 2889 potratov a v roku 1936 to bolo 4727. Dieťa základ rodiny, základ národa. In: *Nová žena*, 19. mája 1940, roč. III., č. 21, s. 3.

²⁰⁶ CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu? : Sociálne – paediatrické štúdium*. I. diel. Bratislava : Roľnícka osveta, 1936. CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu? : Sociálne – paediatrické štúdium*. II. diel – 1. časť, c. d.; CHURA, J. Alojz – KIZLINK, Karol. *Slovensko bez dorastu? : Sociálne – paediatrické štúdium*. II. diel – 2. časť, c. d.

Slovenska v kontexte československého a európskeho vývoja. Po-
drobne sa v práci zaoberal aj otázkou manželskej plodnosti a ana-
lyzoval rôzne faktory, ktoré ovplyvňovali pôrodnosť na Slovensku.
Chura analyzoval viacero faktorov, ktoré podľa neho viedli k po-
klesu manželskej plodnosti. K rozhodujúcim faktorom priradil
najmä úbytok sobášov a nárast rozvodov a rozlúk manželstiev²⁰⁷,
lebo „*nevôľa k manželstvu, útek pred manželstvom, neuspokojenie
v manželstve, odklon od prirodzených zákonov, úbytok pravej
viery, nespočetné dráždivé efekty na pohlavný pud a žiadostivosť*“
pestuje a stupňuje nezaujem o usporiadaný partnerský
a manželský vzťah a naopak prehľbuje záujem o mimomanželské
telesné vzťahy.²⁰⁸ Negatívne sa pod pokles manželskej plod-
nosti podpisoval aj alkoholizmus, pohlavné choroby, samovraždy,
egoizmus, ale aj sezónne migrácie a vysťahovalectvo. Najviac
pozornosti ale Chura venoval „*príčinám a podmienkam hmotným
a duševným, hospodárskym, sociálnym a psychickým*“. Blahobyť
bol podľa neho cieľom, ale aj príčinou poklesu pôrodnosti. Hos-
podárska situácia sa prejavovala na poklese pôrodnosti priamo,
ale aj nepriamo. V čase hospodárskej „*tiesne*“ – krízy dochádza
prirodzene k poklesu pôrodnosti. Hospodárstvo ale ovplyvnilo
aj zapojenie žien do výrobného procesu, v čase nedostatku bola
jej mzda nevyhnutná pre zabezpečenie rodiny. Následkom toho
dochádza k oslabeniu rodinných väzieb, dcéry nemajú možnosť
sa popri matke naučiť viesť domácnosť a starostlivosti o deti.
Najviac kritiky sa ale znieslo na adresu ekonomicky aktívnych,
slobodných žien, u ktorých v dôsledku sebestačnosti dochádza
podľa Churu k zníženiu „*túžby po rodinnom živote*“.²⁰⁹ V práci
sa zároveň dotkol aj otázky vzdelávania. Dlhodobé vzdelávanie
a dlhotrvajúca príprava na povolanie mala tiež negatívny dopad
na vývoj pôrodnosti. Veľká pozornosť sa mala venovať vzdeláva-
niu a výchove dievčat, ktoré mali byť vedené k pohlavnej zdržan-
livosti, k rodinnému životu a materstvu.²¹⁰

²⁰⁷ Približne polovica rozvedených manželstiev bola bezdetná. CHURA, J. Alojz. Slovensko bez dorastu? I. diel., c. d., s. 162.

²⁰⁸ Tamže, s. 144.

²⁰⁹ Tamže, s. 149.

²¹⁰ Tamže, s. 161.

Chura vo svojom diele jednoznačne odmietol bezdetnosť a jed-
nodetnosť slovenských rodín. Podľa jeho názoru bola najhospo-
dárnejšou a psychicky a fyzicky najlepšie fungujúcou rodina s 3
– 4 deťmi.

Súčasnou Churovej práce je aj propagovanie prenatálnej sta-
roostlivosti, ale aj tzv. pregravidnej, ktorá sa mala zaoberať sta-
roostlivosťou o zdravý a vyvážený rast a dospievanie dievčat a ich
prípravu na materstvo. Propagoval špeciálne vzdelávanie dievčat
o hygiene, starostlivosti o dojčatá a vedenie rodinného života. Ako
vo svojej práci uviedol „*mnohé školené ženy strácajú zmysel pre
rodinný život, u mnohých utrpí aj ženskosť po istej stránke*“.²¹¹ Po-
žadoval úpravu vzdelávania dievčat, okrem iného zrušenie koe-
dukácie, a prispôsobenie učebných osnov potrebám dievčat tak,
aby boli orientované na vybudovanie „*celej ženy*“, na pestovanie
špeciálne ženských vlastností, ktoré sú potrebné pre rodinný život
(manželstvo a materstvo). Chura sa zaoberal aj problémom pôro-
dov nemanželských detí. V rámci organizácií starostlivosti o mat-
ky a deti uvažoval o „*priamom boji proti nemanželskej pôrodnosti*“
prostredníctvom preventívnej činnosti s cieľom upevniť „*mravné
sebavedomie a čistotu pred vstupom do manželstva*“.²¹² Zároveň
sa pracovníčky v rámci starostlivosti o matky a ich nemanželské
deti mali postarať o vyriešenie zásadných problémov starostlivosti
o dieťa, návrat mladej ženy k rodine, eventuálne sa mali pokúsiť
o vytvorenie „*trvalého zákonitého zväzku*“ medzi matkou a otcom
jej nemanželského dieťaťa. Chura neobišiel ani tému eugeniky
a vzájomného výberu osôb „*vhodných na založenie zdravej rodi-
ny*“, preto propagoval „*mravnosť, stud a hanblivosť*“, ale aj zacho-
vanie vernosti v manželstva a úplnú sexuálnu zdržanlivosť pred
uzavretím manželstva.²¹³

Vyvrcholením kampane proti regulácii pôrodnosti bola príprava
novej legislatívy na ochranu nenarodeného dieťaťa. Podľa ústa-
vy²¹⁴, prijatej 21. júla 1939, ktorá odrážala príklon k autoritatív-
nemu a stavovskému systému, ku kresťanskej štátnej myšlienke

²¹¹ CHURA, J. Alojz – KIZLINK, Karol. Slovensko bez dorastu? II. diel – 2. časť, c. d., s. 903.

²¹² Tamže, s. 909.

²¹³ Tamže, s. 902.

²¹⁴ Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z. zo dňa 21. júla 1939.

a sociálnej politike, vychádzajúcej z pápežských encyklik *Rerum novarum* (1891) a *Quadragesimo anno* (1931)²¹⁵, boli manželstvo, rodina a materstvo ústavne chránené (§86). Na rokovania Snemu a jeho výborov sa tak v marci 1941 dostal aj vládny návrh zákona o ochrane plodu a jeho vzniku.²¹⁶

Umelé prerušenie tehotenstva, potrat, bol aj v medzivojnovom období kritizovaný a v podstate nelegálny skutok. V medzivojnovom období platil na území Slovenska uhorský zákonný článok o zločinoch a prečinoch z roku 1878. Pre územie Čiech a Moravy platil rakúsky Všeobecný trestný zákonník z 27. mája 1852. Po vzniku Československej republiky boli ponechané tieto trestné zákony v platnosti a na území republiky platil právny dualizmus. Podľa uhorského zákonného článku o zločinoch a prečinoch bola za úmyselné vyhánanie plodu stanovená trestná sadzba dva alebo tri roky väzenia pre ženu, ktorá svoj plod úmyselne vyhnala. Výška trestu odzrkadľovala, či sa jednalo o tehotenstvo ženy vydatej (dva roky) alebo slobodnej (tri roky). Rovnaký trest postihol aj osobu, ktorá zákrok vykonala, ale ak sa ho popustila zo zistných dôvodov, bola potrestaná väzením na päť rokov. Ak niekto usmrtil plod tehotnej ženy bez jej súhlasu, mal byť odsúdený na päť rokov. V prípade úmrtia tehotnej ženy hrozilo vykonávateľovi abortu až 15 rokov väzenia.²¹⁷ Trestalo sa aj ublíženie na tele, ktoré malo za následok stratu plodnosti, ako aj ublíženie na tele tehotnej ženy, ktorá následkom ublíženia potratila.²¹⁸ V medzivojnovom období téma umelého prerušenia tehotenstva zamestnávala právnikov, lekárov a sociológov. Počet nelegálnych potratov sa v rámci celej republiky neustále zvyšoval. V rámci diskusií o riešení problému narastania počtu interrupcií sa debatovalo nielen o sprísnení represívnych opatrení, ale aj o potrebe zlepšiť sociálne zabezpečenie tehotných žien, najmä žien slobodných a odstrániť tak rozdiely medzi deťmi manželskými a nemanželský-

²¹⁵ K ústave bližšie BAKA, Igor. *Politický systém a režim Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1940*. Bratislava : Vojenský historický ústav, 2010, s. 45-49.

²¹⁶ Pred svolaním jarného zasadania Snemu Slovenskej republiky. In: *Slovák*, 23. marca 1941, roč. XXIII, č. 69, s. 4.

²¹⁷ Zákonný článok V/1878 o zločinoch a prečinoch, § 285 a § 286.

²¹⁸ Trest za ublíženie na zdraví tehotnej ženy s následkom potratu, ale strata schopnosti plodiť sa pohyboval bol stanovený do výšky päť rokov väzenia. Zákonný článok V/1878 o zločinoch a prečinoch, § 303 a § 304..

mi. V diskusiách sa vyhrotili tri zásadné prúdy a pohľady na problém umelého prerušenia tehotenstva. Jeden prúd (reprezentovaný okrem iného aj ľavicovými poslancami parlamentu) požadoval úplnú beztretnosť umelého prerušenia tehotenstva, umiernený prúd zastával názor podmieneného trestnosti a vymedzil indikácie vylučujúce trestnosť skutku – hygienické, eugenické a sociálne. Konzervatívne a náboženské kruhy sa pridržali požiadavky úplného a bezpodmienečného zákazu a trestnosti umelého prerušenia tehotenstva.²¹⁹ Pred rozbitím Československa nedošlo k prijatiu nového, jednotného trestného zákona pre celé územie republiky.

Po vyhlásení autonómie a následne po vytvorení Slovenského štátu sa tlak konzervatívnych politických a spoločenských kruhov zintenzívnil. Ostrá kritika proti regulácii pôrodnosti prebiehala na stránkach dennej tlače aj v časopisoch. Politici, právnici, lekári poukazovali na prudký nárast potratov a na problém regulácie pôrodnosti (jedno a dvojdetné) rodiny a volali po sprísnení lekárskej praxe s potratmi. Rozsiahla mediálna a politická kampaň priniesla začiatkom roka 1941 očakávaný úspech.

Výsledkom úvah o potratoch bol vládny návrh zákona o ochrane plodu (jeho vzniku a o zmene §§ 285 a 286 trestného zákona a §§ 423 až 427 vojenského trestného zákona).²²⁰ V návrhu zákona sa jednoznačne stanovilo, že „*umelé prerušenie tehotnosti je zakázané a trestné*“. Zákon sprisňoval existujúce tresty za umelo vyvolané potraty u slobodnej ženy z dvoch na tri roky a u vydatej ženy z troch na päť rokov väzenia. Vykonávateľ potratu mohol byť odsúdený až na desať rokov väzenia. Pôvodný návrh zákona presne vymedzoval, kedy bolo možné vykonať potrat. Výnimku tvorilo len vážne ohrozenia života tehotnej ženy, vtedy sa malo umelé prerušenie tehotnosti previesť len v ústavoch Ministerstvom vnútra na to určených a len po vyčerpaní všetkých liečebných možností. Zákrok mohol vykonať len prednosta príslušného oddelenia.

²¹⁹ Bližšie o diskusiách a návrhoch trestného zákona NIKŠOVÁ, Gabriela. *Nedovolené prerušenie tehotenstva v československom trestnom práve*. Bratislava : Veda, 1971, s. 71-82.

²²⁰ Vládny návrh zákona o ochrane plodu, jeho vzniku a o zmene §§ 285 a 286 trestného zákona a §§ 423 až 427 vojenského trestného zákona. Dostupné na: <http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=349&fileName=T0310_00.pdf&ext=pdf>, [8. 12. 2014].

nia alebo jeho zástupca potom, ako bolo ohrozenie života matky potvrdené dvoma úradnými lekármi a neexistovala žiadna iná možnosť na záchranu života ženy. Za zákrok nesmel vykonávateľ prijať akúkoľvek odmenu. Nedodržanie presne stanovených pravidiel malo byť trestané doživotným zákazom vykonávania lekárskej praxe. Trestné bolo aj zadováženie „*prostriedku na vyhnutie plodu, návodu na vyhnutie plodu aj pomoc a samotné ponúknutie sa na vyhnutie plodu*“. Prísne tresty boli určené tým, ktorí „*zbaví iného schopnosti plodenia s úmyslom urobiť ho neplodným*“ (trest väzenia od jedného do päť rokov, ak sa tak stalo proti jeho vôli tak od dvoch do desať rokov). Trestné bolo aj „*vyrábať, dovážať, predávať alebo inak rozširovať, prípadne cieľom rozširovania prechovávať prostriedky, ktoré slúžia výlučne proti počatiu*“. V dôvodovej správe k zákonu bolo uvedené, že cieľom prijímanej zákonnej normy má byť ochrana materstva a zvýšenie populácie, nakoľko sa „*doterajšia ochrana plodu rozširuje a zosilňuje*“. Mala sa obmedziť možnosť previesť prerušenie tehotnosti, keď na to nie je dôvod. Zákon mal znemožňovať umelým spôsobom zabráňovať vzniku tehotnosti.

Už 25. marca 1941 na spoločnom rokovaní ústavno-právneho a sociálneho a zdravotného výboru parlamentu sa diskutovalo o definitívnej podobe návrhu zákona.²²¹ Na spoločné rokovanie výborov si poslanci pozvali aj predstaviteľov lekárskej vedy, pôrodníka a profesora Slovenskej univerzity v Bratislave Michala Šeligu a neskoršieho rektora univerzity, profesora medicíny a internistu Emanuela Fila, ktorí sa zapojili do diskusie z pohľadu odborných lekárskeho kruhov. Spravodajca ústavno-právneho výboru Vojtech Tvrdý vo svojej reči zdôraznil, že „*základným prvkom spoločnosti a štátu je kresťanská rodina. Rodina je najdôležitejšia fyziologická, hospodárska a mravná jednotka. Členovia kresťanskej rodiny sú spojení neporušiteľnými božími zákonmi. Zdravá kresťanská rodina je pevným fundamentom štátu. Preto Ústava Slovenskej republiky vyslovuje ako hlavnú zásadu nášho štátneho života zvýšenú ochranu nad slovenskou rodinou*

²²¹ Tesnopisecká zpráva o 60. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky v Bratislave v sobotu 29. marca 1941. Dostupné na: <<http://www.nrsr.sk/dl/Brow-ser/DsDocumentVariant?documentVariantId=42416&fileName=zazn.pdf&ext=pdf>>, [8. 12. 2014].

a materstvom. Slovenská vláda, postupne splňujúc úlohy jej sverené Ústavou, chce návrhom zákona o ochrane plodu dosiahnuť ozdravenie slovenskej rodiny a chce dosiahnuť zvýšenie populácie slovenského ľudu.“²²² Podľa stanoviska ústavno-právneho výboru je „*vyhnutie plodu najväčším úkladom a zločinom proti rodine, je vraždou podľa božieho zákona, podľa prirodzeného práva, podľa zákona kresťanskej viery, ale aj podľa presvedčenia každého svedomitého a poctivého lekára odborníka*“. Zároveň sa jednoznačne vyslovili proti sociálnym dôvodom interrupcie „*takzvanéj indikácii sociálnej*“, lebo „*bieda a ťažké hospodárske pomery sa nemôžu liečiť vraždou človeka a žiadna pospolitosť nemôže mať záujem na utrácaní plodov*“.²²³ Zákon zakazoval vyrábať, dovážať, predávať a rozširovať „*prostriedky slúžiace výlučne proti počatiu pod prísnyimi trestami*“. Obidva výbory sa jednomyselne zhodli, že používanie, predávanie, vyrábanie a rozširovanie akýchkoľvek ochranných prostriedkov je „*činom nemravným a hriešnym*“. Ironicky z dnešného pohľadu vyznieva odlišovanie „*nedovolených a hriešnych*“ prostriedkov proti počatiu a „*ochranných prostriedkov*“, ktoré mali chrániť pred pohlavnými chorobami. Používanie, predávanie, vyrábanie a rozširovanie „*ochranných prostriedkov*“ sa netrestalo. Spravodajca Vojtech Tvrdý zdôraznil, že „*týmto sa nevyslovuje súhlas s používaním ochranných prostriedkov, rešpektuje sa plne kresťanské stanovisko, ale len s trestnoprávného hľadiska upravuje sa matéria, takže uvažujú sa tresty len na určité skutkové podstaty pri výrobe a rozširovaní ochranných prostriedkov*“. Až hrozivo vyznieva záver správy ústavno-právneho výboru, v ktorom spravodajca Vojtech Tvrdý uviedol, že „*mnohé povolania ukladajú občanom povinnosť hrdinstva a prípadne aj obeť života. Stav manželský a materstvo je takým svätým povolaním, ktoré vyžaduje tiež hrdinskosť a ak je treba i obeť života. Preto každý Slováčik kresťan a každá matička – rodička môže len súhlasiť s novým slovenským zákonom o ochrane plodu života, ktorý je dobrým prostriedkom na ozdravenie slovenskej rodiny a národa v kresťanskom duchu našej Ústavy a v duchu slovenského národného socializmu*“.²²⁴ Výsledný návrh zákona, ktorý potom

²²² Tamže, s. 4.

²²³ Tamže, s. 4-5.

²²⁴ Tamže, s. 5-6.

smeroval na schvaľovanie, bol doplnený a upravený. Prijala sa zásada úplného zákazu potratov, bez možnosti akejkoľvek lekárskej intervencie v prospech záchrany života ženy (§ 2). Ženy teda mali byť pripravené obetovať aj svoj život v prospech „svätého povolania“ – materstva. Podľa právnej historičky Kataríny Zavačkej predstavuje táto právna úprava zásah do reprodukčných práv žien, ignorovanie rovnoprávnosti žien a ich práva na život.²²⁵

O definitívnej podobe zákona rokoval Snem Slovenskej republiky dňa 29. marca 1941²²⁶ na svojom šesťdesiatom zasadnutí. Zákon bol prijatý jednohlasne. Ako sa uvádza v tlačovej správe k rokovaniu Snemu, „zvýšená ochrana plodu a jeho vzniku je predpokladom zdravej populácie, podmienkou rozvoja a šťastnej budúcnosti národa a preto je aj eminentným záujmom štátu“.²²⁷ Cieľom nového zákona malo byť sprísnenie trestov, ktoré ohrozojú vznik a vývoj plodu a zároveň prísnejším postihom zabrániť aj „doteraz trestne nestíhaným nerestiam, ktoré zabráňujú počatie, a tak vo svojej podstate odporujú kresťanskej morálke a ideálom národa“.²²⁸ Zákon mal teda nielen úplne eliminovať potraty, ale zároveň zabrániť aj používaniu antikoncepcie (§ 4), ktorá bránila počatiu. Vysoká pokuta alebo mesačné väzenie hrozilo tomu, kto vyrábal, rozširoval, dovážal a predával, alebo prechovával prostriedky, ktoré slúžili výlučne proti počatiu. Prijatie tohto zákona bolo v záujme „sebazáchovy a v záujme lepšej a šťastlivejšej budúcnosti národa“.²²⁹

K téme potratov z pohľadu medicíny sa slovenskí lekári vracali na stránkach odbornej tlače aj po prijatí zákona o ochrane plodu. K tejto téme uverejnil svoju inauguračnú prednášku po nastúpení do funkcie rektora Slovenskej univerzity v Bratislave na stránkach *Bratislavských lekárskeho listov* už spomínaný internista, profesor Emanuel Filo. Tému ochrany materstva si zvolil zámerne, aby poukázal na problém poklesu pôrodnosti a nebezpečen-

²²⁵ ZAVACKÁ, Katarína. „Vládárstvo v rodine“ : Politika Slovenského štátu voči ženám. In: CVIKOVÁ, Jana – JURÁŇOVÁ, Jana – KOBOVÁ, Ľubica. *História žien : Aspekty písania a čítania*. Bratislava : Aspekt, 2007, s. 312-315 (s. 307-316).

²²⁶ Zákon č. 66/1941 Sl. z. o ochrane plodu.

²²⁷ Snem prijal zákon o ochrane plodu jednohlasne. In: *Slovák*, 30. marca 1941, roč. XXIII, č. 75, s. 3.

²²⁸ Tamže.

²²⁹ Tamže.

stvo pre existenciu národa: „ak by sa náš počet zmenšoval pre zlú populačnú politiku, nielen že by sme si neudržali ani vlastný štát, ale mohli by sme sa stať i menšinou v hociktorom inom štáte“.²³⁰ Filo privítal populačnú politiku štátu a prijatie zákona na ochranu materstva so zavedením prísnych trestov za vyvolanie potratu. V súlade s potrebou skvalitnenia prenatálnej starostlivosti sa jeho výskum zamerával na patológie materstva (vo sfére vnútorného lekárstva), t. j. chorobnosti tehotných žien a možnosti ich uzdravenia a prípadne šance na záchranu nenarodeného plodu. V prednáške sa preto sústredil na tie choroby v tehotenstve, ktoré boli zahrnuté do „tzv. lekárskeho indikácií zdravotných a eugenických“, ktorými sa „ospravedlňovalo odohnanie plodu“.²³¹ Vo svojej odbornej praxi sa profesor Filo jednoznačne pridržal stanoviska absolútneho odmietania interrupcií. Umelé prerušenie tehotenstva, v ktoromkoľvek štádiu vývoja plodu, považoval jednoznačne za vraždu nenarodeného dieťaťa.²³² Odmietal interrupciu ako spôsob liečby. Podľa jeho názoru lekárska veda umožňuje liečiť úspešne choroby takým spôsobom, aby sme zachránili život matky pri zachovaní gravidity: „Zasadou našej starostlivosti o materstvo teda nesmie byť odháňanie plodov pod titulom zachovania života chorej matky, ale neúprosný boj proti chorobám ako patologickým stavom so snahou zachovať pri tom materstvo“.²³³ Jednoznačne sa priklonil k názoru profesora Churu, že prerušenie tehotenstva nie je ešte liečba choroby. Cieľom snaženia lekárov mal byť „boj proti chorobám ako patologickým stavom so snahou zachovať pri tom materstvo, ktoré je a ostáva zjavom fyziologickým, lebo prerušenie nie je ešte liečba choroby“.²³⁴

Téma chorobnosti tehotných žien a možnosti ich liečenia bez prerušenia gravidity bola na stránkach odbornej lekárskej tlače sledovaná. Veľkú pozornosť pútala najmä možnosť liečenia, respektíve úmrtnosti tehotných žien s tuberkulózou. Už pred prijatím zákona sa lekári jednoznačne vyslovili proti lekárskej indi-

²³⁰ FILO, Emanuel. Ochrana materstva. In: *Bratislavské lekárske listy*, január 1943, roč. XXIII, č. 1, s. 5 (s. 1-20).

²³¹ Tamže, s. 2-3.

²³² Tamže, s. 3.

²³³ Tamže, s. 17.

²³⁴ Tamže, s. 19.

kovanému prerušeniu tehotenstva u tuberkulózných žien a toto stanovisko nebolo zmenené ani neskôr.²³⁵

Po prijatí zákona na ochranu materstva a nenarodeného dieťaťa intenzita kampane proti regulácii pôrodnosti výrazne poklesla. Väčšia pozornosť bola venovaná oslave materstva, najmä v súvislosti s oslavami Dňa slovenskej rodiny. Do popredia sa dostávali pozitívne príklady viacdenných rodín a zaslúžilých matiek.

Záver

Rodinná politika a zároveň podpora pôrodnosti tvorila dôležitú súčasť politickej agendy vládnuceho režimu Slovenského štátu. Nárast slovenskej populácie mala zabezpečiť aktívna rodinná politika štátu, ktorá bola založená na podpore sobášnosti, pôrodnosti a zakladania rodín a sociálnej politike (rodinné mzdy, sociálna podpora viacdenných rodín). Už v období autonómie sa objavili prvé konkrétne návrhy na opatrenia v oblasti rodinnej politiky, ktoré boli vysvetľované potrebou zvýšiť pôrodnosť, podporiť zakladanie nových rodín a motivovať rodičov k zakladaniu veľkých rodín s čo najväčším počtom detí. Vládný program autonómnej vlády aj dobová propaganda definovala rodinu ako základnú bunku spoločnosti a vyzývali ženy k návratu k manželstvu a rodine. Slovenská autonómna vláda sústredila pozornosť najmä na propagáciu rastu pôrodnosti a zakladania viacdenných rodín. Súčasťou podpory rodiny a jej upevnenia v duchu kresťanskej morálky bola kritika a zásadné odmietanie rozluky manželstva. Vo vládnom programe už boli načrtnuté aj základné obrysy rodinnej politiky v sociálnej oblasti (prepustenie vydatých učiteliek a štátnych zamestnankýň a vytvorenie pracovných miest pre mladých mužov, zavedenie rodinných prídavkov na všetky deti, zavedenie tzv. rodinnej mzdy).

Po vzniku Slovenského štátu slovenská politická a spoločenská elita naďalej podporovala rodinu ako základnú bunku spoločnosti, propagovala materstvo ako hlavné poslanie žien. Materstvo bolo vnímané ako hrdinstvo žien, ktoré mali porodiť

²³⁵ CHURA, J. Alojz. Slovensko bez dorastu? I. diel, c. d., s. 173. EICHLER, Pavol. Úvaha o článku „Otázka artificijného abortu v zrkadle popôrodnej ftizickej mortality“. In: *Slovenský lekár : Časopis lekárskej komory*, 15. januára 1945, roč. VII, č. 1 – 2, s. 17-19.

a vychovávať novú generáciu národa a štátu. K propagácii rodiny a matky bol určený sviatok Dňa matiek a od roku 1940 zároveň Dňa slovenskej rodiny. Pri tejto príležitosti sa uskutočnili slávnostné akademie, sprievody a manifestácie na oslavu matiek a slovenských rodín. Sviatok zároveň vytváral priestor pre štátnu propagandu na podporu slovenských rodín a materstva. Dôležité bolo v rámci rodinnej politiky propagovať inštitút manželstva. Rodina a materstvo boli chránené podľa slovenskej ústavy. Vláda ale pristúpila k zásadným opatreniam, ktoré výrazne skomplikovali rozluky alebo rozvody manželstva. Manželský zväzok bol podľa kresťanskej zásady nerozlučiteľný, neexistoval problém, ktorý by viedol k rozvodu a narušal by posvätnosť rodiny. Vláda vo svojich sociálnych opatreniach na podporu rodiny nadviazala na programové vyhlásenia z obdobia autonómie. Dôležitým opatrením sociálnej politiky bolo zavedenie rodinných prídavkov na všetky deti (v prípade štátnych a verejných zamestnancov a v prípade robotníkov so sociálnym poistením) a realizovanie tzv. rodinnej mzdy (len v prípade štátnych a verejných zamestnancov). Veľké očakávania boli vkladané do spravodlivého riešenia sociálnej situácie rodín s viacerými príjmami. Prepustením vydatých učiteliek a štátnych zamestnankýň chcela vládnuca garnitúra vyriešiť niekoľko problémov v sociálnej oblasti. Odchodom vydatých žien zo zamestnaneckého pomeru sa mali vytvoriť pracovné miesta pre mladých absolventov, mužov. Tým sa utvárali predpoklady pre zakladanie nových rodín, lebo mladý zamestnaný muž už nemal pred sebou žiadne prekážky pre založenie novej vlastnej rodiny. Prepustené učiteľky a štátne zamestnankyne sa po návrate k rodine mali starať o svoje deti a rozhodnúť sa prípadne pre ďalšie tehotenstvo a pokračovať v budovaní veľkej a početnej rodiny. Prepúšťanie zamestnaných vydatých žien preto bolo „obhajované“ potrebou zastaviť proces „depopulácie“ slovenského národa. Snahy navrátiť ženu rodine, vytesniť ju z verejnej sféry a motivovať najmä mladé dievčatá k zakladaniu veľkých rodín stáli aj v pozadí reforiem vo vzdelávaní dievčat. Zrušenie koedukácie malo udržiavať odstup medzi dievčatami a chlapcami, viesť k morálnemu a konzervatívnemu správaniu a vzťahom medzi pohlaviami. Reformou stredoškolského vzdelávania sa mali v prípade dievčat

zaviesť praktické predmety, ktoré mali vychovávať k manželstvu, materstvu a usporiadanému rodinnému životu. Cieľom návrhu, obmedziť vysokoškolské vzdelávanie dievčat, bolo vrátiť ženy do tradičného rodinného prostredia, aby sa venovali rodinnému životu, manželstvu a materstvu.

Cieľom rodinnej politiky bol rast pôrodnosti. Objektom pozornosti preto boli mnohohdetné rodiny. Vyzdvihované boli najmä chudobné roľnícke veľkorodiny ako ideálne príklady obetavosti, skromnosti a prijímania Božieho požehnania. Najmä vládny denník *Slovák* venoval veľkú pozornosť mnohohdetným rodinám. Pri príležitosti Dňa slovenskej rodiny boli práve viacdtné rodiny vykresľované ako príklady správneho reprodukčného správania a tradičnej veľkej slovenskej rodiny. Opisy ako členovia rodiny sedia za jedným stolom, jedia z jednej misy, sú šťastní, zdraví a spokojní, mali propagovať veľké, mnohohdetné domácnosti. Ale medzi riadkami tejto propagandy a idealizácie môžeme vidieť aspoň náznaky reálnej situácie mnohohdetných rodín – chudoba, hlad, vysoká úmrtnosť detí, zlá hygienická situácia, nedostupnosť zdravotnej starostlivosti, nedostatočná podpora zo strany štátu, nezamestnanosť otca rodiny a z toho vyplývajúce problémy. Napriek neustále deklarovanej štátnej podpore mnohohdetných rodín, nedošlo k vyriešeniu zásadných existenčných podmienok pre roľnícke rodiny najmä v oblasti severného Slovenska, ale aj v prípade veľkých rodín jednoduchých remeselníkov a robotníkov (napr. v Bratislave). Podporou pre zakladanie rodín a zvyšovanie pôrodnosti bolo zavedenie rodinných prídavkov na všetky deti. Toto opatrenie sa ale vzťahovalo na štátnych a verejných zamestnancov a v prípade robotníkov len na tých, ktorí mali sociálne poistenie. Rodinné mzdy boli obmedzené len na štátnych a verejných zamestnancov. V neustále sa zhoršujúcej sociálnej situácii takéto opatrenia vlády pravdepodobne neboli dostačujúce.

Súčasťou politiky podpory pôrodnosti boli aj zásadné opatrenia proti regulácii pôrodnosti. Vládna moc zasiahla proti reklamám propagujúcim antikoncepčné prostriedky. Prostredníctvom propagandy a mediálnej kampane prebiehal boj proti regulácii pôrodnosti. V článkoch boli odsudzované ženy, ktoré nechceli mať dieťa a rozhodli sa pre prerušenie tehotenstva. Výsledkom

úvah o potratoch a regulácii pôrodnosti bol zákon o ochrane plodu a jeho vzniku, ktorým sa malo výrazne obmedziť umelé prerušenie tehotenstva a používanie ochranných prostriedkov proti počatiu, paradoxne nie tých, ktoré mali chrániť pred pohlavnými chorobami. Prijatie tohto zákona ako represívneho opatrenia proti regulácii pôrodnosti, ktorým sa úplne zakazovalo prevedenie interrupcie aj v prípade medicínskych alebo sociálnych komplikácií, bolo v súlade s náboženskými, konzervatívnymi a tradičnými hodnotami slovenskej spoločnosti v tomto období. Ani používanie antikoncepcie v prípade regulácie pôrodnosti najmä v súvislosti so sociálnymi problémami viacdtných rodín, či nemanželskej pôrodnosti, nebolo podľa zákona umožnené. Sociálna indikácia sa v prípade interrupcií aj antikoncepcie úplne odmietla. O lekárske indikáciách sa naďalej diskutovalo na stránkach odbornej lekárskej tlače. Pozície lekárov, ktorí sa už v procese prípravy zákona o ochrane plodu jednoznačne vyjadrili proti interrupciám, sa nezmenili a naďalej presadzovali zachovanie tehotenstva ako fyziologického stavu. Na pôde Snemu ani medzi odbornou verejnosťou, ktorá participovala na prijatí zákona, sa neobjavili žiadne ženy. Diskusia na tému potratov a regulácie pôrodnosti tak v oficiálnej rovine bola výlučne mužskou záležitosťou. Ženy sa k tejto téme vyjadrovali len na stránkach ženských časopisov, kde sa jednoznačne postavili proti potratom. Aj v prípade zložitej sociálnej situácie ponúkali možnosti riešenia pre ženu, ktorá nie je schopná a ochotná starať sa o svoje dieťa. Slovenské ženy, ktoré vyrastali a žili v silne konzervatívnom a kresťanskom prostredí a boli vychovávané v duchu tradičnej meštianskej morálky, k tejto téme nedokázali zaujať radikálny postoj a reflektovať problém kontroly pôrodnosti a plánovania rodičovstva v súvislostiach sociálnych, či zdravotných.

Z pohľadu rasovej politiky je zaujímavé, že téma eugenickej, alebo rasovej indikácie sa v diskusiách o potratoch vôbec neobjavila. Lekári volali po potrebe kontrolovať zdravotný stav budúcich manželov, aby len zdraví ľudia uzatvárali manželstvo. V zákone o ochrane plodu sa ale eugenická indikácia neuplatnila. Prerušenie tehotenstva bolo zakázané za akýchkoľvek okolností.

Idealizácia ženy – matky a propagovanie tradičnej slovenskej kresťanskej rodiny bolo nepochybne súčasťou rodinnej politiky štátu. Politické prejavy, oslavy a prezentácia mnohodesných matiek mali za cieľ motivovať a mobilizovať k zakladaniu rodín a nárastu pôrodnosti s vidinou nárastu slovenskej populácie. Predstavy o sociálnom zabezpečení rodiny boli niekedy veľmi idealizované a v prípade Alexandra Macha až úsmevné. Podľa jeho názoru si deti chudobných rodičov nájdu vždy niečo k jedlu.

Podporu pôrodnosti a zamedzenie potratov mal zabezpečiť aj zákon na ochranu plodu, ktorým sa úplne zabránilo interrupciám a zároveň aj propagovanie, prechovávanie a predaj antikoncepcie. Proti zámerom vlády o zvýšenie pôrodnosti a proti opatreniam rodinnej politiky štátu pravdepodobne pôsobili vonkajšie faktory - nestabilná medzinárodná situácia, obavy z budúcnosti, vojnový stav a pretrvávajúce sociálne problémy väčšiny slovenských rodín.

Podľa štatistických údajov došlo na prelome rokov 1938 a 1939 k určitému nárastu hrubej miery pôrodnosti a mierne sa zvýšil počet narodených detí. Tento pozitívny trend v náraste pôrodnosti pokračoval až do konca roku 1944. Začiatkom roku 1945 už v dôsledku vojnových udalostí, ktoré prebiehali na území Slovenska, došlo k úbytku pôrodov. Zároveň je potrebné zdôrazniť, že trend poklesu pôrodnosti sa presadil už v 19. storočí a v medzivojnovom období už prirodzená reprodukcia väčšiny európskych národov vykazovala znaky stagnácie. Dynamickejší bol tento pokles v západnej a severnej Európe, ale už v medzivojnovom období sa tento pokles prejavil aj v menej rozvinutej strednej a východnej Európe. Ani represívne opatrenia, konzervatívna morálka a kresťanské hodnoty slovenskej politickej a spoločenskej elity tento trend nemohli zvrátiť.

Pramene a literatúra

Archívne pramene:

Slovenská národná knižnica v Martine, Archív literatúry a umenia

- Osobný fond: Ľudmila Podjavorinská, sig. 124.

Literatúra:

BACCI, Massimo – Livi. *Populace v evropské historii*. Praha : Nakladatelství Lidové Noviny, 2003.

BAKA, Igor. *Politický systém a režim Slovenskej republiky v rokoch 1939-1940*. Bratislava : Vojenský historický ústav, 2010.

BOTÍKOVÁ, Marta. Regulácia pôrodnosti. In: BOTÍKOVÁ, Marta – ŠVECOVÁ, Soňa – JAKUBÍKOVÁ, Kornélia. *Tradicie slovenskej rodiny*. Bratislava : Veda, 1997, s. 148-160.

CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu? : Sociálne – paediatrické štúdium*. I. diel. Bratislava : Roľnícka osвета, 1936.

CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu? : Sociálne – paediatrické štúdium*. II. diel – 1. časť. Bratislava : Roľnícka osвета, 1938.

CHURA, J. Alojz – KIZLINK, Karol. *Slovensko bez dorastu? : Sociálne – paediatrické štúdium*. II. diel – 2. časť. Bratislava : Roľnícka osвета, 1939.

EICHLER, Pavol. Úvaha o článku „Otázka artificiálneho abortu v zrkadle popôrodnej fyzickej mortality“. In: *Slovenský lekár : Časopis lekárskej komory*, 15. januára 1945, roč. VII, č. 1 – 2, s. 17-19.

FALISOVÁ, Anna. Medzivojnové Slovensko z pohľadu zdravotného a sociálneho. In: ZEMKO, Milan – BYSTRICKÝ, Valerián. *Slovensko v Československu (1918 – 1939)*. Bratislava : VEDA, 2004, s. 365-416.

FALTANOVÁ, Ľubica. Podomový obchod a cudzí obchodníci (Gréci, Améni, Macedónci, Turci, Židia, bosniaci) v meste. Dostupné na <<http://lfaltanova.blog.cz/0812/podomovy-obchod-a-cudzi-obchodnici-greci-armeni-macedonci-turci-zidia-bosniaci-v-meste>>, [18. 12. 2014].

FILO, Emanuel. Ochrana materstva. In: *Bratislavské lekárske listy*, január 1943, roč. XXIII, č. 1, s. 1-20.

- LETZ, Róbert. *Slovenské dejiny V. 1938 - 1945*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2012.
- LUTHER, Daniel. *Z Prešporka do Bratislavy*. Bratislava : Albert Marenčin Vydavateľstvo PT, 2009.
- MIKLOŠKO, Jozef. *Ako sme boli malí*. Bratislava : ACO, 2007.
- MILLA, Michal. *Hlinkova mládež 1938 – 1945*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2008.
- MLYNKA, Ladislav. Diferenciačné znaky remeselníckej rodiny na slovenskom vidieku v prvej polovici 20. storočia. In: BOTÍKOVÁ, Marta – HERZÁNOVÁ, Ľubica – BOBÁKOVÁ, Miroslava. *Nerolnícka rodina na Slovensku : Zborník príspevkov z rovnomeného seminára*. Bratislava : Prebudená pieseň – združenie, 2007, s. 76-92.
- NIKŠOVÁ, Gabriela. Nedovolené prerušenie tehotenstva v československom trestnom práve. Bratislava : Veda, 1971.
- Nové slovenské školstvo I.: Reči Jozefa Siváka, ministra školstva a národnej osvety, povedané v Kultúrnom výbore Snemu Slovenskej republiky*. Bratislava : Ministerstvo školstva a národnej osvety, 1940.
- Nové slovenské školstvo II. : Reč Jozefa Siváka, ministra školstva a národnej osvety, povedaná v Kultúrnom výbore Snemu Slovenskej republiky*. Bratislava : Ministerstvo školstva a národnej osvety, 1940.
- Päť rokov slovenského školstva : 1939 - 1943*. Bratislava : Štátne nakladateľstvo, 1944.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919 – 1940*. Brno : Tribum EU, s.r.o., 2012.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava : Stimul, 2008.
- ŠPROCHA, Branislav. Populačný vývoj Slovenska v rokoch 1938 – 1945. In: *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 91-166.
- TISO, Jozef. *Prejavy a články*. FABRICIUS, Miroslav – HRADSKÁ, Katarína (eds.). Bratislava : AEP, 2007, zv. II. (1938 – 1944).

- TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 19-90.
- Tradičná ľudová kultúra Slovenska slovom a obrazom : elektronická encyklopédia. Dostupné na: <<http://www.ludovakultura.sk/index.php?id=2330>>, [8. 12. 2014].
- ZAVACKÁ, Katarína. „Vladárstvo v rodine“ : Politika Slovenského štátu voči ženám. In: CVIKOVÁ, Jana – JURÁŇOVÁ, Jana – KOBOVÁ, Ľubica. *Histórie žien : Aspekty písania a čítania*. Bratislava : Aspekt, 2007, s. 307-316.

Dobová tlač:

- Gardista* - roč. III / 1941.
- Kultúra* roč. XII / 1940, roč. XIV / 1942.
- Nová žena* – roč. I / 1938, roč. II / 1939, roč. III / 1940, roč. IV / 1941, roč. V / 1942, roč. VI / 1943, roč. VII / 1944.
- Slovák* - roč. XX / 1938, roč. XXI / 1939, roč. XXII / 1940, roč. XXIII / 1941, roč. XXIV / 1942, roč. XXV / 1943, roč. XXVI / 1944
- Slovenská pravda* - roč. VI. / 1941.
- Slovenský denník* – roč. XXI / 1938.
- Živena* – roč. XXVIII / 1938, roč. XXIX / 1939, roč. XXX / 1940, roč. XXXI / 1941.

Internet a pramene práva:

- Casti Connubii*. Dostupné na: <http://w2.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_31121930_casti-connubii.html>, [8. 12. 2014].
- Humanae Vitae*. Dostupné na: <http://www.vatican.va/holy_father/paul_vi/encyclicals/documents/hf_p-vi_enc_25071968_humanae-vitae_en.html>, [8. 12. 2014].
- Slovenský zákonník 1939 - 1945.
- Tesnopis a tlače Snemu Slovenskej krajiny a Snemu Slovenskej republiky. Spoločná Česko – Slovenská parlamentná knižnica. Dostupné na: <<http://www.nrsr.sk/dl/>>, [8. 12. 2014].
- Zákonný článok V/1878 o zločinoch a prečinoch.

Starostlivosť o matky a deti na Slovensku počas rokov 1938 – 1945¹

Anna Jakubcová

Mgr. Anna Jakubcová
Hlavná 185/86
900 90 Dubová
e-mail: itianna1@gmail.com

Populačné štúdie Slovenska 4 : 123-184

This paper analyzes various aspects pre-natal and neo-natal care in 1938-1945 Slovakia, from population politics of the new regime which was strongly guided by conservative Christian ideology to the overall health and social context, such as marital or extramarital natality, high child mortality, availability of health care and the incidence of infectious and parasitic diseases. The ruling elites' attempts to create an optimal health and social policy, its ability to put this politics into practice and the resulting effects on pre-natal and neo-natal care is also examined and analyzed.

Key words: pre-natal care, neo-natal care, Slovakia, 1938-1945

Už v medzivojnovom období sa začala do popredia dostávať otázka populačnej politiky, ktorá vo veľkej miere ovplyvnila vývoj starostlivosti o budúce matky, deti a mládež nielen v medzivojnovom období, ale stala sa základom aj pre populačnú politiku samostatného Slovenského štátu. Populačná politika bola ovplyvňovaná širokým spektrom rôznych politik a v užšom význame ju môžeme chápať ako súčet činností štátu potrebných na rast demografickej krivky, čiže kroky potrebné pre nárast zdravej populácie.² Samozrejme bola ovplyvňovaná vnútroštátnou, ale aj globálnou politickou, hospodárskou, kultúrnou, sociálnou a zdravotnou situáciou v danom priestore a čase. Taktiež tu svoju úlohu zohrávajú vonkajšie vplyvy pôsobiace nielen na vládnu-

¹Príspevok vznikol pri riešení grantovej úlohy MŠ SR VEGA č. č. 1/0026/14 „Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050“.

²Populačná politika na Slovensku v rokoch 1938 – 1945, Bližšie TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 19-90.

cu garnitúru, ale zasahujúce aj do bežného života obyvateľstva. Populačná politika štátu bola ovplyvňovaná rôznymi faktormi, medzi ktoré patrili o.i. aj stav verejného zdravotníctva a poradní pre matky s deťmi, zdravotnícka a hygienická osвета, činnosť sociálnych a dobrovoľných pracovníkov, sociálne a hygienické podmienky obyvateľstva, bytové podmienky, výživa obyvateľstva, hospodárska, politická, a ekonomická situácia v krajine, ale taktiež miera vzdelávania zdravotného personálu, podpora sobášnosti a pôrodnosti, boj proti infekčným a parazitickým chorobám a boj proti vysokej detskej a predčasnej úmrtnosti, atď. Zdravotné a sociálne podmienky obyvateľstva vo všetkých formách boli v jednotlivých krajinách udávané najmä historickým a spoločenským vývojom danej krajiny. Taktiež tu hral svoju rolu stupeň rozvoja vedy a techniky v danej krajine, ale hlavným faktorom bola dispozícia spoločnosti, respektíve vládnych kruhov vytvoriť správnu zdravotnú a sociálnu politiku a jej schopnosť uviesť túto politiku do života. Na vývoj populačnej politiky Slovenska v rokoch 1938 – 1945 pôsobila najmä kresťanská ideológia nového štátneho zriadenia. Avšak nesmieme zabudnúť, že nezanedbateľný vplyv tu mala aj populačná politika Nemecka, ktoré sa skryte, ale aj otvorene, miešalo do vnútroštátnych záležitostí Slovenska.

Teda na starostlivosť o budúce matky a deti v rokoch 1938 – 1945 vplývalo rôznou mierou mnoho faktorov. V tomto príspevku som sa pokúsila z dostupných materiálov aspoň načrtnúť základné otázky starostlivosti o matky, budúce matky, novorodencov, dojčatá a batولاتá. Samotná téma je veľmi široká, a preto sa zameriavam na najdôležitejšie faktory, ktoré priamo, alebo nepriamo ovplyvňovali mnou sledovanú skupinu obyvateľstva v rokoch 1938 – 1945. O deťoch predškolského veku a mládeži sa s prihliadnutím na obširnosť témy zmieňujem len okrajovo. V záujme populačnej politiky nového štátneho zriadenia dochádzalo ku podpore rodiny, ako základnej stavebnej jednotky „kresťanského štátu“ a to viedlo následne aj k snahám o zvýšenie sobášnosti a pôrodnosti. V rámci týchto snáh sa pozornosť vládnych kruhov upriamila aj na ženy, v ktorých nový režim videl najmä „vzorné“ manželky a matky budúcich generácií Slovákov. Zároveň sa záujem zodpovedných orgánov zamerával na

snahy o zlepšenie zdravotných a sociálnych podmienok budúcich matiek a detí do jedného roka. Čím chceli docieľiť, okrem zvýšenia pôrodnosti aj zníženie veľmi vysokej novorodeneckej, dojčenskej a detskej úmrtnosti.

Zmena vo vnímaní postavenia ženy – manželky a matky

V rámci novej politiky štátu v tomto období nastáva výrazná zmena vo vnímaní postavenia ženy v spoločnosti, ktoré vychádzalo najmä zo štátnej politiky a hlavne „kresťanskej“ ideológie. Významnejšie zmeny v tradičnom postavení žien v spoločnosti nastali najmä po prvej sv. vojne, kedy dochádza k presadeniu sa žien v dovtedy spravidla „mužských“ povolaniach a ich zrovnoprávneniu pred zákonom.³ Je paradoxom, že k ďalším radikálnym zmenám v postavení žien a to najmä vo vnímaní ich úlohy v spoločnosti dochádza v rokoch 1938 – 1939, teda tesne pred začiatkom II. svetovej vojny. Avšak tieto zmeny pre ženy znamenali krok späť. Dobová ideológia začala zdôrazňovať „tradičnú“ úlohu ženy – manželky a matky a pod touto zámenkou sa snažila ženy odstrániť z verejného života, úradov a rôznych iných zamestnaní, ktoré jej podľa novej ideológie neprináležia. Hlavnú myšlienku snáh o „vrátení ženy rodine“ vyslovil už J. Tiso vo svojom prejave dňa 14. marca 1939, čo znamenalo, že nový režim mal presnú predstavu o ich úlohe v spoločnosti.⁴

V rámci novej štátnej ideológie sa rozbehla mašinéria štátnej propagandy, ktorá s heslami ako „*prinavrátme ženu rodinnému krbu*“ predstavila spoločnosti novú ženu, ktorej životným údelom má byť najmä úloha matky, pričom dochádza v rámci propagandy k určitému stotožňovaniu významu rodiny, matky, štátu a národa: „*Nech je preto najvzornejšou túžbou každej slovenskej ženy a devy teplý rodinný krb, kde šťastne žije vitálna silná, početná rodina. A to potrebuje i národ dnes, aby mal mnoho zdravých, na obetovanie silných rodín. Nie rodiny, kde vládne systém jedného dieťaťa, najviac dvoch detí. To je systém národnej sebe-*

³ LIPTÁK, Lubomír. Život na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Slovensko v Československu (1918 – 1938)*. Bratislava : SAV, 2004, s. 474-475.

⁴ Prejav Jozefa Tisu, ktorý predniesol v deň vyhlásenia slovenského štátu z Bratislavy dňa 14. marca 1939. In: TISO, Jozef. *Prejavy a články*. FABRICIUS, Miroslav – HRADSKÁ, Katarína (ed). Bratislava : AEP, zv. II. (1938 – 1944.) s. 76-82.

*vraždy. To je cesta k národnej smrti.*⁵ Masívnou propagandou sa snažili predstavitelia nového režimu vytvoriť akýsi kult matky, pričom „nová slovenská matka“ mala pre nový Slovenský „štát a národ“ rodiť zdravé deti a svoj život mala „pekne po kresťansky“ zasvätiť výhradne ich výchove a starostlivosti o rodinu.⁶ Úlohou muža malo byť hmotné zabezpečenie a mravné vedenie rodiny. Zároveň mala byť nová žena vzornou gazdinou, kuchárkou a vychovávateľkou, Malo ju zaujímať najmä blaho manžela, rodiny a blízkych. Rovnoprávnosť medzi pohlaviami bola štátnou propagandou predstavovaná verejnosti ako niečo zlé, nemravné, neprirodzené a pre ženy škodlivé: „... Rovnoprávnosť žien? Nie. To by bolo ubíjanie žien. Kto to hlása, je úhlavným nepriateľom a najväčším škodcom ženského pokolenia. Chce v žene zničiť to čo je v nej najcennejšie, to čím ju príroda obdarila. Povoláním ženy od prírody je stvoriť život, nový život. ...“⁷ Žena mala byť podriadená mužovi, pretože to podľa novej štátnej ideológie bolo v súlade s „prirodzeným“ svetským i božím poriadkom. Propaganda nabádala ženy k „obetavej“ starostlivosti, k „odriekaniu“ a k tomu, aby nehľadeli „egoisticky“ na hmotné statky a vlastné blaho. Matky viacdetných rodín boli chválené a vyzdvihovalé. Naopak rodiny „umelo“ neplodné, alebo „len“ jedno až dvojdetné, boli mohutne kritizované. Predstavitelia štátu pravidelne prisľubovali podporu, najmä v hmotnom zabezpečení viacdetných rodín. Tieto záväzky však často ostávali nesplnené. Propaganda predstavovala pracujúce ženy verejnosti ako nešťastné osamelé bytosti, alebo sebecké prospechárky. Nezriedka poukazovali na fakt, že vydaté ženy a matky sú šťastnejšie doma v rodinnom kruhu, keď sa môžu plne venovať manželovi, domácim prácam a výchove detí. Taktiež bola veľmi často zdôrazňovaná potreba pracovných miest, ktoré „zbytočne“ zastávali ženy, pre mužov, ktorí si preto nemohli založiť rodinu, poprípade sa o rodinu nemohli náležite postarať: „Ženám chceme vrátiť mužov, ktorí budú mať platy také, aby z nich mohli starať

⁵ FILKORN, Eugen. Nová žena v novom slovenskom živote. In: *Nová žena*, 8. januára 1939, roč. II., č. 2, s.2.

⁶ Blížšie. ŠKORVÁNKOVÁ, Eva. Postavenie žien v období Slovenského štátu. In: *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 167-332.

⁷ FILKORN, Eugen. Nová žena v novom slovenskom živote. In: *Nová žena*, 8. januára 1939, roč. II., č. 2, s.2.

*sa o svoju rodinu primerane k svojmu stavu. Zamestnávanie žien nesmie prekážať zamestnávaniu slobodných mužov. Mužom treba dať možnosť zakladať rodiny. Tým viac nesmú prekážať zamestnané ženy mužom ženatým, ktorí sú bez práce.*⁸ V tomto duchu sa rastúca tendencia zamestnanosti žien v medzivojnovom období zmenila na klesajúcu počas existencie samostatného slovenského štátu.

Súčasne sa masívna propaganda zamerala na výchovu dievčat a mladých žien. Samozrejme išlo o úpravu ich vzdelávania v duchu danej doby, znamenalo do budúcnosti zamerať sa najmä na správne vedenie domácnosti, starostlivosť o rodinu a výchovu detí a upriamiť pozornosť na ich budúce poslanie manželky a matky. Taktiež sa neustále v dobovej tlači zdôrazňovala potreba zbožnosti u mládeže a čistota dievčenských mravov a duše. „Sväté diety rodia sa zo svätých matiek, sväté matky stanú sa z čistých a svätých dievok.“⁹ Aby sa predišlo „nemravnému“ správaniu u mladých dievčat, ktoré by ľahko mohli podľahnúť svojim „pudom“, bolo im doporučované vydávať sa čo najskôr a založiť si „kresťanskú“ rodinu: „Umožniť treba včasné sobášy, aby sa skrotila anarchia pudov“¹⁰ Takisto dôležité bolo, aby slovenské dievčatá a ženy vstupovali do manželstva s vhodným partnerom, ktorý má rovnakú národnosť a vierovyznanie, ako nevesta. Nábožensky a národnostne zmiešané manželstvá boli propagandou zatracované a odsúdené na neúspech. Súčasťou propagandy bolo samozrejme aj odmietanie a zatracovanie všetkého, čo by mohlo uškodiť čistote dievčenskej duše a tela: „Teda isteže nebudeme menovať apoštolstvom počínanie tých dievčat, ktoré zahodiť všetok cit hanby, - tento báječný kvet dievčenskej duše, - chodia vyobliekané ako hetéry, núkajúc svoje telo na pospas labužníkom, ktoré navštevujú mravne závadné predstavenia biografov a divadiel, ktoré v nedostatočných dresoch vyvaľujú sa na takzvaných „štrandoch,“ ktoré so záľubou pestujú indiánske tance a zábavy,

⁸ Slovenský snem skutkom. In: *Slovák*, 20. novembra 1938, roč. XX, 1938, č.265, s.1.

⁹ MATTOŠKA, P. Libor. Katolícke dievča a apoštolstvo. In: *Nová žena*, 12. novembra 1939, roč. II., č. 46, s. 2-3.

¹⁰ FILKORN, Eugen. Nová žena v novom slovenskom živote. In: *Nová žena*, 8. januára 1939, roč. II., č. 2, s. 2.

ktoré trampujú, alebo, ktoré ako dievky polosveta vymaľované a s cigaretou v ústach chodia po našich uliciach a otravujú nielen povetrie, ale i duše nevinných dietok.“¹¹

Aj napriek snahám o návrat žien a dievčat do tradičného postavenia, samotné štúdium dievčatám nebolo zakazované, dokonca bolo vítané a doporučené. V rámci štúdia sa mali zamerať na prípravu výlučne „ženských“ povolání. Takéto zamestnanie malo byť bližšie jej fyzickým a psychickým danostiam, ako „neženské“ úradnícke miesta. Pri výbere zamestnania mali prihliadať na to, že sa raz vydajú a budú sa starať o rodinu a deti. Preto by bolo pre nich omnoho vhodnejšie povolanie, z ktorého skúsenosti zúročia aj po vydaji, ako napr.: krajčírka, učiteľka, opatrovateľka, detská lekárka. „V dnešnej dobe skoro každé dievča sa venuje do vydaja určitému zamestnaniu. Hlinková mládež zastáva kladné stanovisko k štúdiu dievčat. Pritom usmerňuje výber povolania dievčat tým, že poukazuje na voľbu predovšetkým ženských povolání. Týmto ženské povolania na Slovensku sa dostanú do rúk Sloveniek, tým tiež nebudú dievčatá a ženy obsadzovať miesta mužov a najmä dostane sa dievčatám povolania, aké vyhovuje ich prirodzeným ženským skolonom a záujmom.“¹²

Taktiež sa pozornosť štátnych orgánov zamerala na obmedzenie vzdelávania žien na Slovenskej univerzite.¹³ Ich počet malo ministerstvo školstva a národnej osvety už v akademickom roku 1941/1942 v úmysle znížiť na základe pripravovaného návrhu vládneho nariadenia, ktorým by sa stanovila najvyššia možná hranica pre počet študentiek. Oficiálne zdôvodňovali chystané obmedzenia ako snahy o umožnenie návratu žien do kruhu rodiny.¹⁴ V skutočnosti išlo o to, aby v budúcnosti nemohli určité pracovné miesta obsadiť vzdelané ženy, ale aby zostali voľné pre

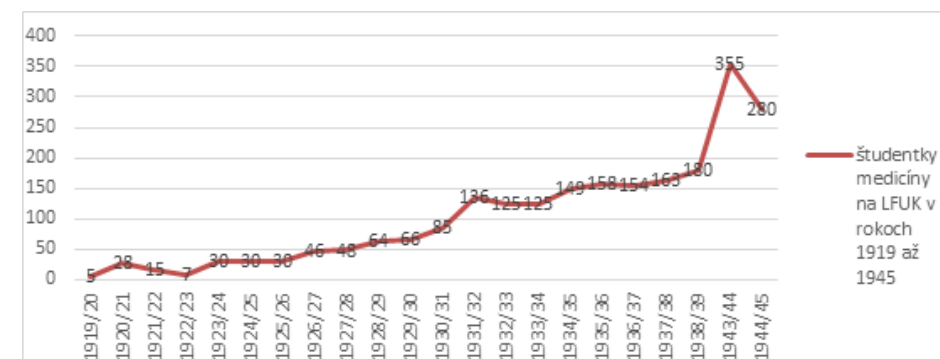
¹¹ MATTOŠKA, P. Libor. Katolícke dievča a apoštolstvo. In: *Nová žena*, 12. novembra 1939, roč. II., č. 46, s. 2-3.

¹² GÁBOROVÁ, Žofka. Vyber si ženské povolanie. In: *Slovenská žena*, roč. I., máj – jún 1942, roč. I., č. 9 – 10, s. 146-147.

¹³ Archív Univerzity Komenského (ďalej AUK) – f. rektorátu UK, Osnova navrhovaného zákona, č. k. 52. Podľa Mateja Šemšeja tvorili ženy na Slovenskej univerzite necelú štvrtinu až šestinú z celkového počtu študentov. ŠEMŠEJ, Matej. Univerzitné študentky počas prvej Slovenskej republiky. In: DUDEKOVÁ, Gabriela. et. al. *Na ceste k modernej žene*. Bratislava : Veda, 2011, s. 365.

¹⁴ AUK – f. rektorátu UK, Osnova navrhovaného zákona, č. k. 52.

mužských absolventov. Pre silný odpor aj zo strany profesorov bol tento návrh, ktorý bol chápaný ako obmedzenie slobodného prístupu ku vzdelaniu, zamietnutý a nevstúpil do platnosti. Ženy sa naďalej mohli slobodne rozhodnúť pre štúdium bez obmedzenia počtu, čo aj hojne využívali a ich počet z roka na rok stále rástol. O stúpajúcom počte študentiek sa môžeme presvedčiť na grafe č. 1, kde ako príklad uvádzam počet študentiek na Lekárskej fakulte Univerzity Komenského, neskôr počas trvania samostatného Slovenského štátu premenovanej na Slovenskú univerzitu.

Graf. č. 1: Počet žien študujúcich na Lekárskej fakulte v akad. rokoch 1919/20 – 1944/45. Zdroj: AUK – f. rektorátu UK, Ročné štatistické výkazy, č. k. 52.

Aj keď vzdelanie bolo u väčšiny žien naozaj vítané, už pri ich snahe o zaradenie sa do spoločnosti tomu bolo inak. Nový štátny režim v podstate uznával štúrovskú predstavu o vzdelanej žene, ktorá bude lepšou manželkou, gazdinou, matkou a vychovávateľkou ďalšej generácie. „... má to svoj klad v tom, že sa úroveň všeobecného vzdelania žien zvyšuje, notabene, keď sa žena vydá, má ako akademicky vzdelaná určitý vyšší, jadrovejší a kvalitnejší postoj k výchove rodiny, čo je u nás, malého národa, veľmi žiaduce,“¹⁵ Po novom mala ženy vykonávať len povolania, ktoré jej tradične prináležia a len do doby než sa vydá. Po vydaji mala zostať doma a starať sa o domácnosť, manžela a rodinu.

Zároveň so znižovaním zamestnanosti žien dochádzalo zo strany štátu k podpore sobášnosti a pôrodnosti zavádzaním systé-

¹⁵ Archív Univerzity Komenského, fond Rektorát UK, Správa dekana prírodovedeckej fakulty F. Valentina rektorátu Slovenskej univerzity, č. k. 52.

mu určitých podpôr a príspevkov pre rodiny s deťmi, najmä viacdetnými. Ako motivácia pre vstup do manželstva slúžili rôzne benefity, ako boli vyššie prídavky pre viacdetné rodiny, alebo prísľub rodinnej mzdy. Tie mali presvedčiť najmä bezdetné, alebo máloдетné rodiny o potrebe, výhodách a „kráse“ mnohoretých rodín. Základom prísľubov boli snahy o príspevky na bývanie, buď finančné, alebo neskôr prerozdelenie nehnuteľností na úkor vysídleného exekvovaného obyvateľstva. V rámci „kresťanskej“ ideológie nového štátu dochádzalo aj k určitým opatreniam na ochranu manželstva. Napríklad sa zavádzajú opatrenia, ktoré sťažujú možnosť rozvodu a rozvodový súd má najprv uplatniť všetky dostupné prostriedky na zmierenie manželov. Znižovanie dostupnosti antikoncepcie, okrem prostriedkov proti nákazlivým ochoreniam. Všetky ostatné prostriedky brániace počatiu boli „kresťanmi“ zavrňované a neskôr boli aj zákonom zakázané.

Ochrana budúcich matiek a plodu

Spolu so snahou o podporu sobášnosti a pôrodnosti dochádzalo aj na ochranu budúcich matiek a plodu, kde boli sprísnené tresty za potrat, ako pre gravidnú ženu, tak aj pre vykonávateľa potratu. Paradoxom je, že zákon v tomto bode rozlišoval, či bola daná žena vydatá, alebo slobodná. Pre slobodné ženy bol zvýšený trest z dvoch na tri roky a pre vydatú z troch na päť rokov odňatia slobody. Trest za vyhánanie plodu síce čakal na obe, ale miernejší pre slobodnú a omnoho prísnejší pre vydatú ženu. Na vykonávateľa potratu, ak by bol usvedčený, čakal trest päť rokov a v prípade úmrtia danej ženy až pätnásť rokov odňatia slobody. Samozrejme okrem nezákonnej stránky potratov tu bol aj ľudský faktor, ktorý dané ženy v rámci ich životného prostredia stigmatizoval. Ženy sa snažili umelé potraty udržať v tajnosti kvôli svojmu okoliu, ktoré by uch za takýto čin odsúdilo. Nevydaté ženy museli tajiť nielen umelý potrat, ale aj svoju graviditu pred „hanbou“, ktorá by ich ako slobodné matky čakala. To bolo najčastejším dôvodom, prečo sa ženám po vykonaní takéhoto zákroku len zriedka dostalo adekvátnej zdravotnej pomoci. Pomoc lekára, alebo pôrodnej babice, vyhľadali len v prípade naozaj veľkých komplikácií. To, že počet tajných potratov stúpal, nám okrem iného dokazujú aj

články v súdobých periodikách: „*Odháňanie plodov tiež vzrastá. R. 1921 367, r. 1934 [Zjavne došlo k preklepu, autor článku mal zjavne na mysli rok 1924. A.J.] už 804 žien doviedli na bratislavskú kliniku so začatým zákrokom. R. 1932 bolo na Slovensku 2889 potratov, r. 1936 však už 4727. Treba vedieť, že to sú číslce nemocníc. Ak by sme chceli vedieť počet potratov na Slovensku, museli by sme číslce znásobiť desiatimi (potraty pokútne a tajné).*“¹⁶ Komplikácie po tajnom potrate nastali zväčša u žien pochádzajúcich zo sociálne slabších vrstiev obyvateľstva. Menej majetné ženy tieto zákroky podstupovali najčastejšie u nekvalifikovaných osôb, nezriedka v nehygienických podmienkach, bez dôkladného následného ošetrenia. Potrat v lekárskech ústavoch bol povolený len v tom prípade, ak gravidita ohrozovala život budúcej matky a podliehal prísnej kontrole zo strany štátu. Viacerí lekári museli pacientku vyšetriť a schváliť, že naozaj neexistuje iná možnosť, ako zachrániť život gravidnej ženy. Dnes nevieme ešte úplne presne, čo všetko spadalo do tejto kategórie, keďže neexistovali jednotné kritéria pre lekárske povolenie potratu.

Slobodné matky a nemanželské deti

Postavenie slobodných matiek a ich nemanželských detí v spoločnosti záviselo od viacerých faktorov. Vo všeobecnosti bolo veľmi nepriaznivé, ako pre matku tak pre dieťa. Najväčší rozdiel predstavovalo prostredie, v ktorom sa žena nachádzala. Či žila v meste, alebo na vidieku. Taktiež určité rozdiely boli v prístupe k slobodným matkám v rámci jednotlivých krajov.¹⁷ Svoju úlohu zohrávalo nielen vierovyznanie danej ženy, ale aj jej príslušnosť k sociálnej vrstve. Vidiek, s prevládajúcimi blízkymi príbuzen-

¹⁶ Dieťa základ rodiny, základ národa. In: *Nová žena*. 19. mája 1940, roč. III., č. 21., s. 2-3.

¹⁷ Ako sa dozvedáme od Branislava Šprochu, boli medzi jednotlivými okresmi podstatné rozdiely v podiele detí narodených mimo manželstva. Oblasť Považia, Novohradu, Gemera a regióny juhu a stredu východného Slovenska sa vyznačovali podstatne vyšším počtom detí narodených mimo manželstva ako v iných okresoch. Presný opak predstavuje severné Slovensko, najmä Orava, ale tiež oblasť okresov Kremnice, Prievidze, atď., kde je počet nemanželsky narodených detí podstatne nižší. ŠPROCHA, Branislav. *Populačný vývoj Slovenska 1918 – 1945*. In: *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 114-115.

skými a susedskými vzťahmi, predstavoval pre slobodnú matku a jej rodinu neprívetivé prostredie. Slobodné matky dostali automaticky označenie, ako nemravnica alebo hriešnica, a spoločnosťou boli aj so svojim nemanželským dieťaťom ostro kritizované. V niektorých častiach Slovenska dochádzalo, najmä na vidieku, k určitej segregácii od takto postihnutej ženy a jej nemanželského potomka a následne aj k jej vytlačeniu na okraj spoločnosti. Napríklad v kostoloch im boli vyhradené miesta medzi žobrákmi a prepustenými trestancami v najzadnejšej časti kostola.

Vzhľadom na spomenuté fakty sa nemožno čudovať, že niektoré ženy chceli svoju graviditu utajiť alebo „umelo“ ukončiť. Aj napriek tajným potratom sa rodilo značné množstvo nemanželských detí. V roku 1919 sa narodilo 6059 nemanželských detí, v roku 1923 sa ich narodilo 8434 a až do roku 1935 sa počet detí narodených mimo manželstva stabilne udržiaval nad 8 000 ročne. V roku 1935 poklesol počet nemanželských detí na 7018.¹⁸ V medzivojnovom období z celkovo narodených detí tvorili nemanželské deti 6 – 9 %, pričom od polovice 30. rokov dochádza ku postupnému poklesu počtu detí narodených mimo manželstva až do roku 1943, kedy sa pokles zastavil na hodnote niečo vyše 7 %, avšak v priebehu rokov 1944 – 1945 nastal prudký nárast až nad 11 percent, čo je spojované najmä s vojenskými operáciami a prechodom frontu cez územie Slovenska.¹⁹

Proti slobodným matkám a nemanželským deťom ostro vystupovala aj cirkev a tým sa často dostávali do ešte väčšej izolovanosti od okolia. Aj napriek štátnym zákonom na ochranu nemanželských detí dochádzalo k ich neuplatňovaniu a otvorenej ignorácii. To platilo najmä na vidieku a vo vzdialenejších kútoch Slovenska, kde absentovali prostriedky a spoločenská „morálka“ bola omnoho prísnejšia ako vo väčších mestách. Tento problém dopĺňal aj nedostatok sociálnych pracovníkov alebo dobročinných spolkov. V niektorých lokalitách chýbali obe zložky, poprípade ich činnosť bola značne obmedzená. Tým absentoval v danej oblasti kontrolné orgány, ktoré by dozerali na dodržiavanie opatrení týkajúcich sa slobodných matiek a nemanželských detí, alebo by im poskyt-

¹⁸ CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu? I.*, Bratislava : Roľnícka osveta, 1936, s. 184-185.

¹⁹ ŠPROCHA, Branislav. *Populačný vývoj Slovenska...*, c. d., s. 112-113.

li potrebnú pomoc. Takže spravidla bola týmto deťom venovaná nižšia starostlivosť a časť z nich končila v detských domovoch, alebo rôznych ústavoch.

A j keď v mestách bola situácia slobodných matiek o niečo priaznivejšia, nebola ideálna. Ako som už vyššie spomínala, určitou výnimkou boli lokality, ale najmä väčšie mestá, kde pôsobili dobročinné spolky, ktoré zameriavali svoju „kresťanskú“ pomoc nielen na chudobné a asociálne rodiny, ale aj na nemanželské deti. Avšak aj aktivity týchto spolkov boli určitou časťou obyvateľstva kritizované: *„Povolaný znalec pomerov a ochrany dieťaťa v republike, J. Brdlík, cítil sa núteným konštatovať, že dnes vedie sa nemanželským deťom v Čechách lepšie ako manželským, hlavne po stránke verejnej ochrany a nemocničného ošetrovania. Tento J. Brdlík úsudok platí aj o pomeroch na Slovensku. Je to tvrdá irónia, ba aberácia, keď dámy zo spoločnosti vysedávajú dlhé odpoludnia a večere pri poradiach v spolkoch a komitétach, chcejúc sa postarať, alebo kontrolujúc, či bolo postarané o to alebo ono nemanželské dieťa, ... Táto starostlivosť manželiek o nemanželské deti mohla by pohnúť k slzám vďačnosti na to odkázaných. Ale, mnohé len vlastne utekajú pred prázdnotou a púšťou, ktorá na nich zívá doma, v krásnom veľkom byte, kde by sa mohlo za dobrých podmienok vychovať – národu a vlasti – niekoľko vlastných detí, pekných a zdravých? Prečo to nečinia? ...“*²⁰ Teda propaganda namierená proti mimomanželským vzťahom, nevydatým matkám a nemanželským deťom zasahovala aj dobročinné spolky, ktoré sa venovali pomoci týmto ženám a deťom. V chudobných častiach miest existovali ženy, ktoré pochádzali z niekoľkých generácií nemanželských vzťahov a samé boli matkami viacerých detí, každého s iným mužom. Identita detí ostávala neznáma, alebo otec dieťa zaprel.

Plodnosť a pôrodnosť obyvateľstva

Zaujímavosťou na krivke nemanželskej pôrodnosti v medzivojnovom období je jej rastúci ráz, zatiaľ čo celková pôrodnosť obyvateľstva klesala. Ku poklesu plodnosti a pôrodnosti populácie na Slovensku dochádza už v období prelomu 19. a 20. storočia

²⁰ CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu...*, c. d., s. 186-187.

a tento trend sa naďalej prehĺbuje v medzivojnovom období, čo nám potvrdzujú aj súdobé štatistiky. Tento charakter možno vidieť na grafe č. 2, ktorý nám ukazuje hrubú mieru pôrodnosti v rokoch 1920 – 1937.²¹ Pred prvou svetovou vojnou bol pokles sobášnosti a pôrodnosti na Slovensku spôsobený o.i. zvýšením vysťahovalectva, rozmachom infekčných chorôb, predčasnými úmrtiami obyvateľstva v produktívnom veku, ale taktiež vysokou dojčenskou a detskou úmrtnosťou.

V prvom decéni po prvej svetovej vojne dochádzalo opätovne ku mohutnej migrácii obyvateľstva. Mladí práceschopní ľudia v produktívnom veku odchádzali najmä z územia Slovenska a Podkarpatskej Rusi. To bolo spôsobené hlavne novými povojnovými trhovými podmienkami a nerovnováhou hospodárskej vyspelosti v novovzniknutom Československu, čo viedlo následne ku rastúcej nezamestnanosti, nárastu chudoby a prehĺbujúcej sa sociálnej kríze na území Slovenska.²² V medzivojnovom období sa v Československu k už uvedeným javom pridáva aj regulácia pôrodnosti, teda úmyselné obmedzenie počtu detí v rodinách. V tomto období dochádza dokonca ku podpore vedomej regulácie pôrodnosti zo strany štátu, aj napriek tomu, že Československo patrilo ku prvým krajinám, ktoré zavádzali zdravotno-sociálnu podporu a ochranu rodiny, matiek, detí a mládeže.²³ Postupne boli československou vládou prijímané určité opatrenia na podporu a ochranu rodiny a zároveň aj úprava práv a ochrany detí. Zákonom boli presne určené vyživovacie a zaopatrovacie povin-

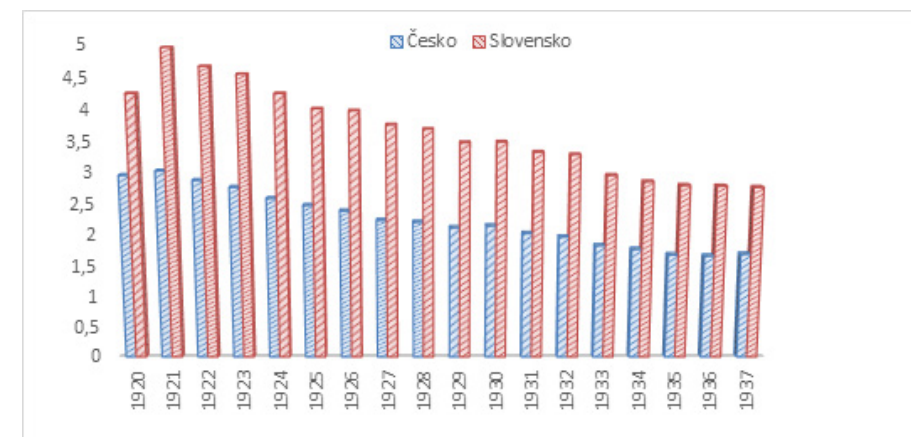
²¹ Demografický prechod (tranzícia) – týmto termínom je označovaný jav, ktorý spôsobil výrazné zmeny v reprodukčnom správaní obyvateľstva a nastal postupne takmer pri všetkých populáciách v Európe a je sprevádzaný výraznejšími zmenami v plodnosti a úmrtnosti obyvateľstva. TIŠLIAR, Pavol. Populačná politika a populačný vývoj na území Slovenska v rokoch 1938 – 1945 – metodologické východiská. In: *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 10-11.

²² TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky..., c. d., s. 21.

²³ Napr. prijatie prvých opatrení o materskej dovolenke pre pracujúce poistené matky 6 týždňov pred a 6 týždňov po pôrode. Neskôr bola pre ženy – zamestnankyne štátu zavedená 3 mesačná platená materská dovolenka. Taktiež boli zavádzané príspevky na deti pre určitú skupinu štátnych zamestnancov, atď. TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky..., c. d., s. 21. Keďže väčšina slovenských žien pracovala v poľnohospodárstve, týkali sa tieto opatrenia len určitého percenta z nich.

nosti rodičov voči deťom, vlastným aj adoptovaným. Taktiež bola zákonom zakázaná práca detí a dochádza aj ku všeobecnej úprave pracovného času. Už v tomto období vznikajú prvé štátne orgány, ktoré majú za úlohu zabezpečiť ochranu a zlepšiť celkovú starostlivosť o deti a mládež. Všetky sociálno-zdravotné kroky smerovali nielen k zlepšeniu zdravotných a sociálnych podmienok obyvateľstva, ale aj k zníženiu dojčenskej a detskej mortality, ktorá sa nielen na Slovensku, ale v celom Československu, držala počas celého medzivojnového obdobia na veľmi vysokej úrovni, ako sa môžeme presvedčiť na grafe č. 4, kde pre porovnanie uvádzam úmrtnosť detí do jedného roka na 1000 živonarodených detí vo viacerých vybraných európskych krajinách.

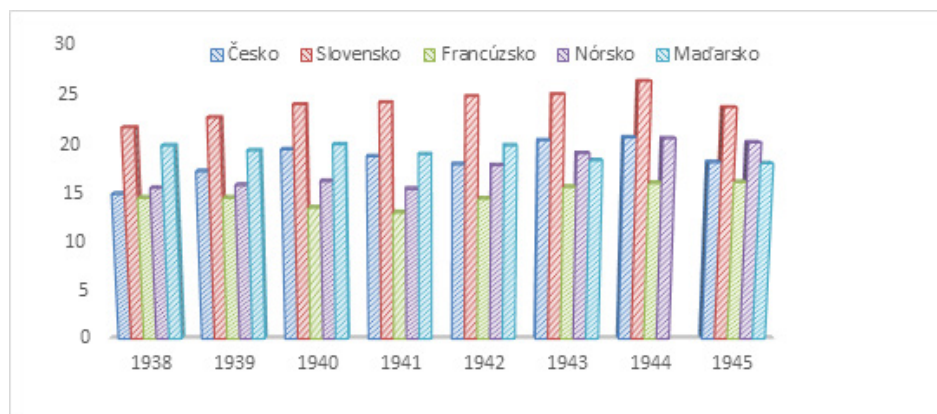
Najvyššia miera sobášnosti a pôrodnosti bola zaznamenaná v prvých dvoch rokoch po konci prvej svetovej vojny. To bolo spôsobené najmä návratom mužov z frontu domov. Ako môžeme vidieť na grafe č. 2 bola na Slovensku pôrodnosť oproti českej časti republiky podstatne vyššia, ale aj tá mala počas medzivojnového obdobia klesajúcu tendenciu.

Graf č. 2: Priemerný počet detí na jednu ženu na Slovensku a Čechách. Úhrnná plodnosť obyvateľstva Slovenska a Česka v rokoch 1920 – 1937. Zdroj: TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 28.

Ako vyplýva z grafu č. 2, na Slovensku došlo v prvej polovici 30. rokov k výraznejšiemu poklesu plodnosti a pôrodnosti, čo bolo výsledkom najmä zhoršujúcej sa hospodárskej situácie, kto-

rá vyústila do medzinárodnej hospodárskej krízy. Tento klesajúci trend sa udržal aj v druhej polovici 30. rokov.²⁴ Zmena v hrubej miere pôrodnosti nastáva až s rokmi 1938 – 1939, kedy dochádza k nárastu hrubej miery pôrodnosti a jej stúpajúca tendencia sa udrží až do roku 1945, ako sa môžeme presvedčiť na grafe č. 3. Určitý vplyv na zvýšenie pôrodnosti mali silné ročníky narodené v prvých rokoch po prvej svetovej vojne, ktoré v tomto období dovŕšili reprodukčný vek. Výrazne stúpajúca tendencia hrubej miery pôrodnosti medzi rokmi 1940 – 1944 dosiahne svoje maximum v roku 1944, kedy na 1000 obyvateľov pripadá 26,3 živonarodených detí.²⁵ Avšak s nepriaznivými podmienkami na Slovensku, najmä v prvej polovici roku 1945, sa situácia mení a dochádza k opätovnému poklesu v plodnosti a pôrodnosti obyvateľstva Slovenska.

Graf č. 3: Vývoj hrubých mier pôrodnosti na Slovensku a v niektorých krajinách v rokoch 1938 – 1945 na 1000 obyvateľov. Zdroj: ŠPROCHA, Branislav. Populačný vývoj Slovenska..., c. d., s. 109.

Vysoká detská úmrtnosť

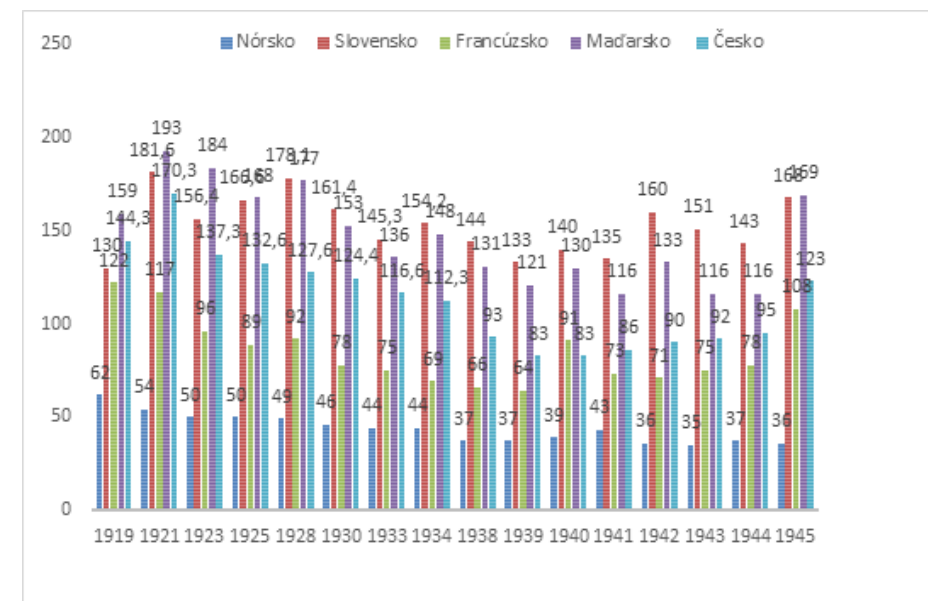
Jednou z najdôležitejších úloh štátu vzhľadom na jeho populačnú politiku bolo, okrem zvýšenia plodnosti a pôrodnosti, aj zníženie detskej mortality.²⁶ Preto sa pre ďalšie roky plánovaliurobiť všetky dostupné opatrenia, aby bolo možné znížiť vysoký počet

²⁴ Blížšie. ŠPROCHA, Branislav. Populačný vývoj Slovenska..., c. d., s. 91-166.

²⁵ ŠPROCHA, Branislav. Populačný vývoj Slovenska..., c. d., s. 101.

²⁶ TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky..., c. d., s. 19.

dojčenskej a detskej úmrtnosti, ktorá spolu s infekčnými ochoreniami brzdila demografický rast slovenského obyvateľstva. Počet mŕtvo narodených detí sa dlhodobo udržiaval na rovnakej úrovni, na 100 pôrodov pripadali približne 2 pôrody mŕtvych detí.²⁷ Aj napriek tomu, že počet úmrtí detí do jedného roka a detí do 15 roka života v medzivojnovom období nabral klesajúce tendencie, ich hodnota bola počas celého tohto obdobia veľmi vysoká. Tým sa Slovensko v medzivojnovom období zaradilo medzi krajiny s vysokou nielen dojčenskou, ale aj celkovou detskou úmrtnosťou.

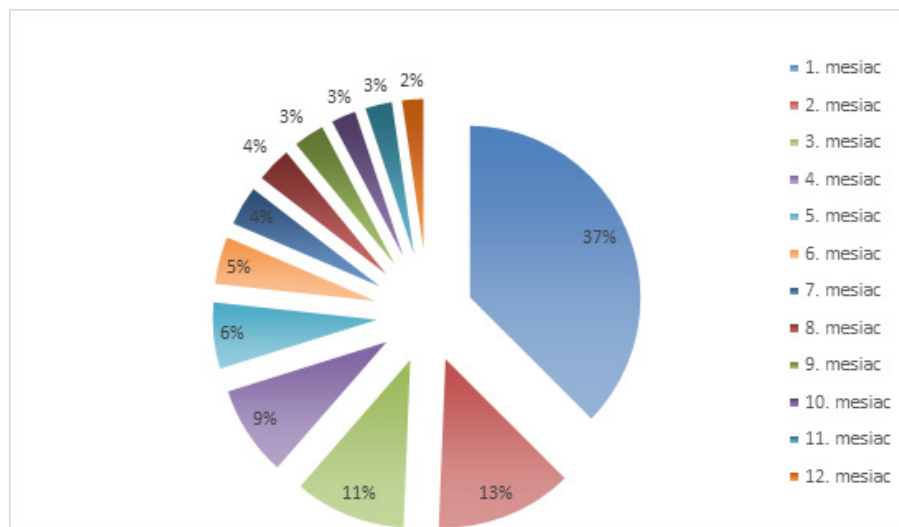
Graf č. 4: Priemerný počet úmrtí na 1000 živonarodených detí do jedného roka na Slovensku a vo vybraných krajinách. Zdroj: CHURA, J. Alojz. Slovensko bez dorastu..., c. d., s. 234-335. ŠPROCHA, Branislav. Populačný vývoj Slovenska..., c. d., s. 121.

Ako môžeme vidieť na grafe č. 4, klesajúca tendencia úmrtia detí do jedného roka života sa z medzivojnového obdobia udržala až do roku 1942. Napriek klesaniu sa tieto hodnoty stále držali na veľmi vysokej úrovni. V roku 1943 stúpa počet úmrtí u dojčiat o 4,5 percenta oproti predošlému roku, ale v nasledujúcich ro-

²⁷ ŠPROCHA, Branislav. Populačný vývoj Slovenska..., c. d., s. 113.

koch opätovne klesá. V roku 1945 z celkového počtu úmrtí u detí pripadá približne každé 5 na úmrtie dieťaťa do jedného roku.²⁸ Najviac ohrozenú skupinu tvorili dojčatá do troch mesiacov a najvyššia úmrtnosť sa vyskytovala u detí do jedného mesiaca. Ďalšiu vysoko ohrozenú skupinu tvorili dojčatá vo veku medzi 4 – 6 mesiacom, kde už je riziko úmrtia nižšie oproti prvému štvrtroku života. Poslednú najohrozenejšiu skupinu tvoria dojčatá od 7 – 12 mesiaca života, kedy je úmrtnosť u dojčiat už podstatne nižšia. Takže platilo pravidlo, že čím staršie dojča je, tým nižšie je riziko jeho úmrtia a tým sa priamo úmerne zvyšujú aj jeho šance na prežitie.

Keďže nemám k dispozícii presné údaje za roky 1938 – 1945, ako príklad uvediem údaje A. Churu z roku 1930, kedy do jedného roka života zomrelo spolu 16 494, z celkového počtu 96 898 živonarodených detí. Z toho do jedného mesiaca veku to bolo 6 181, v druhom mesiaci života 2 171, v treťom mesiaci 1 777, teda počas prvých troch mesiacov života spolu zomrelo 10 129 detí. Počas 4 – 6 mesiaca života spolu zomrelo už len 3 304 detí a medzi 7 – 12 mesiacom života to bolo iba 3 061 detí.

Graf. č. 5: Úmrtnosť podľa jednotlivých mesiacov dožitého veku u detí do jedného roka za rok. Zdroj: CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu...*, c. d., s. 338.

²⁸ Tamže, s. 119.

Údaje z grafu č. 5 nám ukazujú úmrtnosť u detí do jedného roka za rok 1930. Situácia sa v rokoch 1938 - 1945 veľmi nezmenila. Aj napriek tomu, že bol zaznamenaný pokles detskej úmrtnosti, ešte stále aj v tomto období je najčastejšia úmrtnosť práve u novorodencov a detí do jedného mesiaca po pôrode. Podľa Branislava Šprochu za obdobie rokov 1938 - 1943 na 1000 živonarodených detí pripadalo zomretých do konca 4 týždňa života približne 51 – 61 detí a od 4 týždňa do ukončenia jedného roka života 81 – 98 detí.²⁹ Čiže viac ako tretina z celkového počtu živonarodených detí zomrela do 1 mesiaca od pôrodu. Naproti tomu v rokoch 1944 – 1945 dochádza k poklesu úmrtí u detí do jedného mesiaca, ale zároveň sa zvyšuje úmrtnosť starších dojčiat do jedného roka života. Z 60 – 64 percent z celkového počtu úmrtí u detí v rokoch 1938 – 1943 sa v roku 1944 úmrtnosť v tejto vekovej skupine zvýšila na 67 percent a v roku 1945 až na 76, 3 percenta, čím mierne presiahla tri štvrtiny z celkovej detskej úmrtnosti do jedného roka života dieťaťa.³⁰

Vekom sa zlepšovala imunita dieťaťa a takisto stúpa jeho obranyschopnosť proti nákazlivým a parazitickým ochoreniam. Aj napriek tomu patria deti predškolského veku a deti do 15 roku života, hneď po dojčatách, do najviac ohrozenej skupiny obyvateľstva, čo sa týka predčasnej úmrtnosti. Mohli zato najmä rôzne detské, infekčné a parazitické ochorenia, zlá výživa, nedostatočná hygiena, nevyhovujúce bytové podmienky a vo veľkej miere aj nedostatočná zdravotná starostlivosť.

Od lekára prof. Alojza Churu sa dozvedáme, že v medzivojnovom období okrem už spomenutých faktorov boli najčastejšie dôvody úmrtnosti u dojčiat rozdelené do viacerých skupín. Samostatnú skupinu tvorili novorodenci do 28 dňa života, u ktorých boli hlavné príčiny vrodené vady, pôrodná trauma, predčasné pôrody, nesprávne a nedostatočné dojčenie, ťažká manuálna

²⁹ Tamže, s. 123.

³⁰ Tamže.

práca u gravidných žien a žien v šestonedeli, rizikové faktory ako alkoholizmus, fajčenie, pohlavné choroby, atď.³¹

Za samostatnú zmienku stojí smrť podchladením u predčasne narodených novorodencov, keď sa teplota dieťaťa znížila pod 35 stupňov Celzia. „*Takéto vychladnutie stáva sa veľmi často už pri pôrode, keď sa najväčšia starosť venuje rodičke, a dieťa nie dost teplo opatrené leží odložené a vychladne. Žiaľ toto sa stáva nielen v domácnostiach, ale i v pôrodných ústavoch, keďže sa tam opatere novorodenca nevenuje všade dostatočná pozornosť a porozumenie.*“³² U dojčiat od jedného mesiaca do jedného roku života to boli choroby epidemické, endemické, infekčné, choroby nervového systému a zmyslových orgánov, choroby krvného obehu, choroby dýchacieho a zažívacieho ústrojenstva, choroby dojčenského (útľeho, včasného) veku, choroby nesprávne definované, atď.³³ Všetky tieto dôvody úmrtia u detí do jedného roku života platia nielen pre 30. roky, ale aj pre prvú polovicu 40. rokov. Ako vyplýva z údajov z roku 1945, tak z celkového počtu úmrtí u dojčiat pripadlo 38 percent na choroby dojčenského veku, viac ako 23 percent na choroby tráviacich ústrojov, na choroby dýchacích ústrojov pripadlo 22,5 percent a niečo vyše 7 percent úmrtí pripadlo na choroby nákazlivé a cudzopasné, takže tieto najčastejšie dôvody úmrtia presahovali 90 percent z celkovej úmrtnosti dojčiat.³⁴

Preto lekári nielen v medzivojnovom období, ale aj počas celej existencie samostatného slovenského štátu poukazovali na nedostatočnú prenatalnú, natálnu a postnatálnu starostlivosť a preventívnu ochranu matiek a dojčiat do jedného roku života. Ale taktiež poukazovali na nedostatočnú starostlivosť o deti predškolského veku a do 15 roku života. Pre zníženie dojčenskej a detskej úmrtnosti a zlepšenie celkového zdravotného stavu obyvateľstva Slovenska bolo podstatné urobiť určité opatrenia.

³¹ Za veľmi častú príčinu smrti u dojčiat boli uvádzané choroby včasného veku a z nich najčastejšie vrodená slabosť, sám A. Chura priznáva, že táto diagnóza je neadekvátne, najmä preto, že obhliadky mŕtvych veľmi často nevykonával lekár, ale laický obhliadač mŕtvych. CHURA, L. Alojz. Slovensko bez dorastu..., c. d., s. 348-411.

³² CHURA, J. Alojz. Slovensko bez dorastu..., c. d., s. 345.

³³ Tamže, s. 348-411.

³⁴ ŠPROCHA, Branislav. Populačný vývoj Slovenska..., c. d., s. 123-124.

nia. Veľmi dôležitým opatrením bolo dobudovať sieť zdravotných a sociálnych zariadení na území Slovenska s adekvátne vyškoleným personálom. Jednalo sa najmä o nemocnice, ambulancie obvodných lekárov, sirotince, opatrovne, rôzne sociálne ústavy, poradne pre matky s deťmi, rôzne útulky, atď. Teda okrem iného sa stalo jedným z dôležitých opatrení, ak nie najdôležitejším opatrením dobudovanie zdravotníckych zariadení, ktoré by v tomto období poskytovali nielen zdravotnú, ale aj preventívnu starostlivosť pre gravidné ženy, matky, dojčatá a deti. Zároveň by mali v naplni zdravotno-sociálnu a výchovnú činnosť a aj sledovanie celkovej rodinnej anamnézy, čím by sa pri skorom zistení infekčných a parazitických ochorení dalo predísť trvalým následkom, úmrtiam alebo epidémiám. Takýmito zdravotníckymi zariadeniami boli, alebo aspoň mali byť práve poradne pre budúce matky s deťmi. Takéto správne fungujúce zariadenie plnilo zdravotnú, sociálnu a výchovnú úlohu.

Poradne pre matky s deťmi

Poradne pre matky s deťmi boli zakladané už počas medzivojnového obdobia, avšak ich počet bol veľmi nízky. V roku 1935 fungovalo na území Slovenska len 66 poradní z toho 33 obvodných a 30 okresných poradní. V roku 1936 už fungovalo 75 poradní v 32 okresoch.³⁵ V denníku *Slovák* zo dňa 15. februára 1939 sa uvádza počet poradní fungujúcich v roku 1938 na 186, ale z tohto počtu 44 poradní zostalo na okupovanom území a teda na konci roka 1938 fungovalo na území Slovenska 142 poradní.³⁶ Po zjednotení s poradňami podporovanými ČSČK na prelome rokov 1938 a 1939 fungovalo 195.³⁷ Už v roku 1940 fungovalo na Slovensku 201 poradní pre matky s deťmi, kde pôsobilo 176 lekárov a 68 sociálnych pracovníčiek.³⁸ Samozrejme tam kde

³⁵ TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky..., c. d., s. 35.

³⁶ Staráme sa o zdravie detí. In: *Slovák*, 15. februára 1939, roč. XXI, č. 38, s. 6.

³⁷ Československý Červený kríž (ďalej ČSČK) zabezpečoval činnosť 19 detských zdravotných staníc, ich počet sa do roku 1928 zvýšil na 59. Po dohode z októbra 1936 medzi KÚSM a ústredným riaditeľstvom ČSČK dochádza ku zjednoteniu týchto inštitúcií do roku 1939 pod vedením KÚSM. TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky..., c. d., s. 35.

³⁸ R. Číslice zo zdrav. soc. starostlivosti o mládež na Slovensku. In: *Slovenský lekár*, 1. mája 1940, roč. II, č. 9, s. 207.

pôsobili samotní lekári bola starostlivosť a poradenská činnosť komplexnejšia a všeobecne lepšia, ako v poradniach, kde pôsobili len zdravotné sestry a narýchlo vyškolené sociálne pracovníčky. Taktiež bol v tomto období na Slovensku veľmi nízky počet domovov pre slobodné gravidné matky, kde by im bola poskytnutá pomoc, keďže pre svoj stav spravidla prichádzali aj o prácu.³⁹

Po vzniku Slovenského štátu sa rozširovali poradne na základe lekárskeho návrhu, ale ani vďaka všetkým opatreniam sa do konca trvania samostatného slovenského štátu nedosiahol počet, ktorý by pokryl celé územie Slovenska. Dôvodom bol znova nedostatok financií a absencia dostatočného množstva odborne vzdelaného zdravotníckeho personálu. Okrem nízkeho počtu poradní problém predstavovalo ich rozmiestnenie a počet v jednotlivých okresoch Slovenska. Najnižší počet poradní a v niektorých okresoch aj ich úplná absencia bola najmä v riedko osídlených a hornatých oblastiach Slovenska, resp. v miestach s najhoršou celkovou zdravotno-sociálnou situáciou.

Ďalším problémom bola nedôvera obyvateľstva voči lekárom a zdravotníctvu celkovo, nezaujímali ľudí o vlastné zdravie a zdravie ich detí, až do doby, keď už väčšinou bolo neskoro. Lekár A. Chura už v polovici 30. rokov konštatoval: *„Je neblahým zvykom prichádzať na kliniku s dieťaťom často už vo veľmi ťažkom stave. Strach pred nemocnicou nie je udržiavaný len starými babkami a vševědiacimi susedkami, ale – bohužiaľ, veľmi často – i obavou hmotne zainteresovaných zo straty pacienta odchodom z okruhu pôsobnosti. Hmotné pohnutky aj u rodičov sú veľmi často príčinou pozdňého príchodu dieťaťa na kliniku i príčinou smrti.“*⁴⁰ Tento prístup sa oveľa nezmenil ani na konci 30. rokov a ani v prvej polovici 40. rokov, kedy bola lekármi a kompetentnými orgánmi stále opakovaná žiadosť o širšiu podporu propagandy ohľadne poradní pre matky a deti: *„Môže tu pomôcť dobrá propaganda aj porodnými pomocnicami, ďalej osobný styk zdravotne – sociálnej sestry a jej umenie, presvedčiť matku o potrebe výhodnosti navšte-*

*vovania poradní.“*⁴¹ Keďže návšteva lekára alebo poradne nebola pre budúce matky, dojčatá a ani deti povinná a nikto z nich nevykazoval žiadne vonkajšie náznaky choroby, ľudia nevideli dôvod prečo ich navštevovať: *„Mnohým matkám nie je dosť srozumiteľné, prečo by mali chodiť do poradne za lekárom so svojim zdravým kojencom. Túžia po prípade, aby uchránili svoje dieťa od chorôb, ale na uvážení systematickú prevenciu sa ešte nemyslí. Na to bude treba obecnstvo ešte vychovať.“*⁴² Tieto dôvody spolu s nízkym počtom a nedostatočným rozmiestnením poradní spôsobovali, že poradne evidovali len určité percento gravidných žien, dojčiat a detí. Tak napríklad v roku 1937 bolo z celkového počtu 79 862 detí narodených na Slovensku evidovaných v poradniach len 14 939 detí, čo predstavuje len slabých 19 %. Koncom roku 1938 existovalo už 186 poradní, ktoré evidovali už 43 tisíc detí.⁴³ Situácia sa teda na určitý čas zlepšovala, ale zďaleka nebola doriešená a nepodarilo sa ju doriešiť ani do začiatku vojnových operácií na území Slovenska. Po prechode frontu bola naopak katastrofálna, keďže mnohé priestory poradní zostali vyrabované a chýbala aj značná časť zdravotníckeho a zdravotno-sociálneho personálu.

Väčšina žien, ktoré mali možnosť a chceli navštíviť poradňu, boli vyšetrené lekárom a následne im boli poskytnuté informácie o gravidite, pôrode, šestonedeli a o správnej životospráve a zdravotných zásadách. Zdravotný personál a sociálne pracovníčky im vstúpili do základných hygienických návykov a potreba čistoty u nich, u dieťaťa a v ich domove. Bola im doporučená starostlivosť o zdravie, o zuby, o nutnosť čistoty odevu, o potrebu a hygienu detského spánku, atď.: *„Činnosť poradní spočíva predovšetkým v tom, že jeden až dvakrát do týždňa v poradni ordinuje pre deti a matky bezplatne lekár, ktorý skúma a sleduje vývoj dieťaťa, či zodpovedá jeho veku a poskytnutými radami, úpravou životosprávy predchádza sa chorobám alebo ťažkostiam, ktoré by mohli vo vývoji dieťaťa nastať.“*⁴⁴

³⁹ KADLEČÍK, Samuel. Starajme sa o samodruhú : Potreba prenatálnych poradní pre ženy. In: *Slovenský lekár*, 15. mája 1939, roč. I, č. 6, s. 151-153. KADLEČÍK, Samuel. Starajme sa o samodruhú : Potreba prenatálnych poradní pre ženy. In: *Slovenský lekár*, 30. mája 1939, roč. I, č. 7, s. 187-190.

⁴⁰ CHURA, J. Alojz. Slovensko bez dorastu..., c. d., s. 331.

⁴¹ CHURA, J. Alojz. Starostlivosť o deti predškolského veku. In: *Nová žena*, 15. januára 1939, roč. II, č. 3., s. 2.

⁴² Tamže.

⁴³ TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky..., c. d., s. 36.

⁴⁴ Staráme sa o zdravie detí. In: *Slovák*, 15. februára 1939, roč. XXI, č. 38, s. 6.

Okrem osvetu v poradniach mala každú matku tesne po pôrode navštíviť sociálna pracovníčka, ktorá mala za úlohu poučiť čerstvú mamičku o správnej hygiene, starostlivosti a výžive u novorodenca. Okrem iného vykonávala aj funkciu kontrolného orgánu, mala preveriť a zhodnotiť správnu starostlivosť a výchovu a v prípade neadekvátneho zaobchádzania mala rodine poskytnúť pomoc. *„Ak sa sociálna pracovníčka na mieste presvedčí, že matka nemôže dieťaťu poskytnúť takú životosprávu, ako to jeho zdravotný stav vyžaduje, postará sa o to, aby príslušná rodina dostala pomoc, najmä keď ide o rodinu, kde niet žiadneho sociálneho poistenia, kde sú rodičia detí nezamestnaní a pod.“*⁴⁵

V poradniach s lekármi sa robili aj celkové vyšetrenia, aby sa prípadné ochorenia budúcej rodičky odhalili a mohli byť včas liečené. Takže ďalšou veľmi dôležitou vecou, okrem prevencie v oblasti hygieny, životosprávy a výživy bola zdravotná stránka budúcich rodičiek a detí. Najmä na vidieku sa mnohé ženy až po založení poradne prvý krát dostali k lekárovi. Zdravotnícky personál ich mal naučiť ako správne dbať o zdravie i celej rodiny, keďže sa v tomto období ešte vo veľkej miere využívalo ľudové liečiteľstvo. Veľmi dôležitá bola liečba nákazlivých a parazitických ochorení, ktoré z väčšej časti podliehali hláseniu a mnohé z nich, pokiaľ boli včas rozpoznané, sa dali zastaviť a nezriedka aj vyliečiť. Okrem toho sa tak dala samotná choroba podchytiť a zabránilo sa prípadnej epidémii. Tam, kde sa nenachádzala poradňa, plnili úlohu zdravotnej a sociálnej osvetu pre budúce matky a celé ich rodiny diplomované sestry, sociálne pracovníčky, pôrodné asistentky a dobrovoľníčky z Červeného kríža.

Počas existencie samostatného Slovenského štátu sa ukázal akútny nedostatok nielen pôrodných asistentiek, ale aj pôrodníc. V západných štátoch bolo zákonom dané, že ženy musia rodiť v nemocniciach alebo pod dozorom lekára. Na Slovensku toto opatrenie nebolo možné uviesť do praxe pre nedostatok nemocničných zariadení, odborne školeného zdravotného personálu a tiež financií.

⁴⁵ Tamže.

Stravovacie návyky a výživa obyvateľstva

Už v medzivojnovom období sa kompetentné orgány snažili o zmenu stravovacích návykov u obyvateľstva a poukazovali na potrebu správnej a primeranej výživy u dospelých a detí. Jedným z lekárov, ktorí sa zúčastňovali hodnotenia stavu výživy obyvateľstva v roku 1933, bol aj MUDr. Imrich Sečanský. Ten vo svojich pamätiach spomína a uvádza svoje hodnotenie v záverečnej správe: *„... Výživa na Slovensku je vcelku nedostatočná. Najhoršia na severe, lepšia na južnom Slovensku. V severných krajoch jednotvárna a absolútne nedostatočná ... Niet finančných prostriedkov na mäso, strava obsahuje málo bielkovín ... Podvýživa, slabosť, hypovitaminózy, rachitída, výskyt strumy a anémie sme pozorovali veľmi často. Okrem toho sme sa stretávali so širokou škálou oligosymptomatických hypertyreóz a rôznych foriem kreténizmu...“*⁴⁶ Už v priebehu tridsiatych rokov sa podvýžive a zlým sociálnym podmienkam na Slovensku začala venovať zvýšená pozornosť.

Lekári, zdravotnícky personál, sociálne pracovníčky, rôzni dobrovoľníci poskytovali v rokoch 1938 – 1945 poradenstvo aj v otázkach stravovacích návykov a výživy obyvateľstva, pretože väčšina vidieckeho obyvateľstva mala na jedálničku najmä strukoviny, zemiaky a kapustu. Bolo im doporučované, aby podľa svojich možností zaradili do jedálničky aj ostatnú zeleninu a iné zdraviu prospešné potraviny a najmä, aby pri chystaní stravy dbali o primeranosť stravy pre novorodencov, dojčatá a deti predškolského veku. *„Veľký dôraz musí sa klásť na výživu detí predškolského veku, prispôbením hospodárskym pomerom rodiny. Úprava výživy musí byť trvalá, ak má byť prospešná, pravda, paralelne s úpravou životosprávy. Poradenský lekár má sa pričiniť aby deti dostávali dosť mlieka a častejšie tvaroh. Na krytie vitamínovej potreby do jedla pre rodinu pripraveného, do luštenín, zemiakov, pravidelne pridávaný na drobno posekaný surový hlávkový šalát, špenát, môže byť podávaná postrúhaná mrkva, kvačky, kapustné hluby“*⁴⁷

⁴⁶ SEČANSKÝ, Imrich. *Spomienky a vyznania lekára*. Bratislava : Slovak Academic Press, 1997, s. 182.

⁴⁷ CHURA, J. Alojz. Starostlivosť o deti predškolského veku. In: *Nová žena*, 15. januára 1939, roč. II. č. 3., s. 2.

Vysoká úmrtnosť u novorodencov a dojčiat sa dávala do súvisu aj s nesprávnym dojčením a predčasným dokrmovaním detí. Lekár A. Chura poukazuje na dôležitosť dojčenia. Ak bolo dieťa kojené primerane dlho, potom sa postupne prechádzalo u dojčiat na prikrмлиvanie a miešanú stravu, bola u týchto detí úmrtnosť malá, aj napriek horším sociálnym pomerom. Aj napriek popularite kojenia na Slovensku, dochádzalo k predčasnému prikrмлиvaniu: „*Nielen umelá výživa, ale už i prikrмлиvanie, zvlášť iracionálne, znižuje životné výhľady dieťaťa.*“⁴⁸ Lekár A. Chura taktiež poukazoval na fakt, že umelo a neprirodzene vyživované deti v nehygienických podmienkach často utrpia horšiu ujmu, ako deti dojčené: „*V nehygienických bytoch a domácnostiach mnoho poškodení je zavinených nedostatočnou hygienou mlieka v mes-tách i na vidieku. Znečistené, kontaminované a bakteriálne rozložené mlieko môže byť zvlášť v lete príčinou i ťažkých onemocnení.*“⁴⁹ Aj keď uskladňovanie a predaj určitých potravín podliehal štátnym nariadeniam a predpisom, neboli vždy tieto ochranné prvky dodržiavané. Niektorí lekári považovali za škodlivé aj mnohé preparáty, ktoré boli určené ako umelá výživa pre dojčatá. Taktiež z vysokej dojčenskej chorobnosti a úmrtnosti vinil prácu u gravidných žien a matiek dojčiat: „*Práca u žien, matiek mimo domácnosti v hospodárstve, v továrňach, dielňach atď. býva v nemalej miere vinná vyššou alebo vysokou kojeneckou chorobnosťou, úmrtnosťou, lebo materské mlieko býva nahradzované nečistou, nesprávne pripravovanou a podávanou neprirodzenou potravou, u niektorých detí ochotnými starými matkami alebo tetkami predhryzenou.*“⁵⁰

Výživu obyvateľstva komplikoval aj blížiaci sa vojenský konflikt, ktorý spôsobil na Slovensku problémy s nedostatkom určitých druhov potravín. Napríklad už od roku 1939 bolo odporúčané šetriť masťou a ženám sa doporučovalo variť len z minimálneho množstva alebo úplne bez použitia masti. Samozrejme bolo zdôrazňované, že je to lepšie najmä pre zdravie. Ďalšími potravinami, ktorými bolo nutné šetriť boli mlieko, mliečne výrobky a mäso. Od jesene 1942 sa zhoršujúca situácia na Slovensku odrážala

⁴⁸ CHURA, J. Alojz. Slovensko bez dorastu..., c. d., s. 327.

⁴⁹ Tamže, s. 328.

⁵⁰ Tamže, s. 329.

už v úplnej alebo čiastočnej nedostupnosti niektorých potravín. Keďže v tomto období sa ešte mnoho chorôb liečilo diétami, bola rozoslaná vyhláška Ministerstva vnútra prikazujúca všetkým obchodom s komoditami ako ryža, ovsené vločky, sušienky a keksy, že tento tovar bolo možné predávať len tým, ktorí sa preukázali platným predpisom úradného lekára.⁵¹ Zároveň boli na vydanie patričného povolenia zmocnení všetci lekári vykonávajúci prax na území Slovenska a boli upozornení, pre ktorú skupinu chorých a v akom množstve majú tieto predpisy poskytovať. Napríklad ich mali vydávať v prvom rade pre dojčatá, pričom ryža mala byť určená výhradne chorým dojčatám. Zatiaľ čo pre zdravé dojčatá sa mala ryža nahradiť krúpami alebo ovsenými vločkami. Pokiaľ to zdravotný stav chorého dovoľoval, mali sa tieto potravinové články nahradiť inou dostupnejšou dietetickou stravou. Všetkým kúpeľom, zdravotníckym a sociálnym zariadeniam bolo z uvedených článkov zakázané variť bežné jedlá, mohli ich variť výhradne pre pacientov na špeciálnej diéte. Pre všetky ostatné civilné stravovacie zariadenia platil tento zákaz bez výnimky. Porušenie tohto opatrenia podliehalo prísnemu trestu. Lekári boli opakovane upozorňovaní na problémy so zásobovaním, aby ľahkovážne nevydávali predpisy na potravinové články, za čo aj im hrozil prísny trest.⁵²

Zdravotná a zdravotno-osvetová situácia na Slovensku

Ako som už vyššie spomínala v rámci populačnej politiky sa pozornosť štátnych orgánov, vrátane 5. zdravotného oddelenia, zamerala aj na rast demografickej krivky. Predstavitelia štátu si uvedomovali, že pre politický, ekonomický, hospodársky a kultúrny rozvoj štátu a v neposlednom rade aj pre rast populácie je nevyhnutné zlepšiť zdravotnú a sociálnu situáciu

⁵¹ Vyhláška : Všetkým okresným úradom a Mestskému notárskemu úradu v Bratislave. In: *Slovenský lekár*, 22. júna 1942, roč. IV, č. 12, s. 380 – 381.

⁵² Vyhláška : Všetkým okresným úradom a Mestskému notárskemu úradu v Bratislave. In: *Slovenský lekár*, 22. júna 1942, roč. IV, č. 12, s. 380-381. Obežník. In: *Slovenský lekár*, 15. decembra 1942, roč. IV, č. 22, s. 627-628.

obyvateľstva.⁵³ Samozrejme v duchu danej doby sa zamerali na zvýšenie pôrodnosti a zníženie nielen detskej, ale aj celkovej úmrtnosti, najmä u mladých ľudí v produktívnom veku. Tým sa samozrejme sledovali aj ekonomické a hospodárske ciele, ktoré do budúcnosti rátali s určitým nárastom slovenskej produktívnej populácie.

Už v priebehu tridsiatych rokov 20. storočia sa problematike verejného zdravotníctva, podvýžive, zlým hygienickým a sociálnym podmienkam na Slovensku začala venovať zvýšená pozornosť.⁵⁴ Prebiehali špeciálne školenia a mnohí súdobí lekári písali štúdie, knihy a články venované tejto problematike a nezriedka navrhovali zároveň aj možné riešenia danej situácie. Otázku verejného zdravotníctva sa aj napriek určitým úspechom nepodarilo uspokojivo vyriešiť do konca tridsiatych rokov a zostala otvorenou aj počas celého obdobia trvania samostatného slovenského štátu. Lekári na rôznych postoch neustále upozorňovali na nutnosť riešenia otázky preventívnej medicíny. Jednalo sa najmä o prevenciu pri nákazlivých a sociálnych chorobách. Najakútnejší problém aj naďalej predstavovali hlavne tuberkulóza, pohlavné choroby, alkoholizmus a rakovina. „... *zdolanie alkoholizmu, boj proti pohlavným chorobám, rakovine, tuberkulóze atď., ktoré potre-*

⁵³ Do roku 1945 sa nepodarilo vytvoriť samostatné Ministerstvo zdravotníctva. Namiesto toho bolo v rámci novovzniknutého Ministerstva vnútra sa vyčlenil jeho 5. odbor, ktorý bol poverený organizáciou zdravotníctva a komplexným riešením problematiky verejného zdravotníctva. Pod 5. odbor spadali štyri oddelenia a to lekársko-lekárnické, verejno-zdravotné, sociálno-zdravotné a zdravotno-právne. Všetky otázky týkajúce sa hospodárenia sociálnych ústavov a zdravotníckych zariadení boli pridelené dvom oddeleniam v 6. hospodárskom odbore. Taktiež na postoch prednostov oddelení stáli lekári, teda kompetentní úradníci štátnej zdravotnej služby. BOKESOVÁ – UHEROVÁ, Mária. *Dejiny zdravotníctva na Slovensku*, c. d., s. 250-252. Zadelenie práce v zdravotných veciach pri ministerstve vnútra. In: *Slovenský lekár*, 15. februára 1940, roč. II, č. 4, s. 86-87.

⁵⁴ Rýchly nárast infekčných a parazitických ochorení počas medzivojnového obdobia viedol k zintenzívneniu boja proti nákazlivým ochoreniam. Najlepších výsledkov sa dosiahlo na začiatku 30. rokov a to najmä zásluhou biochémie, vďaka ktorej sa podarilo vyvinúť v medicíne nové mimoriadne účinné syntetické liečebné prostriedky. V 40. rokoch sa už objavujú prvé naozaj účinné takmer univerzálne antibiotiká a tým infekčné ochorenia prestali byť prvoradým problémom zdravotníctva a pomaly ich nahradili civilizačné choroby a to najmä srdcovo-cievne ochorenia a rakovina. FALISOVÁ, Anna. *Zdravotníctvo na Slovensku v medzivojnovom období*, Bratislava : Veda, 1999, s. 157-158.

bujú popri obetavej práci preventívnej i značné obete finančné.“⁵⁵

Zároveň v rámci úsilia o populačný rast a o zlepšenie zdravotnej a sociálnej situácie sa začala venovať zvýšená pozornosť deťom a matkám. Kompetentné štátne orgány a inštitúcie sa zamerali najmä na snahu o zníženie detskej mortality a zvýšenie zdravotnej starostlivosti o gravidné ženy. Rozvíjala sa aj starostlivosť o matky a deti v každom veku vďaka zakladaniu rôznych poradní a zdravotníckych inštitúcií, rozširovaním zdravotníckych zariadení, rozličnými školeniami pre lekárov a nižší zdravotnícky personál a prácou zdravotno-sociálnych pracovníkov. Aj napriek faktu, že na komplexné riešenie zdravotníckych otázok nebol počas celého tohto obdobia dostatok financií, podarilo sa uskutočniť niektoré čiastočné opatrenia.

Lekári nielen v medzivojnovom, ale aj počas celej existencie Slovenského štátu často narážali na bariéru, ktorej hlavnou príčinou bola nevedomosť, predsudky a značne nedostatočná informovanosť obyvateľstva. Tá sa odzrkadľovala v nedôvere a odmietaní zo strany obyvateľstva pri zavádzaní preventívnych zdravotno-sociálnych opatrení. „*Pri konaní prevencie narážame na prekážku. A tou je neinformovanosť a odmietavý postoj obyvateľstva, ...*“⁵⁶ Preto odporúčali, aby bola vykonaná dôležitá osvetová činnosť, ktorá by pripravila vhodné podmienky pre následnú prácu lekárov a zdravotného personálu. Čím by sa umožnila ľahšia včasná diagnostika chorôb a zvýšili by sa šance na zamedzenie šírenia nákazlivých ochorení. Zároveň by sa tým zvýšila úspešnosť následnej liečby aj pri ostatných ochoreniach.

Veľmi dôležitou súčasťou zdravotníckej otázky po vzniku samostatného Slovenského štátu sa stala nutnosť zriaďovať a rozširovať základnú zdravotnú službu pre širšie vrstvy obyvateľstva. Taktiež sa stalo nutnosťou vykoreniť mastičkárstvo a šarlatánstvo, ktorému sa ešte v tomto období aj napriek celej rade zákonov a opatrení dobre darilo.⁵⁷ Na tento cieľ sa opätovne využívala

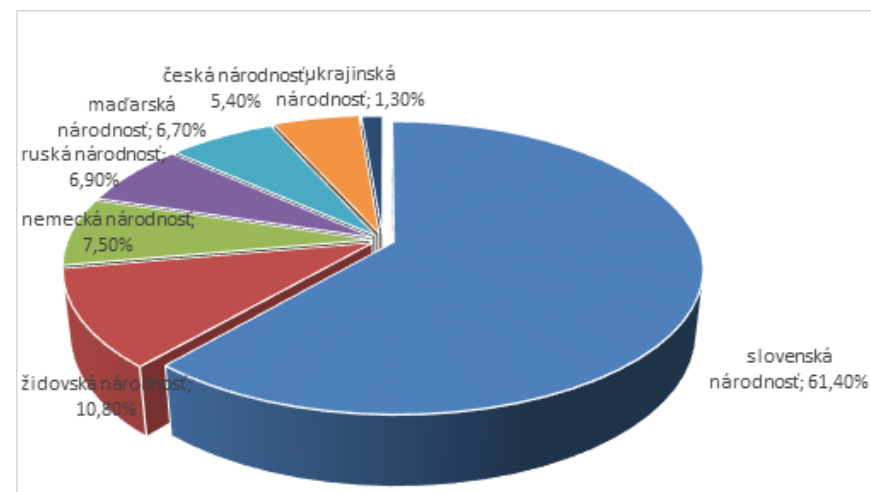
⁵⁵ Zástupcovia lekárskeho stavu u predsedu vlády. In: *Slovenský lekár*, 1. januára 1940, roč. II, č. 1, s. 20-23.

⁵⁶ Tamže.

⁵⁷ Zpráva zpravodajcu za výbor sociálny a zdravotný, poslanca Dr. E. Rosivala k vlád. návrhu zákona o Lekárskej komore. In: *Slovenský lekár*, 22. júna 1942, roč. IV, č. 12, s. 375-377.

najmä zdravotnícka osвета medzi obyvateľstvom, hlavne z vidieka, kde sa ľudia často obracali na rôznych ľudových liečiteľov. To bolo spôsobené nielen nedostatkom finančných prostriedkov, ale aj nízkym počtom odborne vzdelaného zdravotníckeho personálu. Najúčinnjším riešením pre zlepšenie zdravotnej a sociálnej situácie na Slovensku by bolo umiestnenie do každej obce aspoň jednu odborne vzdelanú osobu. Preto bolo nutné v čo najkratšom čase zvýšiť počet nielen lekárov, ale aj zdravotných sestier, rôznych zdravotníckych asistentov a v neposlednom rade odborne vzdelaných pôrodných asistentiek.

Pred splnením týchto požiadaviek znovu narážame na klasickú problematiku tohto obdobia, nedostatok financií a chýbajúci ľudský faktor. Po vzniku samostatného slovenského štátu sa zvyšoval dopyt najmä po lekároch, lekárnikoch a zubároch, ktorých príprava na povolanie trvala niekoľko rokov a nebolo možné ich tak ľahko nahradiť, ako nižší zdravotnícky personál.

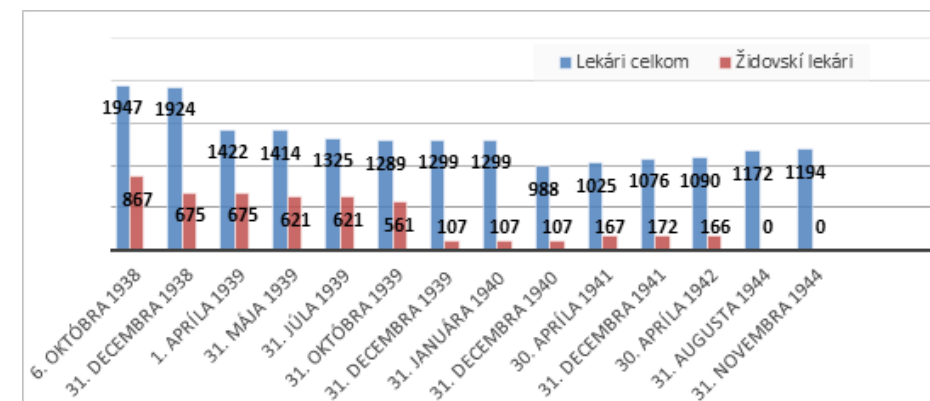

Graf č. 6: Národnostné rozvrstvenie lekárov k 31. decembru 1940. Zdroj: Slovenský lekár, Slovenský lekár III., 1941, s. 323.

K 31. októbru 1938 malo Slovensko len 1947 lekárov vykonávajúcich lekársku prax, čo už v tom čase bol nedostačujúci počet a v nasledujúcom období ich počet ešte rapídne poklesol. Takmer jedna štvrtina lekárov pôsobiach na Slovensku v medzivojnovom období zostala na Maďarmi okupovanom území, čím prišlo celkovo Slovensko spolu o 93 zdravotníckych obvodov s celkovo 463 lekármi.⁵⁸ K ďalším stratám v radoch odborne vzdelaného vyššieho zdravotníckeho personálu dochádzalo po odstránení cudzích, najmä českých lekárov. Tí, ktorí prišli na Slovensko najmä po prvej svetovej vojne a rozhodli sa tu žiť natrvalo, boli nútení k návratu na české územie. Mnohí z nich boli zakladateľmi Lekárskej fakulty UK a stáli pri zrode slovenského zdravotníctva. Na slovenskom území mali povolené zostať pôsobiť len tí českí lekári, ktorí boli z nejakého dôvodu nenahraditeľní, ale len do doby, kým sa za nich nenašla dostatočne kvalifikovaná náhrada. To nám dokazuje aj graf č. 6 z decembra 1940, kedy bolo českej národnosti už len 53 lekárov, čo predstavuje 5,4 percenta zo všetkých lekárov pôsobiach na slovenskom území.

Následne, aj napriek už kriticky nízkemu stavu lekárov, boli počas celého trvania samostatného slovenského štátu zo zdravotníctva odstraňovaní židovskí lekári, ktorí ako nám ukazuje graf č. 7 v roku 1938 tvorili podstatne viac ako tretinu z celkového počtu lekárov pôsobiach na území Slovenska.

Následne, aj napriek už kriticky nízkemu stavu lekárov, boli počas celého trvania samostatného slovenského štátu zo zdravotníctva odstraňovaní židovskí lekári, ktorí ako nám ukazuje graf č. 7 v roku 1938 tvorili podstatne viac ako tretinu z celkového počtu lekárov pôsobiach na území Slovenska.

Graf č. 7: Zdroj: Pravidelné hlásenia Lekárskej komory o stave lekárov uverejnené v periodiku Slovenský lekár.

⁵⁸ Taktiež Lekárska komora uvádza deficit v rozpočte, spôsobený stratou členov na okupovanom území ako 25%. Zápisnica zastupiteľstva Lekárskej komory pre krajinu Slovenskú (15. januára 1939) Čj. 96/39. In *Slovenský lekár*, 15. apríla 1939, roč. I, č. 4, s. 108-110.

Po odstránení väčšieho počtu židovských lekárov v prvom období po vzniku Slovenského štátu, klesol počet lekárov na historické minimum. Najkritickejší pokles počtu lekárov nastal v decembri 1941, kedy na Slovensku pôsobilo už len 988 lekárov. Tento počet by nebol schopný zabezpečiť ani základnú zdravotnícku starostlivosť, a preto bola vláda nútená urobiť opatrenia pre okamžité zvýšenie kriticky nízkeho stavu lekárov. Najschodnejšou cestou bolo prinavrátenie lekárskej praxe určitému počtu židovských lekárov. Neskôr im boli z dôvodu „verejného záujmu“ udeľované výnimky pre ich nenahraditeľnosť. Aj napriek akútnemu nedostatku lekárov sa stávali obeťami represálií, týrania, ponižovania a veľký počet z nich bol zaradený do deportácií a následne zahynuli v koncentračných táboroch. Ďalšími opatreniami na zvýšenie počtu lekárov bolo skrátenie a zintenzívnenie výučby mladých medikov, aby boli rýchlejšie schopní zaplniť prázdne miesta. Ani toto opatrenie sa však neukázalo ako dostačujúce a počet lekárov stúpал veľmi pomaly. Navyše práve vyštudovaní mladí lekári bez potrebnej praxe neboli schopní plnohodnotne nahradiť svojich starších a skúsenejších kolegov. Stav lekárov, ako nám dokazuje graf č. 7, sa do konca trvania samostatného slovenského štátu nielenže podstatne nezvýšil, ale nedosiahol ani už vtedy nestačujúci počet lekárov z októbra 1938. Ako som už spomínala k 31. októbru 1938 pôsobilo na Slovensku 1947 lekárov a k 31. novembru 1944 uvádzala Lekárska komora oficiálny počet lekárov 1194. Aj napriek tomu, že nepoznáme úplne presný počet lekárov pôsobiacich na Slovensku v máji 1945, môžeme s istotou predpokladať, že vzhľadom na vnútroštátnu a medzinárodnú situáciu v danom období, nenadobudol počet lekárov na Slovensku extrémny rast. Navyše situáciu s nedostatkom lekárov komplikovalo ich nerovnomerné rozmiestnenie v krajine.

Doplniť chýbajúci nižšie postavený zdravotnícky personál bolo pre kompetentné orgány o niečo jednoduchšou úlohou. Ich práca nebola časovo a odborne tak náročná ako u lekárov. Preto sa rozhodlo Ministerstvo vnútra a jeho 5. zdravotný odbor pre „výchovu a výcvik“ pomocného, odborne vzdelaného personálu na základe niekoľko mesačných kurzov.

Aj napriek tomu, že malo ošetrovateľstvo na našom území dlhú tradíciu, nariadenia týkajúce sa odborne vzdelaného ošetrovateľského personálu sa rozchádzali už v medzivojnovom období. O zjednotenie sa československá vláda snažila vydaním vládneho nariadenia č. 22/1927 o ošetrovaní chorých,⁵⁹ podľa ktorého mal ošetrovateľský personál absolvovať dvojročný zdravotnícky výcvik na školách zriadených na základe povolenia ministerstva školstva. Tieto školy mali byť zriadené pri nemocniciach z dôvodu výkonu praktickej výučby. Ukončiť ich mohli adepti alebo adeptky na základe záverečnej skúšky. Na Slovensku existovali v medzivojnovom období dve školy pre rehoľné sestry a jedna pre civilné zdravotné sestry. Prvá sa nachádzala pri Štátnej nemocnici v Bratislave a viedli ju Milosrdné sestry sv. Kríža. Druhá sídlila pri Štátnej nemocnici v Košiciach a zabezpečovali ju Milosrdné sestry rehole svätého Vincenta. Pre civilné sestry bola zriadená škola pri Krajinskej nemocnici v Martine. Po úspešnom absolvovaní skúšky im bolo dovolené používať titul diplomovaný ošetrovateľ alebo diplomovaná sestra. Normy počtu sestier na počet pacientov sa značne lišili. Avšak spravidla boli stanovené na základe skúseností s rehoľnými alebo civilnými, odborne vzdelanými sestrami. Hlavný ošetrovateľ alebo hlavná sestra boli obvykle poverovaní riadením a starostlivosťou o ostatný, nižšie postavený zdravotnícky personál. Tento systém odborného školenia nového ošetrovateľského personálu zostal s určitými drobnými úpravami v platnosti počas celého trvania samostatného slovenského štátu. Stratou južných území okupovaných Maďarmi, zostali na Slovensku len dve odborné školy pre zdravotné sestry a to v Bratislave a v Martine. Preto bola často využívaná aj pomoc sloven-

⁵⁹ Sbírka zákonů a nařízení, 1927, s. 143-160; BOKESOVÁ – UHEROVÁ, M. Dejiny zdravotníctva..., c. d., s. 282.

ského Červeného kríža.⁶⁰

Samostatnú skupinu tvorili dobrovoľné a pomocné ošetrovatelky. Pomocné ošetrovatelky boli vzdelávané v rámci štvormesačných kurzov, ktoré sa konali v Štátnej nemocnici v Bratislave. Dobrovoľné ošetrovatelky absolvovali taktiež krátkodobé kurzy, ale pod záštitou Červeného kríža.⁶¹

Po absolvovaní dvojtyždenných kurzov patrili aj dezinfektori k odborne vyškolenému zdravotníckemu personálu a ich úlohou bolo potláčanie infekčných chorôb. Kurzov sa mohli zúčastniť len duševne a fyzicky zdravé osoby, ktoré neprekročili vek štyridsať rokov.

Častým problémom bolo, že mnohé zo zdravotno-sociálnych pracovníčok, dobrovoľníčok a pôrodných babíc sa zaujímali len o matku a novorodenca, ale už sa nezameriavali na ostatné deti, často v predškolskom veku. Rôzne dobročinné spolky vysielali

⁶⁰ Výsledkom Mnichovskej dohody z 29. septembra 1938 a Viedenskej arbitráže z 2. novembra 1938 pre Československo boli územné straty. Slovensko prišlo o 10 423 km² územia spolu s 859 885 československých obyvateľov, z ktorých sa k Slovenskej národnosti hlásilo vyše štvrt milióna. Po Viedenskej arbitráži Slovensko stratilo v prospech Maďarska oblasti južne od línie Šamorín – Levice – Lučenec – Košice – Veľké Kapušany a následne po tzv. malej vojne 23. marca 1939 získalo Maďarsko ďalších 74 obcí z okresov Sobrance, Snina, Stakčín. Na zabratom území sa naďalej všetky sféry života obyvateľstva a rovnako tak aj politická a spoločenská sféra vyvíjali úplne oddeleným špecifickým spôsobom. Inak povedané, všetko na tomto území bolo v rukách maďarských orgánov až do roku 1945, kedy sa tieto oblasti vrátili naspäť pod obnovenú Československú republiku. SULAČEK, Jozef. *Biele plášte 1: Tragické osudy židovských lekárov na Slovensku v období druhej svetovej vojny*. Bratislava : Slovenské národné múzeum, 2005, s. 143. NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Nacizmus, holokaust, slovenský štát*. Bratislava : Kalligram, 2010, s. 45. DEÁK, Ladislav. *Od Trianonu po Malú vojnu : Maďari a Slováci medzi dvoma vojnami 1918 – 1939*. Bratislava : Eko – konzult, 2010, s. 139.

⁶¹ Červený kríž bol a stále je medzinárodnou dobrovoľnou organizáciou pomocnej zdravotnej vojenskej služby, ktorá konala podľa 10. článku ženevskej konvencie zo dňa 27. júla 1929 o zlepšení osudu ranených a chorých v poľných armádach. Slovenský štát k tejto konvencii pristúpil na základe uznesenia ministerskej rady dňa 29. augusta 1939. Čím bol uznaný Slovenský červený kríž, ako jediná národná organizácia vykonávajúca pomocnú vojenskú zdravotnú službu. Síce bolo hlavnou náplňou Červeného kríža zdravotnícka pomoc v čase vojenských konfliktov pre vojakov, vykonávala aj zdravotno-sociálnu a preventívnu pomoc civilnému obyvateľstvu v čase vojny aj mieru. Taktiež sa zamerala na zmiernenie následkov vojny a poskytovanie prvej pomoci pri živelných katastrofách. Sbirka zákonů a nařízení 1929, s. 75-170.

svoje zástupkyne, ale tie sa zameriavali zväčša na najviac postihnuté rodiny. Preto sa stalo nutnosťou rozšíriť rady zdravotno-sociálnych pracovníkov, ktorí by sa zamerali okrem matiek a novorodencov na celú rodinu, a ktorí by sa im snažili vysvetliť nutnosť hygienických opatrení a dôležitosť preventívnej starostlivosti aj o zdravie u dospelých osôb a aj u detí v každom veku. „*Koreň neúspechu je už aj v tom, že zdravotno – sociálne sestry svojou výchovou a vedením nie sú dostatočne orientované v prospech detí predškolského veku.*“⁶²

Červený kríž

Červený kríž vykonával v roku 1940 na území Slovenska svoju činnosť prostredníctvom 93 miestnych spolkov, v ktorých bolo združených 10 000 dospelých členov, 53 odborov dobrovoľných sestier, v ktorých sa združilo 3000 dobrovoľných školených ošetrovateliek a 22 autostaníc prvej pomoci s 36 vozidlami.⁶³ Úlohou Červeného kríža bolo riadiť sieť samaritánov a ošetrovateliek, ktorí poskytovali prvú pomoc do príchodu lekára. Organizoval ošetrovateľské kurzy pre dobrovoľné sestry a kurzy prvej pomoci pre samaritánov. Viedol rôzne zbierky medzi obyvateľstvom, ktoré nemali za cieľ iba zisk financií, ale aj odevy, jedlo, medikamenty, atď. Ženám sa všeobecne odporúčalo, aby sa zapojili do činnosti Červeného kríža. „*Najmä dobrovoľných sestier potrebuje mať viac, ako ich teraz máme. Slovenské ženy a dievčatá splnia významnú národnú povinnosť, keď sa dajú k dispozícii slovenskému Červenému krížu.*“⁶⁴ Ďalej sa Červený kríž snažil vytvoriť si dostatočné zásoby zdravotníckeho materiálu pre prípad prvej pomoci pri živelných katastrofách alebo vypuknutia vojenského konfliktu.

Táto organizácia vyvíjala svoju činnosť nielen počas vojenských konfliktov. V období mieru pomáhala s riešením zdravotných a sociálnych otázok. Okrem iného asistovali aj pri domácom ošetrovaní chorých, často za asistencie diplomovaných sestier zamestnaných v tzv. ošetrovateľskej a zdravotnej službe v rodi-

⁶² CHURA, J. Alojz. Starostlivosť o deti predškolského veku. In: *Nová žena*, 15. januára 1939, roč. II. č. 3., s. 2.

⁶³ Červený kríž. In: *Slovenský lekár*, 1. mája 1940, roč. II, č. 9, s. 197-198.

⁶⁴ Tamže.

nách. Okrem Bratislavy fungovala táto služba v 12 okresoch na Slovensku, pričom do jej kompetencií v spolupráci so štátnymi, okresnými a obvodnými lekármi boli dané aj všeobecné zdravotno-hygienické úlohy. Teda mali často účasť aj na boji s nákazlivými chorobami a rôznymi epidémiami a pri poskytovaní prvej pomoci. Počas mobilizácie a vojenských akcií nastúpili do záložných vojenských nemocníc. Na vlakových staniciach poskytovali občerstvenie a prvú pomoc.

Pôrodné asistentky

Avšak pre starostlivosť o budúcu matku, novorodencov a dojčatá v tomto období boli dôležité najmä pôrodné asistentky alebo ľudovo nazývané pôrodné babice. Tie mali na našom území dlhoročnú tradíciu a ich pomoc sa hojne využívala zväčša na vidieku. Hlavne tam, kde bol lekár príliš vzdialený alebo z rôznych, najmä finančných dôvodov, nedostupný. Na rozdiel od predošlých období spoločnosť začala už počas dvadsiatych a tridsiatych rokov 20. storočia postupne venovať omnoho viac pozornosti gravidným ženám a deťom už v prenatálnom období. Taktiež sa zvyšovala starostlivosť o novorodencov, dojčatá, batolatá a deti predškolského veku. Tieto tendencie pokračovali aj počas trvania samostatného slovenského štátu.

Pôrodná asistentka bola podriadená lekárovi a kompetentným úradom. Musela mať viditeľne označený dom, byť po ruke 24 hodín denne pre pacientky a nesmela bez príkazu lekára podávať medikamenty. O pôrodoch si musela viesť dokumentáciu a každý pôrod bola povinná hlásiť na matriku. V prípade úmrtia bola povinná privolať obhliadača mŕtvych. Do kompetencie pôrodných babíc patrilo aj hlásenie infekčných ochorení a taktiež prípadných komplikácií počas gravidity a pôrodu. Nesmela pomáhať pri vyvolávaní potratov a ak zanedbala svoje povinnosti, mohla byť potrestaná pokutou alebo vo vážnejších prípadoch až väzením. Legislatívne boli všetky predpisy platné pre pôrodné babice zakotvené v zákone č. 200/1928.⁶⁵ Bol zložený zo štyroch častí, v ktorých boli určené jej povinnosti od predpôrodnej praxe, cez pôrod, až po starostlivosť o matku a dieťa v šestonedelí. Zároveň

⁶⁵ Sbírka zákonů a nařízení, 1928, s. 1202-1205.

boli týmto zákonom určené sankcie za zlyhanie pôrodnej babice. Vládne nariadenie č. 154/1929 upravovalo podmienky získania, ale aj odňatia diplomu a určovalo podmienky pre ich výchovu a vzdelávanie.⁶⁶ Tieto zákony zostali v platnosti s malými úpravami aj počas trvania samostatného slovenského štátu. Takouto úpravou bol napríklad zákon zo dňa 29. marca 1941 o ochrane plodu a o zmene §§ 285 a 286 trestného zákona a §§ 423 až 427 vojenského trestného zákona. Bolo zakázané akokoľvek napomáhať prerušeniu tehotenstva alebo kohokoľvek navádzať na výkon potratu.⁶⁷ Pre previnilcov boli zároveň stanovené sankcie a prísne tresty. Od finančných sankcií, cez väzenie až po stratu funkcie a to platilo aj pre vojenské posty.

Nezanedbateľný je aj honorár pôrodných asistentiek. Zákonom bolo dané, že pôrodné babice za svoju činnosť nedostávajú plat a nemajú nárok na výhody riadnych zamestnancov obce. Číže nemali nárok na poistenia a ani iné výhody štátneho, alebo obecného zamestnanca. Ako náhradu dostávali honorár, ktorý mala vyplácať u nemajetných obec a v prípade chudobnejších obcí im mal náhradu za honorár poskytnúť štát.

V rámci zvyšovania starostlivosti o budúce matky a deti, už nestačilo, aby sa pôrodné babice učili takpovediac tradíciou, ale stalo sa nutnosťou ich odborne vyškoliť. *„Závažnou príčinou novorodeneckej úmrtnosti sú i zlé bytové, hygienické pomery, ťažké hospodárske pomery, neznalosť obecnstva, lekárov i pôrodných pomocníkov.“*⁶⁸ S tým sa začalo už v medzivojnovom období, kedy boli založené tzv. babské školy pre pôrodné asistentky v Bratislave a Košiciach. Po odstúpení južných území Maďarsku a strate Košickej nemocnice zostala jediná tzv. babská škola v Bratislave, ktorá aj napriek zintenzívneniu kurzov pre pôrodné asistentky nedokázala pokryť požiadavky danej doby. Preto z iniciatívy riaditeľa Dr. Jána Kňazovického vznikla druhá tzv. babská škola pre pôrodné asistentky v rámci martinskej nemocnice, ktorá sa po strate južných území stala dôležitým zdravotníckym zariadením pre stredné Slovensko.

⁶⁶ Sbírka zákonů a nařízení, 1929, s. 1223-1226. BOKESOVÁ – UHEROVÁ, M. Dejiny zdravotníctva..., c. d., s. 280-281.

⁶⁷ Slovenský zákonník, 1941, s. 291-292.

⁶⁸ CHURA, J. Alojz. Slovensko bez dorastu..., c. d., s. 346.

Od roku 1939, keď sa aj slovenská vláda aktívne zaoberala populačnými problémami, tak sa v rámci nich začala zaujímať aj o vznik a rozšírenie pôrodných oddelení. Ich počet bol stále veľmi nízky, a teda pre potreby rodičiek nedostačujúci.⁶⁹ Okrem toho mnoho žien stále odmietalo rodiť v nemocničných ústavoch. B. Šprocha uvádza, že v tomto období na 100 pôrodov pripadá len 5 – 7 pôrodov v rôznych ústavoch a nemocničných zariadeniach.⁷⁰ Chýbajúce pôrodné oddelenia sa snažila vláda nahradiť najmä zakladaním poradní pre budúce matky a deti, a tiež zavedením skrátených vzdelávacích kurzov pre pôrodné asistentky, ktoré v určitých lokalitách absentovali úplne alebo ich bolo príliš málo.

Preto bolo dané §44 zákonom č. 185/1939 Sl. z. pre roky 1939 až 1941, že sa budú konať dva 5 mesačné skrátené, po sebe nasledujúce kurzy pre pôrodné babice.⁷¹ Už 5. januára 1939 bol vydaný krajským úradom v Bratislave obežník č. 2855/10-1939, podľa ktorého sa tieto kurzy mali konať na štátnom ústave pre vzdelávanie a výcvik pôrodných asistentiek.⁷² Adeptky na post pôrodnej asistentky museli splňať množstvo požiadaviek. Napríklad uchádzačka musela absolvovať aspoň tri triedy meštianskej školy. Pokiaľ na splnenie tejto podmienky nemala finančné možnosti, ale inak bola inteligentná, zručná a prejavovali sa u nej vhodné vlohy na toto povolanie, bola jej Ministerstvom vnútra podľa §8 vládneho nariadenia č. 154/ 1929 Sb. z. a n. povolená

výnimka spod požiadavky na absolvovanie meštianskej školy.⁷³ Okrem iného si museli adeptky, aby dokázali, že nie sú negramotné, podať vlastnoručne písanú žiadosť na obecný, okresný alebo krajský úrad v danej lokalite a ten ich na kurz musel navrhnúť. Tí istí museli podať odôvodnenú žiadosť o výnimku spod absolvovania meštianskej školy, pokiaľ navrhovali adeptku bez dosiahnutia požadovaného stupňa vzdelania. Avšak pri týchto skrátených kurzoch si vláda dala dve zásadné podmienky. Za prvé musela adeptka pochádzať z lokality, kde pôsobí veľmi málo, prípadne žiadna pôrodná asistentka. Za druhé boli prijaté len tie, u ktorých bolo isté, že aj v daných lokalitách ostanú pôsobiť. „Na tieto skrátené výcviky budú prijaté len kandidátky z okresov, kde je najväčší nedostatok pôrodných pomocníkov a z obcí, kde sa nenachádza, žiadna pôrodná pomocnica a len tie osoby o ktorých sa dá s istotou predpokladať, že po výcviku ostanú pôrodnými pomocníkmi v dotyčnej obci, ...“⁷⁴ Každá z nich mala povinnosť si platiť školné za výcvik vo výške 150 korún. Musela povinne bývať a stravovať sa v ústave za poplatok 300 korún mesačne a zaplatiť poplatok za záverečnú skúšku vo výške 100 korún. Pokiaľ bola adeptka menej majetná, mohla jej byť, po preukázaní sociálnych a hmotných pomerov, umožnená zľava. Ak bola nemajetná

⁶⁹ Pôrodné oddelenia malo v Turčianskom Sv. Martine cca 70 postelí, v Bratislave 17 postelí, v Žiline 20 postelí, v Levoči 34 postelí, v Trenčíne 40 postelí. Spolu s Košicami bolo stratené babské školské centrum s dobre vybaveným gynekologickým a pôrodným oddelením. GRACA, Ľudovít. Pôrodnictvo na Slovensku. In: *Slovenský lekár*, 1. júla 1939, roč. I, č. 9, s. 236-237.

⁷⁰ ŠPROCHA, Branislav. Populačný vývoj Slovenska..., c. d., s. 113.

⁷¹ Zdravotné zákony a nariadenia. In: *Slovenský lekár*, 15. marca 1940, roč. II, č. 6, s. 131.

⁷² GRACA, Ľudovít. Ako sa prijímajú kandidátky do školy pre vzdelanie a výcvik pôrodných pomocníkov v Bratislave. In: *Slovenský lekár*, 15. mája 1939, roč. I, č. 6, s. 168-169.

⁷³ Avšak adeptka, ktorá dostala výnimku musela zložiť písomnú a ústnu skúšku v rozsahu učiva tretej triedy v meštianskej škole, aby dokázala dostatočnú gramotnosť na absolvovanie kurzu. Ďalej museli adeptky na toto povolanie splniť nasledujúce požiadavky, ktoré museli patrične dokladovať: museli mať 20 – 35 rokov, byť slovenskými štátnymi občiankami, predložiť svedectvo zachovalosti, lekárske svedectvo o duševnom a fyzickom uspokojení na pôrodnú asistenciu, že nie sú tehotné a boli očkované proti kiahňam, preukázať znalosť slovenského jazyka, svedectvo o absolvovaní požadovaného vzdelania. GRACA, Ľudovít. Ako sa prijímajú kandidátky do školy pre vzdelanie a výcvik pôrodných pomocníkov v Bratislave. In: *Slovenský lekár*, 15. mája 1939, roč. I, č. 6, s. 168-169.

⁷⁴ V žiadnom prípade neboli prijímané adeptky z miest, kde je dostatok pôrodných asistentiek, ako napr. Bratislava. Taktiež mali byť uprednostnené tie adeptky, za ktorých výcvik zaplatila domovská obec, okresný, alebo krajský úrad danej lokality. GRACA, Ľudovít. Ako sa prijímajú kandidátky do školy pre vzdelanie a výcvik pôrodných pomocníkov v Bratislave. In: *Slovenský lekár*, 15. mája 1939, roč. I, č. 6, s. 168-169. Prejav Jozefa Tisu, ktorý predniesol v deň vyhlásenia slovenského štátu z Bratislavy dňa 14. marca 1939. In: TISO, Jozef. *Prejavy a články*. FABRICIUS, Miroslav – HRADSKÁ, Katarína (ed). Bratislava : AEP, zv. II. (1938 – 1944.) s. 76-82.

a preukázala sa svedectvom chudoby, bolo jej poskytnuté úplné oslobodenie od poplatkov. Avšak zľavy a oslobodenie od platenia bolo udeľované adeptkám až po úspešnom absolvovaní kurzu, dovtedy si museli všetko hradiť. Takže zasa bolo otázkou finančnej situácie, či si adeptka mohla dovoliť toto vzdelanie zaplatiť alebo bola natoľko potrebná a daný úrad natoľko rozumný, aby tieto poplatky zaplatil z obecného alebo okresného rozpočtu.

Manželské eugenické poradenstvo

V rámci šírenia zdravotníckej osvety bol pri výcviku nových, odborne vzdelaných zdravotných pracovníkov dávany dôraz aj na pohlavné a dedičné choroby. Zvýšená pozornosť sa venovala dedičnosti, preto sa súčasťou zdravotno - sociálnej osvety stalo aj manželské eugenické poradenstvo. Samostatné manželské eugenické poradne neexistovali. Ich vznik síce prisľúbil už J. Tiso vo svojom prejave zo 14.marca 1939 slovami „*len zdraví ľudia do manželstva*“, ale pre nedostatok financií a kompetentných pracovníkov zostalo len pri plánoch, ktoré sa preniesli len do poradenskej činnosti.

Manželské poradne mali fungovať ako orgán, ktorý mal za úlohu posúdiť vhodnosť oboch strán pre manželstvo, ako po zdravotnej, tak aj po sociálnej stránke. Jeho primárnou úlohou bolo schvaľovať alebo naopak neodporúčať sobáš medzi osobami, z ktorých minimálne jedna strana je postihnutá dedičnou alebo získanou chorobou, ktorá mala vplyv na kvalitu manželského života a hlavne na splodenie zdravých potomkov. Ako príklad uvediem syfilis, ktorý bol v tomto období považovaný za jednu z najbežnejších príčin úpadku populácie. Dve tretiny potratov a mŕtvo narodených detí boli zapríčinené práve syfilitickým ochorením u gravidných matiek.⁷⁵ Táto nákaza sa ďalej preniesla na drvivú väčšinu detí syfilitikov a následne buď viedla k predčasnému úmrtiu ešte v detskom veku alebo sa u nich prejavila vo forme vážneho poškodenia nervovej sústavy, slepoty, hluchoty, psychického a fyzického postihnutia. Preto v rámci poradenstva neboli odporúčané manželstvá, kde bol jeden zo snúbencov naka-

⁷⁵ KISEL, Jozef. Opatrenia a prostriedky v boji proti lues congenita. In: *Slovenský lekár*, 15. apríla 1939, roč. I, č. 4, s. 99-101.

zený syfilisom a ak predsa len uzavreli manželstvo, vyžadovala sa bezdetnosť. Ak boli obaja snúbenci nakazení syfilisom, manželstvo im bolo odporúčané, aby sa tak predišlo ich prípadnému spojeniu s nenakazenou osobou. Opätovne malo toto manželstvo ostať bezdetným. Dokonca sa v tejto súvislosti objavovali návrhy na umelú sterilitu. Rady prívržencov, ale aj odporcov tohto opatrenia sa začali rozrastať.⁷⁶ V praxi sa však častejšie uplatňovala metóda poriadneho preliečenia syfilitika pred svadbou, liečba gravidnej syfilitičky a taktiež dieťaťa hneď po narodení. Táto metóda však z rôznych dôvodov nebola vždy úspešná. Najčastejšie pre neskoré vypuknutie ochorenia, kedy ani budúci snúbenci, či gravidná matka nevedeli o tom, že sú nakazení. Preto bolo potrebné zaviesť povinné sérologické testy u všetkých gravidných žien. U všetkých detí urobiť celkovú rodinnú anamnézu, aby sa v prípade nákazy u rodičov venovala dieťaťu zvýšená pozornosť pri určovaní diagnózy. Bohužiaľ tieto opatrenia sa do konca Slovenského štátu nepodarilo lekárom presadiť v plnej miere, a aj čiastočné opatrenia narážali na komplikácie, najmä vo forme nedostatku financií, lekárskeho materiálu a s pokračujúcou vojnou aj nedostatkom medikamentov a potravín potrebných na najrozšírenejšiu dietetickú liečbu.

Zdravotnícke nemocničné a liečebné zariadenia

Nemocnice a liečebné zariadenia sa na Slovensku delili do dvoch základných skupín, na verejné a súkromné.⁷⁷ Do skupiny

⁷⁶ Tamže.

⁷⁷ Súkromné zdravotnícke zariadenia boli bez práva verejnosti. Pre tento typ zdravotníckych zariadení platili síce nariadenia a smernice 5. zdravotného odboru, avšak poskytovali pacientom väčšie pohodlie a určitú voľnosť. Taktiež pre súkromné zariadenia neplatili štátom stanovené platobné sadzby. Pre nesolventnú verejnosť boli súkromné zdravotné zariadenia povinné poskytovať výlučne iba prvú pomoc a neboli povinní liečiť nemajetných a ani iných pacientov, ktorí nemali dostatočné prostriedky na liečbu v týchto zariadeniach. Bez práva verejnosti bola väčšina „cirkevných“ nemocníc, takisto aj niektoré mestské nemocnice a patrili sem aj civilné súkromné liečebné ústavy a sanatóriá. Patrili sem napríklad nemocnice Milosrdných bratov v Bratislave, Židovská nemocnica, Evanjelická nemocnica, mestská nemocnica v Kežmarku, Blumov ústav pre duševne chorých, nemocnice zriadené z bratskej pokladnice v Brezne, Handlovej a Rudňanoch, atď. BOKESOVÁ – UHEROVÁ, M. Dejiny zdravotníctva..., c. d., s. 300.

verejných nemocníc a liečebných zariadení patrili všetky zdravotnícke zariadenia v štátnej správe alebo v samospráve štátnych inštitúcií, ktoré štát buď prevzal alebo ich sám zriadil.⁷⁸ Iba tieto zdravotnícke zariadenia poskytovali ošetrovanie, zdravotnú starostlivosť a ústavnú liečbu pre pacientov s vyliečiteľnými chorobami. Nevyliečiteľne chorí boli prijímaní len v prípadoch, keď si to ich momentálny stav vyžadoval, inak do bežnej nemocničnej a ústavnej starostlivosti prijímaní spravidla neboli.

Počas celého obdobia rokov 1938 – 1945 sa starostlivosť o pacientov odohrávala v rámci ich finančných možností, podľa toho či boli poistení a aké vysoké náklady bola poisťovňa ochotná uhradiť. Vo verejných nemocniciach platil prevažne triedny platový systém, odstupňovaný od I. po III. triedu majetnosti pacienta.⁷⁹ Nemajetným pacientom sa poskytovala starostlivosť na trovy štátu. Úroveň zdravotnej starostlivosti závisela aj od odbornosti, povahy a humanitného zmýšľania samotného lekára a zdravotníckeho personálu. Stravovanie vo verejných nemocničných zariadeniach podliehalo tiež triednemu systému, pričom cenové rozdiely medzi jednotlivými triedami boli značné.⁸⁰ V cirkevných nemocničných zariadeniach dostávali pacienti spravidla tú istú stravu ako rehoľný zdravotnícky personál. Samozrejme najlepšie stravovacie podmienky pre pacientov boli v súkromných zdravotníckych zariadeniach.

Ďalším dôležitým faktorom určujúcim úroveň zdravotníckej starostlivosti bol stav nemocníc a liečebných ústavov. V období rokov 1938 – 1945 ešte stále existovalo veľa nemocníc, ktoré nosili tento názov, ale neposkytovali verejné zdravotné služby alebo komplexnejšiu starostlivosť. Tieto tzv. nemocnice vykonávali iba akúsi ústavnú starostlivosť pre starých ľudí, postihnutých alebo nevyliečiteľne chorých, ktorí buď nikoho nemali alebo ich rodiny

im neboli schopné túto starostlivosť z rôznych dôvodov doma poskytnúť. Ako príklad môžem uviesť nemocnicu u Milosrdných bratov v Bratislave alebo U Alžbetínok na Špitálskej ulici. Obe boli oficiálne označené ako nemocnice, ale prakticky vykonávali geriatrickú starostlivosť, čiže plnili úlohu starobinca. Ošetrovateľský personál v «nemocniciach» pod cirkevnou správou bol tvorený rehoľnými sestrami a bratmi. Nemocnica „U Alžbetínok“ mala kapacitu len 22 miest s jediným interným oddelením výlučne pre ženy.

Niektoré verejné nemocnice mali nízku úroveň poskytovania zdravotníckych služieb. Bolo to spôsobené najmä nízkou kapacitou, nedostatočným technickým a materiálnym vybavením a špecifikáciou niektorých zariadení na určitú alebo jednu skupinu chorôb. Ako príklad môžem uviesť nemocnice na Zochovej ulici. Obe boli síce na vysokej úrovni po stránke materiálnej a aj personálnej, ale obe boli zamerané len na liečbu jednej skupiny chorôb. Prvá z nich tzv. Caritas patrila pod správu Penzijného ústavu súkromných úradníkov a špecializovala sa výhradne na chirurgiu.⁸¹ Druhá bola zameraná na choroby krčné a ušné. V tomto období existovalo len veľmi málo nemocníc, ktoré mali možnosť poskytovať komplexné zdravotnícke služby. Ich počet bol znížený aj okupáciou južných území.⁸² Mimo Bratislavy boli verejné nemocnice na naozaj vyššej úrovni len v Martine, Žiline, Trnave, Topoľčanoch, Banskej Bystrici, Handlovej, Nitre, Poludzke, Trenčíne a vojenská nemocnica v Ružomberku, ktorá bola koncom 30. rokov zriadená ako náhrada za košické vojenské zdravotnícke zariadenie. Všetky menované nemocnice, a tiež rada ďalších prešla počas rokov 1938 – 1945 rozsiahlymi úpravami zameranými na ich rozšírenie. Nové pavilóny okrem už spomenutých nemocníc dostali aj nemocnice v Michalovciach, Humennom, Kremnici, Kvetnici, Spišskej Sobote. Na Slovensku sa samozrejme nachádzali aj ďalšie dobre vybavené nemocnice, ale tie patrili medzi súkromné nemocnice bez práva verejnosti a nemali na celkovú

⁷⁸ Patrili sem teda všetky štátne, mestské, župné, obecné, okresné a krajské nemocnice a liečebné zariadenia, vrátane štátnych sanatórií. BOKESOVÁ BOKESOVÁ – UHEROVÁ, M. Dejiny zdravotníctva..., c. d., s. 298.

⁷⁹ OLAH, Jozef. Zpráva vládného komisára o činnosti Lekárskej komory I. In: *Slovenský lekár*, 15. júna 1941, roč. III, č. 12, s. 325 (s. 323-325).

⁸⁰ Od roku 1943 sa začínalo u pacientov so zavádzaním stravovania podľa druhu choroby, avšak iba v rámci liečebných zariadení Robotníckej sociálnej poisťovne, ostatné zariadenia začali s týmto stravovaním podľa choroby pacienta až v roku 1948. SEČANSKÝ, Imrich. Spomienky a vyznania..., c. d., s. 126.

⁸¹ Riadil ju odchovanec profesora Kostlivého F. Makai. SEČANSKÝ, Imrich. Spomienky a vyznania..., c. d., s. 118.

⁸² Slovensko stratilo 18 štátnych nemocničných a liečebných zariadení a ústavov s celkovým počtom lôžok 3 777 a 95 lekární. SULAČEK, Jozef. Biele plášte..., c. d., s. 143.

zdravotnú situáciu na Slovensku takmer žiadny vplyv. Ako príklad uvediem Evanjelickú nemocnicu na Palisádach, ktorá sa sústredila takmer výhradne na pacientov maďarskej a nemeckej národnosti. Jej kapacita sa v štyridsiatych rokoch značne rozšírila a mala tri oddelenia a to chirurgické, interné a gynekologicko – pôrodnice. Táto nemocnica bola len pre solventných, keďže okrem dennej sadzby si museli pacienti platiť aj za lieky, prácu lekára, operačnú sálu a aj pôrod.⁸³

Za jeden z brzdiacich faktorov v rozvoji zdravotníckych zariadení uviedol MUDr. J. Kňazovický stále zvyšujúcu sa hospodársku a vojenskú záťaž spôsobenú požiadavkami Nemecka: „*Tempo ďalšieho budovania slovenského zdravotníctva sa postupne spomaľovalo, až sa takmer zastavilo. Ľudácka vláda na Slovensku sa dostala do takého područia fašistického Nemecka, že musela plniť stále väčšie požiadavky na hospodársky i vojenský potenciál, ktorý fašisti potrebovali na posilnenie svojej vojenskej mašinérie.*“⁸⁴

Okrem Nemocničných a liečebných ústavov v rokoch 1938 – 1945 fungovali ešte sociálno-zdravotné ústavy. Patrili sem štátne detské domovy, v ktorých v roku 1941 bolo približne 6000 detí. Ďalej to boli 3 štátne sirotince v Spišskej novej Vsi, Radvani nad Hronom a v Beckove. Taktiež 3 štátne ústavy pre hluchonemých v Bratislave, Dubnici Nad Váhom a Kremnici. Jediný ústav pre slepcov bol v Levoči. Štátne výchovné ústavy boli v Ilave a Slovenskej Ľupči. Ústavy pre slabomyseľných boli súkromné, ale štát v nich mal vyhradený určitý počet miest, tie sa nachádzali v Petrovianoch a v Turzovke.⁸⁵

Tento stav zdravotníckych zariadení bol pre gravidné ženy o to horší, že až do roku 1939⁸⁶ takmer neexistovali samostatné

pôrodnice oddelenia v nemocniciach, okrem Štátnej nemocnice v Bratislave, Štátnej nemocnice v Martine, malého oddelenia v Žilinskej nemocnici a Štátnej pôrodnice a nemocnice pre choroby ženské v Košiciach, ktorá v rokoch 1939 – 1945 patrila Maďarsku⁸⁷ : „*Pri týchto pomeroch nie je div, že na ženskej klinike často i dve rodičky museli ležať na jednej posteli.*“⁸⁸ Rodiace ženy boli umiestňované na ženské kliniky, kde bol len určitý počet lôžok vyhradený pre rodičky. Ako som už vyššie uviedla, nemocničné zariadenia na pôrod využívalo len veľmi málo žien a to najmä ženy žijúce v mestách. Ženy z vidieka väčšinou rodili doma za asistencie lekára, pôrodnej babice alebo pomocou žien z vlastnej rodiny. To, kde bude žena rodiť, záležalo sčasti aj na sociálnej situácii rodiny. Lekára pri pôrode alebo dlhší nemocničný pobyt si väčšinou mohli dovoliť len lepšie situované rodiny alebo poistené rodičky.⁸⁹ Domáce pôrody bez prítomnosti lekára alebo pôrodnej asistentky prispievali určitým dielom k vysokému percentu úmrtnosti u novorodencov a dojčiat.

Počas trvania Slovenského štátu sa síce začali vo väčšej miere vytvárať v nemocniciach samostatné pôrodnice oddelenia, ale ani tie nemali dostatočnú kapacitu a narážali na finančné problémy. Aj napriek rozširovaniu nemocničných oddelení väčšina obyvateľstva k svojmu zdraviu pristupovala veľmi pasívne. Zdravotnú pomoc vyhľadávali spravidla, keď už bolo príliš neskoro. Platilo to aj pri ženských chorobách, pretože nepodstupovali pravidelné gynekologické prehliadky a prichádzali za lekárom až vtedy, keď im už ani nemocničná liečba nemohla pomôcť. Svoju úlohu pri ženských ochoreniach zohrala aj hanblivosť a nedostatočná informovanosť žien.

⁸³ Po vojne tu bola zriadená II. chirurgická klinika a do jej čela sa postavil uznávaný chirurg K. Šiška. Neskôr tu bola zriadená kardiologická klinika. SEČANSKÝ, Imrich. Spomienky a vyznania..., c. d., s. 116.

⁸⁴ SCHUSTER, Rudolf. – ŠTIAVNICKÝ, Ján. *So skalpelom i bez neho*, Bratislava : NVK International, 1994. s. 209.

⁸⁵ Prehľad sociálne zdravotných ústavov. In: *Slovenský lekár*, 15. decembra 1941, roč. III, č. 23, s. 609-610.

⁸⁶ V rámci starostlivosti o budúcu matku a dieťa na Slovensku neberiem do úvahy súkromné sanatória, ktoré boli z finančných dôvodov pre väčšinu slovenských rodičiek nedostupné. A teda na zlepšenie celkovej situácie v starostlivosti o budúce matky a deti nemali takmer žiadny vplyv.

⁸⁷ Štátna pôrodnica v Košiciach vznikla už v roku 1919 na výučbovej báze ako súčasť tzv. babskej školy. Na báze Štátnej pôrodnice a babskej školy v roku 1948 vznikla I. Gynekologicko-pôrodná klinika Univerzitnej nemocnice L. Pasteura Košice a bola jedným zo zakladajúcich ústavov LF UPJŠ v Košiciach.

⁸⁸ GRACA, Ľudovít. Pôrodnictvo na Slovensku. In: *Slovenský lekár*, 1. júla 1939, roč. I, č. 9, s. 236-237.

⁸⁹ Poisteným ženám poistene v prípade pôrodu preplácajú len 10 dní ústavnej liečby. KADLEČÍK, Samuel. Starajme sa o samodruhé : Potreba prenatálnych poradní pre ženy. In: *Slovenský lekár*, 15. mája 1939, roč. I, č. 6, s. 153 (s. 151-153).

Nedostatok medikamentov

Ďalším zo závažných problémov, ktoré muselo slovenské zdravotníctvo riešiť, bol nedostatok niektorých zdravotníckych materiálov. Už od roku 1939 a rovnako tak aj v nasledujúcich rokoch vychádzali v *Slovenskom lekárovi*⁹⁰ výzvy určené lekárom na šetrné hospodárenie so všetkým zdravotníckym materiálom a obzvlášť s niektorými druhmi medikamentov.⁹¹ Pri predpisovaní liekov majú lekári bližšie spolupracovať s lekárnikmi a podľa možnosti sa vyhnúť predpisovaniu nedostatkových liečiv, ktorých zoznam bol spravidla pripojený. Medzi inými na zozname figurujú aj oleje a rybí tuk, u ktorých osobitne uviedol veľký nedostatok. Lekári sa mali vyhnúť predpisovaniu liečiv, ktoré ich obsahujú. Ako náhradu odporúčajú iné medikamenty, ktorých malo Slovensko v tomto období značnú nadvýrobu. Osobitne pripomenuli šetrenie všetkými druhmi vaty a obväzových materiálov. Pre momentálny nadbytok cukru v roku 1940 sa odporúčalo predpisovanie liekov vo forme sirupov.

Toto obdobie bolo v zdravotníctve charakteristické nedostatkom medikamentov. S novou intenzitou sa začali šíriť infekčné ochorenia, čomu napomáhala aj rozsiahla evakuácia obyvateľstva z východného a stredného Slovenska. Najpálčivejším problémom sa pre vojenské aj civilné zdravotníctvo, vrátane Červeného kríža, stali preventívne opatrenia zamerané na zamedzenie vzniku a šíreniu infekčných ochorení. V danej situácii sa mohli nekontrolovateľne šíriť spolu so zhoršujúcimi sa sociálno-hygienickými podmienkami migrujúceho obyvateľstva.

Zdravotnícke zariadenia mali aj po oslobodení existenčné problémy. Mnohé nemocnice a ambulancie zostali úplne alebo čiastočne vyrabované nielen po ustupujúcich Nemcoch, ale aj po „osloboditeľoch“ a partizánoch. Neraz sa stali terčom rabovania a krádeží aj ordinácie obvodných, obecných a okresných lekárov. Bezprostredne po vojne bol veľký nedostatok zdravotníckeho ma-

teriálu a medikamentov, čím sa komplikovala liečba chorých. Vo veľkej miere chýbali aj prístroje, zariadenie a lekárske nástroje. Situáciu zhoršovali poškodené komunikácie, pretrvávajúci nedostatok potravín a zlá hospodárska situácia. Napriek tomu sa zdravotnícky personál snažil pomáhať a mierniť následky vojny, ale zlepšenie nastalo až vtedy, keď sa dostavila pomoc zo strany rôznych dobročinných organizácií, najmä domáceho a zahraničného Červeného kríža a organizácie UNRRA.⁹² Ku konsolidácii zdravotníckej situácie na Slovensku prispel aj návrat lekárov a ostatného odborného zdravotníckeho personálu späť z vojenských lazaretov a poľných ošetrovní.

Infekčné a parazitické ochorenia

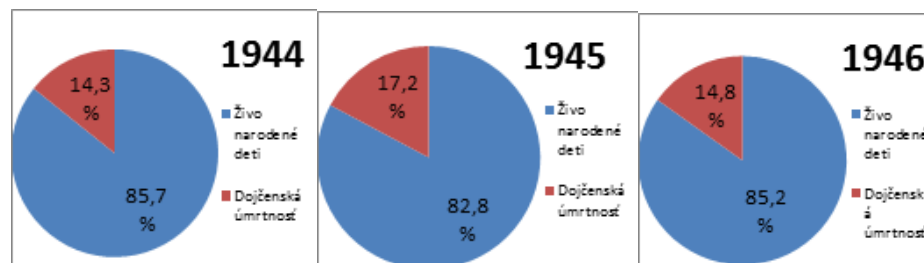
Po vypuknutí povstania, ale hlavne v období prechodu frontu, sa celková zdravotná situácia obyvateľstva podstatne zhoršila. Obyvateľstvo na rozdiel od predošlého obdobia trpelo hladom a podvýživou, zlými hygienickými podmienkami a v určitých lokalitách sa museli vyrovnávať s priamymi následkami vojny. Najťažšou podvýživou boli postihnuté deti, ktorých počet prekročil 9000. Bola zaznamenaná aj zvýšená dojčenská úmrtnosť ako priamy dôsledok podvýživy matiek. Jedným zo sprievodných znakov podvýživy bol nedostatok materinského mlieka, poprípade

⁹⁰ Slovenský lekár sa stal úradným orgánom Spolku lekárov slovenskej krajiny, ale taktiež Lekárskej komory. Začal vychádzať v marci 1939 a mal informovať slovenských lekárov o všetkých veciach týkajúcich sa ich lekárskeho stavu.

⁹¹ Do pozornosti kolegov : Gazdujme materiálom. In: *Slovenský lekár*, 15. decembra 1939, roč. I, č. 15, s. 401. Lekárska komora: Vyhláška. In: *Slovenský lekár*, 1. októbra 1940, roč. II, č. 17, s. 411.

⁹² Správa národov pre pomoc a obnovu v skratke nazývaná UNRRA bola medzinárodnou organizáciou založenou už v roku 1943 na pomoc európskym krajinám trpiacim a strádam v dôsledku vojny. Pomoc, ktorú UNRRA v prvom po vojnovom roku pre obyvateľstvo Československa poskytla predstavovala najmä dodávky veľmi potrebných liekov, ktorých bol po vojne všeobecný nedostatok. Taktiež prisun dezinfekčných prostriedkov a rôzneho zdravotníckeho zariadenia a techniky. Vďaka tomu sa včas zamedzilo vznikajúcim epidémiám infekčných ochorení, ako napríklad rozsiahlym epidémiám škvrnitému týfusu za použitia odhmyzovacieho prášku, ktorý na tento účel dodala UNRRA tesne po skončení vojny. Už v júni 1945 do Československej republiky dorazila prvá dodávka s penicilínom a v nasledujúcom období poskytla UNRRA ďalších 70 druhov liekov, z ktorých 16 patrilo u nás k úplne novým liekom a 21 bolo dodaných vo vylepšenej a hlavne účinnejšej podobe. UNRRA dodala do Česko – Slovenska celkom 2 413 856 kg liekov a chemikálií, 100 426 kg stomatologických a 267 097 kg chirurgických nástrojov, 3 187 223 kg nemocničného zariadenia v celkovej hodnote takmer 13 243 500 vtedajších dolárov, ktoré boli použité len na zdravotníctvo. HEINZ, Schott. *Kronika medicíny*. Bratislava : Fortuna print, 1994 s. 479. HALLON, Ľudovít - SABOL, Miroslav - FALISOVÁ, Anna. *Vojenské škody a rekonštrukcie Slovenska 1944 – 1948*. Bratislava : SAV, 2011, s. 211-217.

mlieko neobsahovalo dostatok výživných látok. V niektorých oblastiach Slovenska sa v tomto období stretávame s akútnym nedostatkom náhradnej stravy pre novorodencov, čo malo priamy vplyv na ich zhoršujúci sa zdravotný stav a zvyšujúcu sa úmrtnosť najmä detí do jedného roka.⁹³

Graf č. 8: Priemerná dojčenskú úmrtnosť z 1000 živonarodených do jedného roka na území Slovenska v rokoch 1944 – 1946. Zdroj: HALLON, Ľudovít. - SABOL, Miroslav. - FALISOVÁ, Anna. *Vojenské škody...*, c. d., s. 189-192.

S nákazlivými ochoreniami sa ľudstvo snažilo bojovať už od dávnych čias. Postupne lekári, vedci a rôzni odborníci zistili pôvodcov infekcií a parazitických ochorení. Postupne začali stále s väčším úspechom napredovať s vývojom liečebných postupov a rozvojom liečiv. Niektoré z týchto ochorení sa začali nekontrolovateľne šíriť do epidemických alebo až pandemických rozmerov a mali za následok veľké množstvo predčasne umierajúcich obeť. Postupne bol do snahy o potlačenie nákazlivých a parazitických chorôb zapojený aj štát, keďže vysoká mortalita u detí a ľudí v produktívnom veku mala negatívny dopad na demografickú krivku, ekonomickú a hospodársku sféru krajiny. Avšak prvé účinnejšie metódy a liečivá sa začínajú objavovať až začiatkom 20. storočia, kedy sa rozvoj zdravotníctva posúva dopredu míľovými krokmi. Na Slovenku bola najzávažnejším infekčným ochorením v tomto období tuberkulóza. Vyskytovali sa tu aj iné nákazlivé ochorenia ako napríklad brušný a škvrnitý týfus, dyzentéria, záškrt, šarlach, atď.

Už počas medzivojnového obdobia vzniká na území Slovenska celá rada protituberkulózných a protiepidemických opatrení,

⁹³ HALLON, Ľudovít. - SABOL, Miroslav. - FALISOVÁ, Anna. *Vojenské škody...*, c. d., s. 165.

ktorých úlohou bolo najprv zamedziť šíreniu nákazlivých chorôb a následne zaviesť do života všetky známe zdravotnícke preventívne postupy a metódy. Zakladali sa liečebne a rôzne sanatóriá zamerané na liečbu infekčných ochorení. Taktiež sa začínajú objavovať prvé dispenzárne a pľúcne stanice, ktoré boli zamerané najmä na boj s TBC.

Zdravotní, sociálni a osvetoví pracovníci sa v období rokov 1938 – 1945 zamerali najmä na boj so sociálnymi chorobami, ktoré boli spôsobené nevhodnými bytovými podmienkami, zlými alebo absentujúcimi hygienickými návykmi a nedostatočnou stravou u značnej časti slovenského obyvateľstva. Kvôli zlým bytovým pomerom dochádza k ľahšiemu prenosu nákazy. V tomto období prevláda na Slovensku podľa MUDr. A. Churu bytový typ kuchyňa alebo kuchyňa s jednou izbou, kde žije často mnohočlenná rodina a 75 % detí spáva na jednej posteli spoločne minimálne s jednou ďalšou osobou.⁹⁴

Aj napriek tomu, že sa podarilo vďaka Masarykovej lige proti TBC, sociálnym a osvetovým pracovníkom a dobročinným organizáciám, ako napríklad Červený kríž, podstatne znížiť počet nakažených, infekčné choroby sa počas rokov 1938 – 1945 začínajú šíriť s novou intenzitou. Lekári neustále zdôrazňovali dôležitosť včasnej diagnostiky ochorenia, kedy je možné chorobu úplne zastaviť a pacienta vrátiť do života takmer bez žiadnych trvalých následkov. Hygienická a zdravotno-sociálna situácia sa počas slovenského štátu nezlepšila. Svedčí o tom aj výzva k lekárom, aby viac dbali o hygienické pomery vo svojom okolí a nezmierovali sa s nízkymi štandardmi, uverejnená v roku 1940 v zdravotníckom periodiku *Slovenský lekár*.⁹⁵

Mnohí lekári a odborníci už počas medzivojnového obdobia žiadali vládu o zavedenie komplexného protituberkulózneho zákona zameraného na likvidáciu tejto veľmi nebezpečnej nákazlivej choroby. Už v marci 1939 zahrnul predseda vlády Slovenskej krajiny Jozef Tiso do prejavu zo dňa 21. februára aj otázku protituberkulózných opatrení a prisľúbil prijatie protituberkulózneho záko-

⁹⁴ KISEL, Jozef. Epidemiológia svrabu. In: *Slovenský lekár*, 1. augusta 1940, roč. II, č. 14, s. 314 (s. 309-315).

⁹⁵ ZÁVODNÝ, Dr. Málo iniciatívy lekárov. In: *Slovenský lekár*, 1. februára, 1940, roč. II, č. 3, s. 55-57.

na.⁹⁶ To sa však nestalo aj napriek úsiliu lekárov na čele s MUDr. I. Stodolom, ktorý protituberkulóznym zákon vypracoval. „*A práve jemu* [Dr. Hamburskému, ktorý v tom čase stál na čele 5. zdravotníckeho odboru A.J.] *som predložil rukopis protituberkulózneho zákona. Veľmi sa mu potešil a uistil ma, že sa postará o jeho včasnú realizáciu. Žiaľ, nepodarilo sa mu to. O zákon nemal nikto záujem.*“⁹⁷ Napriek všetkému úsiliu sa im podarilo dosiahnuť iba zavedenie určitých protituberkulózných opatrení. Ďalej sa snažili o čo najväčšiu osvetu v boji proti TBC medzi obyvateľstvom. Napríklad MUDr. I. Stodola nabádal svojich kolegov ku calmettizovaniu dojčiat, čo znamená očkovanie protituberkulóznou vakcínou. „*Vakcína B C G je, ... určená len pre dojčencov do 10 dní po narodení ... Cena jednej škatuľky B C G vakcíny v ŠZSÚ je 20 Ks. – Chudobným matkám zakúpi vakcínu Liga proti tbc. zdarma.*“⁹⁸

Ich žiadostiam o zavedenie komplexného protituberkulózneho zákona nebolo vyhovievané najmä pre nedostatok financií v zdravotníctve. Takže lekárom nezostalo iné, ako robiť to, na čo financie postačovali. Časť z týchto financií bola tvorená milodarmi a časť pochádzala z verejných prostriedkov. Taktiež sa snažili o zavádzanie aspoň niektorých zákonov alebo vládnych nariadení, ktoré by aspoň upravovali opatrenia zamerané na ochranu obyvateľstva pred nákazou TBC.⁹⁹

Počas existencie samostatného Slovenského štátu sa liečba TBC uskutočňovala prostredníctvom dvoch typov zariadení. Do prvej skupiny patrili zdravotnícke zariadenia, v ktorých prebiehala ústavná liečba. Patrili sem liečebne, sanatóriá a nemocnice. Tam boli pacienti ponechaní väčšinou do doby, kým bola ich lieč-

ba hrazená. Keď sa táto suma vyčerpala, boli zväčša pacienti posielaní domov a naďalej ich liečba prebiehala ambulantnou formou. Bohužiaľ v prípade väčšiny nemocníc absentovalo celkovo alebo čiastočne infekčné oddelenie.

Do druhej skupiny patria lekárske ordinácie, dispenzárne a pľúcne stanice, kde prebiehala najmä preventívna starostlivosť a ambulantná liečba. Špeciálnu samostatnú skupinu tvoria nemocničné oddelenia pri krajských nemocniciach, kde sú umiestňovaní tí pacienti, u ktorých prepukla akútna forma nákazy a z rôznych dôvodov im ich zdravotný stav neumožní nastúpiť liečbu v liečebni alebo sanatóriu.

Sanatória a liečebne zamerané na dlhodobú liečbu TBC sa na Slovensku nachádzali najmä vo Vysokých Tatrách, kde ich bolo celkom šesť určených na liečbu dospelých a spolu mali k dispozícii 1450 postelí.¹⁰⁰ Najväčším z nich bol protituberkulóznym zdravotníckym komplexom vo Vyšných Hágoch so 600 posteľami. Na liečbu detskej TBC bol zariadený výhradne Dolný Smokovec, ku ktorému pre nedostatočnú kapacitu bola pripojená ozdravovňa ČK v Novom Smokovci a 50 – 70 postelí v sanatóriu Dr. Opatovského v Hornom Smokovci. Sanatórium v Novom Smokovci bolo určené len dospelým a malo kapacitu 250 postelí. Sanatórium MUDr. Sontága v Novom Smokovci bolo súkromným sanatóriom a malo kapacitu 140 postelí. Taktiež sanatórium v Tatranskej Kotline patrilo pod súkromné sanatória a nehospitalizoval pacientov s kostnou formou TBC.¹⁰¹

Jeden z ústavov bol už v roku 1939 preorientovaný na liečbu rekonvalescentov a nervové choroby. Druhá liečebňa bola vyhlásená Ministerstvom vnútra zo dňa 25. mája 1940 o začatí prevádzky štátnej nemocnice pre liečbu pľúcnych chorôb v Kvetnici zmene-
ná na nemocnicu, ktorá v okolí veľmi chýbala, keďže obe nemoc-

⁹⁶ Prejav Jozefa Tisu, ktorý predniesol v deň vyhlásenia slovenského štátu z Bratislavy dňa 14. marca 1939. In: TISO, Jozef. *Prejavy a články*. FABRICIUS, Miloslav – HRADSKÁ, Katarína (ed). Bratislava : AEP, zv. II. (1938 – 1944.) s. 80.

⁹⁷ STODOLA, Ivan. *V šlapajach Hippokrata*. Martin : Osveta, 1977 s. 81.

⁹⁸ BCG vakcína bola objavená v roku 1921 francúzskymi vedcami Calmettom a Gueérinom, v mnohých krajinách bola širšie používaná po druhej svetovej vojne. Na Slovenskom území bola vakcína používaná aj počas druhej svetovej vojny, ale len vo veľmi úzkom okruhu. STODOLA, Ivan. *Boj proti tuberkulóze : príručka pre protituberkulózných pracovníkov*, Liptovský Sv. Mikuláš : Bratia Rázusovci, 1941, s. 78-79. DOBSON, Mary. *Choroby postrach ľudstva*, Bratislava : Slovart, 2009, s. 68.

⁹⁹ Zápisnica poradného sboru Lekárskej komory Č. j. 1641/39 (14. júla 1939). In: *Slovenský lekár*, 15. októbra 1939, roč. I, č. 13, s. 331-332.

¹⁰⁰ KOREC, Štefan. Príspevok k riešeniu ústavného liečenia tuberkulózy na Slovensku. In: *Slovenský lekár*, 30. mája 1939, roč. I, č. 7, s. 181 (s. 180-182). PELIKÁN, Vojtech. Liečebné ústavy pre chorých tuberkulóznou v Tatrách. In: *Slovenský lekár*, 1. apríla 1942, roč. IV, č. 7, s. 171-174.

¹⁰¹ Tamže.

nice, ktoré sa v tejto lokalite nachádzali boli zamerané takmer výhradne na chirurgické zákroky.¹⁰²

V roku 1940 sa na Slovensku nachádzalo 57 poradní pre boj s TBC, avšak z nich ešte stále nemalo röntgen až 28.¹⁰³ Röntgen sa stal v podstate najúčinnnejšou metódou diagnostiky TBC a z finančných dôvodov sa výkon robil iba presvietením. Pretože snímky predstavovali vysoké náklady a realizovali sa iba v prípadoch, kde si bol lekár takmer istý nálezom a teda značná časť nakazených nebola včas diagnostikovaná. Na prelome 30. a 40. rokov sa začala do medicíny zavádzať nová diagnostická metóda a to fotografovanie štítového obrazu, ktorá bola podstatne lacnejšia a dalo sa ňou urobiť neporovnateľne viac snímok, ako tomu bolo predtým. Dr. F. Böhm uviedol celú radu symptómov s podozrením na TBC, pri ktorých výskyte by mal byť na röntgenovanie poslaný každý pacient, aby sa tak včasnou diagnostikou zabránilo ďalšiemu šíreniu nákazy a mohol byť podrobený liečbe.¹⁰⁴ Pre nedostatok prostriedkov sa to nedalo uskutočniť. „*Toto neznamená nedostatok chorých, ale nedostatok prostriedkov k liečeniu! Väčšina našich tuberkulotikov je len z finančných dôvodov odsúdená k smrti.*“¹⁰⁵ Z dôvodu absencie komplexného protituberkulózneho zákona sa často stávalo, že nakazení bez poistenia nemali peniaze na liečbu a tak sa nielen stali roznášačmi ochorenia, ale bez liečby sami zanedlho tomuto ochoreniu podľahli. Do roku 1943 sa podarilo počet protituberkulózných poradní zvýšiť na 62, všetky sídlili v okresných mestách.¹⁰⁶

Liečba TBC bola časovo a finančne náročná. Pri TBC bola nutná celková liečba, nebolo možné liečiť ju iba lokálne. Prebiehala viacerými spôsobmi, ktoré záviseli od rozhodnutia lekára a hlavne

¹⁰² Vyhláška ministerstva vnútra zo dňa 25.mája 1940 o započatí prevádzky štát. nemocnice pre liečenie pľúcnych chorôb v Kvetnici pri Poprade. In: *Slovenský lekár*, 1. augusta 1940, roč. II, s. 322. ŠÍŠKA, K. Príspevok k problémom tuberkulózy u nás. In: *Slovenský lekár*, 1. júna 1941, roč. III, č. 11, s. 285.

¹⁰³ BÖHM, F. Úvahy k problému boja proti tuberkulóze na Slovensku. In: *Slovenský lekár*, 1.septembra 1940, roč. II, č. 15, s. 350 (s. 348-351).

¹⁰⁴ Tamže, s. 376-379.

¹⁰⁵ Tamže, s. 377.

¹⁰⁶ Tamže, s. 389.

od druhu pacientovej TBC.¹⁰⁷ Liečba TBC v tomto období prebiehala najmä klimatoterapiou, helioterapiou, dietoterapiou, medikamentmi a až v neskoršom štádiu ochorenia dochádzalo ku chirurgickému zákroku a chemoterapii.¹⁰⁸ V určitých prípadoch sa používali prírodné alternatívne lieky, avšak tie mali len čiastočný liečebný účinok. TBC sa podarilo úspešne liečiť až po objavení prvého účinného antituberkulotika streptomycínu.¹⁰⁹ Ten bol síce objavený už v októbri 1943, ale na Slovensku sa začal používať až po skončení druhej svetovej vojny.¹¹⁰ Otázka protituberkulózneho zákona sa nevyriešila do konca trvania samostatného Slovenského štátu aj napriek tomu, že Štátny zdravotný ústav viedol jeden

¹⁰⁷ Napríklad kostná a kĺbová TBC bola často liečená operatívnym zásahom. Keďže nebolo možné každého pacienta s týmto typom TBC hospitalizovať odporúčal sa pacientom spočiatku telesný a duševný pokoj. Po krátkom telesnom pokoji mali pacienti začať s ľahkými telesnými cvičeniami. Avšak pri akútnych štádiách sa cvičenie neodporúčalo. Ďalej sa odporúčala klimatická liečba. Táto liečba sa odporúčala v závislosti od lekára a mohla byť doporučená buď morská, vnútrozemská, nízka alebo vysokohorská klíma. U tohto druhu liečby sa jednalo o vystavenie pacienta pôsobeniu čerstvého vzduchu a slnečného žiarenia. V Tatranských liečebniach sa v zimných mesiacoch dopĺňala liečba umelým horským slnkom. K liečbe tohto typu TBC patrí tiež dietetická liečba a medikamentózna. Najmä dopĺňanie vitamínov A a D, ktoré sa podávali vo forme rybieho tuku obohateného prísadou fosforu, taktiež sa odporúčalo namiesto rybieho tuku používanie niektorého organického preparátu, ktoré napríklad obsahovali kalcium, fosfáty, alebo ich deriváty. Ďalej sa používali synteticky vyrobené medikamenty, chemoterapia a konzervatívna forma liečby. ŽUCHA, Jozef. Liečenie kostnej a shybovej tbc. In: *Slovenský lekár*, 15. novembra 1939, roč. I, č. 14, s. 345-348. KOLLÁR, Kazimír. O chemikálnej liečbe tuberkulózy. In: *Slovenský lekár*, 1. januára 1940, roč. II, č. 1, s. 1 (s. 1-7). KOLLÁR, Štefan. Tuberkulózy shybové reumatizmus. In: *Slovenský lekár*, 15. mája 1941, roč. III, č. 10, s. 251 (s. 251-256). ŠÍŠKA, Karol. Liečenie tuberkulózných koxitid v reparatívnom štádiu. In: *Slovenský lekár*, 22. júna 1942, roč. IV, č. 12, s. 353 (s. 353-359).

¹⁰⁸ ŽUCHA, Jozef. Liečenie kostnej a shybovej tbc. In: *Slovenský lekár*, 15. novembra 1939, roč. I, č. 14, s. 345-348; KOLLÁR, Kazimír. O chemikálnej liečbe tuberkulózy. In: *Slovenský lekár*, 1. januára 1940, roč. II, č. 1, s. 1-7; ONDREJČKA, Gejza. Klasifikácia pľúcnej tuberkulózy. In: *Slovenský lekár*, 1. februára 1942, roč. IV, č. 3, s. 49-55.

¹⁰⁹ Boj proti TBC str. 81, Podľa kroniky medicíny testy streptomycínu trvali až do roku 1947. Streptomycin bol síce účinný, ale nie na všetky kmene TBC. V roku 1946 bola objavená ako ďalšie účinné antituberkulotikum kyselina paraminosalicilová a v päťdesiatych rokoch bol objavený izoniacid. Najúčinnnejšia liečba sa ukázala kombinácia všetkých troch antituberkulotík. Od päťdesiatych rokov sa začali vyvíjať nové účinné lieky proti TBC. HEINZ, Schott. Kronika medicíny..., c. d., s. 474.

¹¹⁰ SEČANSKÝ, Imrich. Spomienky a vyznania..., c. d., s. 126.

z popredných odborníkov na problematiku TBC MUDr. I. Stodola. „*Hoci som viedol Štátny zdravotný ústav, nepodarilo sa mi v období Slovenského štátu presadiť myšlienku o nevyhnutnosti protituberkulózneho zákona.*“¹¹¹

Z epidemiologického hľadiska bolo najrizikovejším východné a severné Slovensko, kde okrem TBC boli časté endemické epidémie najmä brušného a škvrnitého týfu.¹¹² So sťažnou politickou situáciou a blížiacim sa frontom zhoršilo sa aj sociálne postavenie značnej časti obyvateľstva. S tým súviseli opakované epidémie brušného a škvrnitého týfu. Spravidla boli tieto epidémie sprevádzané aj niektorou ďalšou vysoko infekčnou chorobou. Ako príklad môžem uviesť martinský okres, v ktorom sa v rokoch 1943 a 1944 vyskytli aj epidémie záškrtu, čo výrazne zvýšilo mortalitu obyvateľstva, čo výrazne zvýšilo mortalitu obyvateľstva.¹¹³ Úroveň mortality sa samozrejme líšila v rámci krajov a okresov v závislosti od rôznych faktorov, ako napríklad sociálna a hygienická situácia v danej oblasti, hustota obyvateľstva, hospodárska situácia, dostupnosť zdravotných služieb, kvalita a množstvo dostupnej stravy, dostupnosť a kontrola nekontaminovanej čistej pitnej vody, atď.¹¹⁴

Z infekčných chorôb patril brušný a škvrnitý týfus k jedným z najčastejších ochorení, ktoré sa opakovane vyskytovali takmer po celom území Slovenska. Brušný týfus sa rozšíril najmä v tých lokalitách, kde nebol zavedený vodovod a neboli zabezpečené zdroje pitnej vody. V rokoch 1938 – 1945 sa pre neexistujúcu špeciálnu terapiu na brušný týfus ordinovali najmä pokoj na lôžku, mokré zábaly, digitalis, tekutá a kašovitá diéta, pri obehovej

slabosti sa ordinovala čierna káva a pri hnačkách to bolo ópium a tenín.¹¹⁵

V súvislosti s častým výskytom brušného týfu sa odporúčalo najmä skvalitniť zdroje a akosť pitnej vody, kontrola izolácie výkalových odpadkov od zdrojov pitnej vody, rozsiahla dezinfekcia a zvýšenie lekárskej kontroly hygienických opatrení, rozsiahle sociálno-zdravotné, verejno-zdravotné, kultúrne, osobné a právne opatrenia.¹¹⁶ Na Slovensku bolo bežné postaviť hnojovku alebo umiestniť záchod do blízkosti studní alebo iných zdrojov vody. Napríklad jeden z medikov počas protitýfových opatrení už v roku 1941 zhodnotil situáciu takto: „*Bohužiaľ nie raz sme sa presvedčili, že hnojiská a záchody neboli od studne ani na dva kroky, v priaznivejšom prípade na 5-6 krokov a v najlepšom prípade na 10 – 15, čo bolo však veľmi zriedkavé.*“¹¹⁷ Od roku 1944 sa ohniská nákazy rozrastajú najmä do oblasti, kde sa prehnan front a miestne obyvateľstvo zostalo v zlých zdravotno-sociálnych, hospodárskych a najmä hygienických podmienkach. Situáciu zhoršoval aj akútny nedostatok stravy.

Taktiež sa v tomto období rozmáhala ďalšia nebezpečná nákazlivá choroba zasahujúca tráviacu sústavu a tou bola dyzentéria. Spočiatku bola nesprávne diagnostikovaná ako choroba spôsobená nekvalitnou vodou. Od roku 1941 bol jej výskyt sledovaný. Na Slovensku sa objavovala spočiatku len sporadicky, ale od roku 1942 boli hlásené už aj epidémie dyzentérie a to najmä na východnom Slovensku.¹¹⁸ Preto bola od roku 1942 jej potlačeniu venovaná zvýšená pozornosť, keďže išlo o vysoko infekčné smrteľné ochorenie. Napríklad na Spiši z 80 hospitalizovaných

¹¹¹ STODOLA, Ivan. V šľapajach Hippokrata..., s. 82.

¹¹² HALLON, Ľudovít. - SABOL, Miroslav. - FALISOVÁ, Anna. Vojenské škody..., c. d., s. 168; PEŠEK, Jozef. Poznámky k brušnému týfu na východnom Slovensku. In: *Slovenský lekár*, 1. marca 1940, roč. II, č. 5, s. 96-98.

¹¹³ Na infekčnom oddelení martinskej nemocnice bolo v roku 1943 hospitalizovaných 2655 pacientov a od začiatku roka 1944 až do leta to bolo 1666 chorých. JUNAS, Ján. et. al. *Sto rokov martinskej nemocnice 1888 – 1988*. Martin : Osveťa, 1988, s. 40.

¹¹⁴ Zatiaľ čo v roku 1941 bola úmrtnosť v Martinskom okrese na 1000 obyvateľov 14, 7 už v lete 1944 to bolo 25, 9. JUNAS, Ján. et. al. *Sto rokov...*, c. d., s. 40.

¹¹⁵ SEČANSKÝ, Imrich. Spomienky a vyznania..., c. d., s. 126.

¹¹⁶ DZIUBAN, Martin. O epidémii brušného týfu v Kremnici. In: *Slovenský lekár*, 1. marca 1943, roč. V, č. 5, s. 97-110.

¹¹⁷ SOVIAR, Ladislav. Dojmy z protitýfovej akcie v Papradne. In: *Slovenský lekár*, 15. júna 1941, roč. III, č. 12, s. 331-332.

¹¹⁸ ILAVSKÝ, Ján. Dyzentrické epidémie počas vojny. In: *Slovenský lekár*, 1. januára 1944, roč. VI, č. 1, s. 1-8; HRUBÍŠKO, Mikuláš. Terapia bacilárnej dyzentérie a dyzenteriformných hnačiek. In: *Slovenský lekár*, 1. februára 1944, roč. VI, č. 3, s. 61-64; BLÁŠKOVIČ, D. - BIELEK, L. K boju proti dyzentrickej epidémii. In: *Slovenský lekár*, 1. júna 1944, roč. VI, č. 11, s. 276-281; KAROLČEK, Ján. Poznámky k mikrobiologickej kontrole dyzentérie. In: *Slovenský lekár*, 1. novembra 1944, roč. VI, č. 18-19, s. 449 (s. 449-453).

podľahlo dyzentérii až 30 pacientov.¹¹⁹ Epidémia dyzentérie sa na Slovensku vyskytovala medzi civilným obyvateľstvom, ale aj medzi vojakmi v značnej miere až do konca vojny, čo bolo spôsobené najmä zvýšenou migráciou obyvateľstva a nedostatočnými hygienickými opatreniami v spojitosti s prípravou jedla. Od roku 1943 sa síce začalo s očkovaním, ale len v predpokladaných miestach jej výskytu a navyše vakcína nezabránila vzniku ochorenia, iba zjednodušila jeho priebeh tak, aby bolo ľahšie liečiteľné. „*Hneď po zjavení sa prvých prípadov urobíme ochranné očkovanie. Ono síce pri dyzentérii nezabráni vzniku choroby, onemocnenie je však veľmi ľahké a ľahko sa potom dá terapeuticky zvládnuť diétou, chemoterapeutikami, alebo liečebným sérom.*“¹²⁰ Úmrtnosť pri očkovaných následne klesla na 1 percento z celkového počtu nakazených.

U detí, najmä v oblasti východného a severného Slovenska, okrem už spomínaných infekčných chorôb vzrástol aj výskyt čierneho kašľa, obrny, osýpek, diftérie a varioly. Proti varirole síce bolo realizované očkovanie, avšak neuskutočnilo sa v plnej miere. Proti diftérii - záškrtu bolo očkovanie bolo očkovanie zákonom dané už od 15. mája 1942.¹²¹ Kvôli nedostatku zdravotníckeho personálu, z finančných dôvodov, ale tiež kvôli nedôvere obyvateľstva neprebehlo celoplošne a tak sa záškrt objavuje v určitej miere až do konca štyridsiatych rokov. Osýpky sa vyskytovali len sporadicky, spravidla najmä v letných mesiacoch. Ďalším nepriateľom detí boli rôzne črevné choroby v niektorých lokalitách nadobúdajúce epidemické rozmery.¹²² Taktiež v tomto období dochádza k zvýšenej úmrtnosti na bližšie nešpecifikované ochorenia detského veku.

Ďalším následkom zlej celkovej hygienickej a sociálnej situácie bolo rozšírenie svrabu, s ktorého potlačením pomohli najmä

¹¹⁹ ILAVSKÝ, Ján. Dyzentrické epidémie počas vojny. In: *Slovenský lekár*, 1. januára 1944, roč. VI, č. 1, s. 7 (s. 7-8).

¹²⁰ Tamže, s. 8.

¹²¹ Zákon zo dňa 15. mája 1942 o štepení proti záškrtu. In: *Slovenský lekár*, 1. júla 1942, roč. IV, č. 13, s. 407 (s. 407-408). ILAVSKÝ, Ján. Výsledky povinného očkovania proti záškrtu na Slovensku. In: *Slovenský lekár*, 15. decembra 1944, roč. VI, č. 21 – 22, s. 489-500.

¹²² ŽIARANOVÁ, Zita. *Spomienky a odkazy doktora Ruda Rajniaka*, Liptovský Mikuláš : Transcius, 1999, s. 106.

dodávky mydla a protisvrabovej masti zo zásob poskytnutých organizáciou UNRRA, ale aj proti tejto nákazlivej chorobe boli organizované rozsiahle akcie aj za výdatnej pomoci Červeného kríža.¹²³

Taktiež znížená osobná a celková hygiena a sociálne podmienky viedli k značnému zväčšeniu obyvateľstva, čím sa začal vo zvýšenej miere objavovať aj škvrnitý týfus. Na jeseň roku 1944 začal na východnom Slovensku dosahovať epidemické rozmery a od konca roka 1944 až do mája 1945 dosahoval najväčšiu intenzitu. Proti tejto nákaze na východe neboli podniknuté žiadne opatrenia. Tie sa začali podnikať až po skončení vojny.¹²⁴

Hneď po východnom Slovensku na tom bola najhoršie, čo sa týka infekčných ochorení, oblasť hornej Oravy. Na tomto území sa tiež okrem TBC vo veľkej miere rozšíril svrab, rachitída, škvrnitý a brušný týfus, zápal pľúc, osýpky a črevné parazity.¹²⁵ Obyvateľstvo danej lokality žilo v neuveriteľne zlých hygienických, hospodárskych a sociálnych podmienkach, čo sa odrazilo aj na zvýšenej detskej a dojčenskej úmrtnosti. Situáciu komplikoval aj akútny nedostatok stravy, extrémne nízky stav zdravotníckeho personálu, veľká vzdialenosť zdravotníckych zariadení a pomoc pre tieto oblasti bola spomalená aj nedostatkom financií. Problém vyriešila opäť organizácia UNRRA svojimi zdravotnými a sociálnymi plánmi, na základe ktorých bola poskytnutá rozsiahla pomoc obyvateľstvu, ale najmä deťom. Výdatne pomáhal aj Červený kríž. V roku 1946 boli uvoľnené vládou financie a zriadená komisia nazvaná Ústredná komisia na pomoc Orave.¹²⁶

Na západnom Slovensku bola situácia omnoho lepšia ako v ostatných častiach Slovenska. Bolo to najmä zásluhou Červeného kríža, ktorý tu zriadil viaceré poľné nemocnice a ošetrovne. Zá-

¹²³ MINTALOVÁ, Z. – TELGARSKÝ, B. *Červený kríž na Slovensku v rokoch 1939 – 1947*, Martin : Matica slovenská, 2005, s. 112.

¹²⁴ Len na území východného Slovenska sa odhadovalo približne 4000 nakazených škvrnitým týfom, pričom celková situácia obyvateľstva sa s postupujúcou vojnou zhoršovala a tým sa aj nákazy ľahšie šírili. V niektorých dedinách boli dokonca nákazou postihnutí všetci obyvatelia. HALLON, Ľudovít. - SABOL, Miroslav. - FALISOVÁ, Anna. *Vojenské škody...*, c. d., s. 168-169.

¹²⁵ HALLON, Ľudovít - SABOL, Miroslav - FALISOVÁ, Anna. *Vojenské škody...*, c. d., s. 176-180.

¹²⁶ Tamže, s. 180.

roveň pomáhal zmierniť následky vojny pre civilné obyvateľstvo, ranených a vojnou postihnutých. Pomáhal udržiavať dostatočné hygienické, sociálne a hospodárske podmienky a všestranne pomáhal s rozsiahlymi protiepidemiologickými a preventívnymi opatreniami. Zriadil verejné vývarovne a poskytoval zvýšenú pomoc aj matkám s deťmi. ČK spolu s kompetentnými úradmi organizoval očkovacie akcie najskôr proti brušnému týfusu a neskôr zmiešanou vakcínou cholery, týfusu a paratýfusu. V niektorých lokalitách západného Slovenska, aj napriek všetkým opatreniam, dochádzalo k vypuknutiu najmä lokálnych epidémií brušného týfusu, ale rýchlymi protiepidemiologickými zásahmi a ďalšími opatreniami sa podarilo epidémiu relatívne rýchlo potlačiť.¹²⁷

V povojnovom období bol boj proti infekčným chorobám sťažený nedostatkom zdravotníckeho materiálu, dopravných prostriedkov, dezinfekčných prostriedkov a zdravotníckeho personálu. Mnohé komunikácie boli zničené a zamínované. Protiepidemiologické opatrenia v jednotlivých krajoch sa od seba lišili na základe rôznych faktorov. Tie určovali aké opatrenia sú pre danú oblasť potrebné a zároveň udávali spôsob výkonu opatrení. Najdôležitejším faktorom určujúcim protiepidemiologické opatrenia bol druh nákazy a rýchlosť jej šírenia. Následne protiepidemiologický pracovníci začali s dezinfekčnými aktivitami, tie v tomto období boli vykonávané dezinfekciou¹²⁸ a dezinsekciami, aj za použitia impro-

vizovaných dezinfekčných komôr a benzínových sudov.¹²⁹

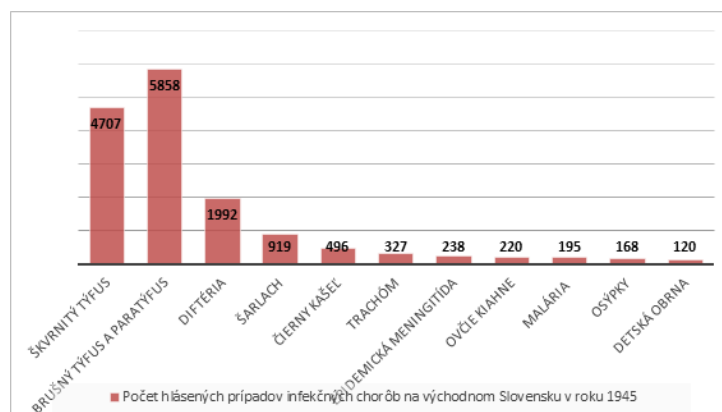
Dezinfekcia a dezinsekciami boli najviac potrebné v oblasti východného Slovenska pre endemický výskyt epidémií brušného a škvrnitého týfusu. Zdravotníctvo v týchto lokalitách do boja s nakažlivými ochoreniami zapojilo aj verejnosť a to najmä tzv. pátračov, ktorých prvoradou úlohou bolo nahlásiť každý prípad infekčnej choroby vo svojom okolí. Pomáhali aj s protiepidemiologickými prácami.¹³⁰ Protiepidemiologickí pracovníci prechádzali systematicky všetky obce, dediny a mestá na východnom Slovensku, kde prebiehali rozsiahle odhmyzovacie a dezinfekčné akcie. V niektorých prípadoch narážali aj na nedôveru a odpor obyvateľstva. Ministerstvo zdravotníctva zriadilo komisiu pre pomoc východnému Slovensku a radu ďalších komisií na pomoc všetkým postihnutým oblastiam, aby mohli byť vytvárané čo najvhodnejšie podmienky pre boj s týmito nakažlivými ochoreniami. Na boj s nakažlivými chorobami bol založený aj Štátny zdravotno-sociálny ústav. Jeho súčasťou sa stalo zvýšenie hygienických opatrení a zabezpečenie pitnej vody v rámci boja s brušným týfusom a dyzentériou. Neskôr sa situácia v oblasti boja s nakažlivými chorobami zlepšila zásluhou výdatnej pomoci od spomínaných dobročinných organizácií.

¹²⁷ Tamže, s. 180-184.

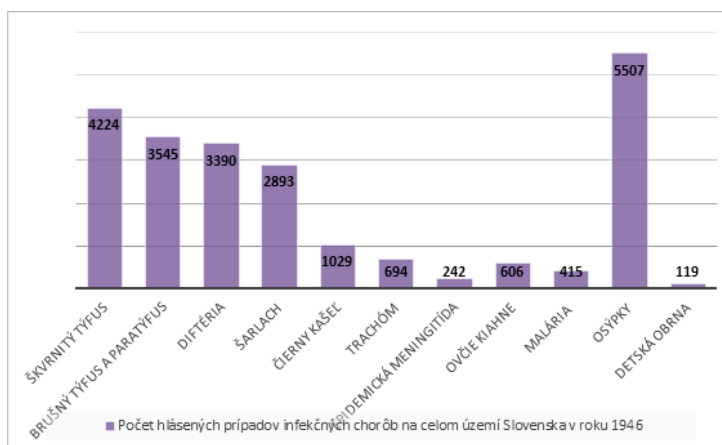
¹²⁸ Dezinfekcia prebiehala buď s pomocou fyzikálnych prostriedkov, alebo chemických látok. Medzi fyzikálne prostriedky patrilo spaľovanie odpadkov, matracov, odevov, atď. Taktiež účinná metóda bola varenie vo vode s pridaním niektorých z účinných látok ako napríklad luh, alebo mazľavé mydlo. Ako chemické dezinfekčné prostriedky sa používali napr.: lyzol, chloramín, vápenné mlieko, formaldehyd. Na dezinfekciu miestností sa najčastejšie používal roztok kyseliny karbólovej, alebo formalínové pary, ale aj agresívne látky ako kyanovodík a kyslíčnik siričitý. Taktiež sa používali dezinfekcia suchým a vlhkým teplom v tzv. autokláve. HALLON, Ľudovít - SABOL, Miroslav - FALISOVÁ, Anna. Vojenské škody..., c. d., s. 169-170.

¹²⁹ Dezinsekciami, čiže odhmyzenie prebehlo najmä za použitia chlórpikrínu a preparátu „NCJ“ (zmes naftalínu, kreozotu, jodoformu) až do zavedenia DDT prostriedku, ktorého veľké množstvo dodala napr. aj UNRRA. Pre nedostatok dezinfekčných látok sa najmä v počiatočných protiepidemiologických prácach začali používať improvizované dezinsekčné komory za použitia horúceho vzduchu a taktiež bolo zavedené používanie na dezinsekciami, ale aj na dezinfekciu benzínových sudov. Tieto poznatky Slovenským lekárom a zdravotníckemu personálu poskytli kolegovia lekári z Červenej armády, a epidemiologickí odborníci z ukrajinskej armády. Výhodou týchto improvizovaných dezinfekčných opatrení bola dostupnosť potrebného materiálu aj v najviac zničených obciach a ich vysoká účinnosť. HALLON, Ľudovít - SABOL, Miroslav - FALISOVÁ, Anna. Vojenské škody..., c. d., s. 170.

¹³⁰ Tamže, s. 171.

Graf č. 9: Počet hlásených prípadov infekčných chorôb na východnom Slovensku v roku 1945. Zdroj: HALLON, Ľudovít - SABOL, Miroslav - FALISOVÁ, A. *Vojenské škody...*, c. d., s. 185.

Graf č. 10: Počet hlásených prípadov infekčných chorôb na celom území Slovenska v roku 1946. Zdroj: HALLON, Ľudovít. - SABOL, Miroslav. - FALISOVÁ, Anna. *Vojenské škody...*, c. d., s. 185.

Zoznam prameňov a literatúry

Archívne pramene:

AUK - Archív Univerzity Komenského
– fond rektorátu Univerzity Komenského

Memoáre:

ČÁRSKY, Konštantín. *Chirurg spomína*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1987.
KOCH, Karol. *Slovo má ľudskosť*. Bratislava : Universum, 1946.
SEČANSKÝ, Imrich. *Spomienky a vyznania lekára*, Bratislava : Slovak Academic Press, 1997. ISBN 8085665824.
SCHUSTER, R. – ŠTIAVNICKÝ, J. *So skalpelom i bez neho*. Bratislava : NVK International, 1994. ISBN 80-85727-13-7.
STODOLA, Ivan. *V šľapajach Hippokrata*. Martin : Osveta, 1977.
STODOLA, Ivan. *Boj proti tuberkulóze : príručka pre protituberkulózných pracovníkov*. Liptovský Sv. Mikuláš : Bratia Rázusovci, 1941.
ŽIARANOVÁ, Z.: *Spomienky a odkazy doktora Ruda Rajniaka*. Liptovský Mikuláš : Transcius, 1999. ISBN 8071401854.

Literatúra:

BENIAK, M. *Ivan Stodola – lekár*. Martin : Osveta, 1988.
BLAHOŠ, J. et al. *Lekárska fakulta : základný kameň Univerzity Komenského: 1919 – 2009*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2009. ISBN 978-80-223-2710-7.
BOKESOVÁ – UHEROVÁ, Mária. *Dejiny zdravotníctva na Slovensku*. Martin : Osveta, 1898. ISBN 80-217-0004-1.
BRTLÍK, Jiří. *Detstvé lékařství v minulosti a jak jsem je prožíval*. Praha : SZN, 1957.
DEÁK, Ladislav. *Od Trianonu po Malú vojnu : Maďari a Slováci medzi dvoma vojnami 1918 – 1939*. Bratislava : Eko – konzult, 2010. ISBN 978-80-8079-128-5.
DOBSON, Mary. *Choroby postrach ľudstva*. Bratislava : Slovart, 2009. ISBN 978-80-8085-861-2.

- DUDEKOVÁ, Gabriela et. al.: *Na ceste k modernej žene*. Bratislava : Veda, 2011. ISBN 978-80-224-1189-9
- FALISOVÁ, Anna. *Zdravotníctvo na Slovensku v medzivojnovom období*. Bratislava : Veda, 1999. ISBN 80-224-0544-2.
- FALISOVÁ, Anna. Medzivojnové Slovensko z pohľadu zdravotného a sociálneho. In: *Slovensko v Československu (1918 – 1938)*. Bratislava : SAV, 2004. ISBN 80-224-0795-X.
- FALISOVÁ, Anna *Lekári na Slovensku do roku 2000*. Bratislava : Veda, 2010. ISBN 978-80-224-1166-0.
- FALTUS, Jozef - PRŮCHA, Václav. *Prehľad hospodárskeho vývoja Slovenska v rokoch 1918–1945*. Bratislava, 1969.
- FALTUS, Jozef - PRŮCHA, Václav - KRAJNIAKOVÁ, Emília. *Všeobecné hospodárske dejiny 19. a 20. storočia*. Bratislava : Ekonóm, 1999. ISBN 8022512028.
- HALLON, Ľudovít - SABOL, Miroslav - FALISOVÁ, Anna. *Vojenské škody a rekonštrukcie Slovenska 1944 – 1948*. Bratislava : SAV, 2011. ISBN 978-80-89396-14-6.
- HEINZ, Schott. *Kronika medicíny*. Bratislava : Fortuna print, 1994. ISBN 80-7153-081-6.
- CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu? I*. Bratislava : Roľnícka osвета, 1936.
- CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu? II. – 1. časť*. Bratislava : Roľnícka osвета, 1938.
- CHURA, J. Alojz – KIZLINK, K. *Slovensko bez dorastu? II. – 2. časť*. Bratislava : Roľnícka osвета, 1939.
- JUNAS, Ján – BOKESOVÁ – UHEROVÁ, Mária. *Dejiny medicíny a zdravotníctva*. Martin : Osveta, 1985. ISBN 70-098-85.
- JUNAS, Ján et. al. *Sto rokov martinskej nemocnice 1888 – 1988*. Martin : Osveta, 1988.
- JUNAS, Ján. et. al. *80 rokov činnosti Červeného kríža na Slovensku 1919 - 1999*. Bratislava : Finest, 1999. ISBN 80-967976-3-8.
- KALNÝ, Slavo. *Zabudnite na Kocha*. Bratislava : Marenčin PT, 2008. ISBN 978-80-89218-94-3.
- KAMENEC, Ivan. *Slovenský štát v obrazoch*, Praha : Ottovo nakladateľství, 2008. ISBN 978-80-7360-701-2.

- LIPTÁK, Ľubomír. Život na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Slovensko v Československu (1918 – 1938)*, Bratislava : SAV, 2004. ISBN 80-224-0795-X.
- MINTALOVÁ, Z – TELGARSKY, B. *Červený kríž na Slovensku v rokoch 1939 – 1947*. Martin : Matica slovenská, 2005. ISBN 80-89208-03-7
- NEVICKÁ, Eva – FRECEROVÁ, Klára. *Tuberkulóza u detí*. Bratislava : Kancelária Svetovej zdravotníckej organizácie na Slovensku, 2007. ISBN 978-80-969632-1-8.
- POHANKA, Vladimír. et al. *Šrobárov ústav detskej tuberkulózy a respiračných chorôb v Dolnom Smokovci*. Liptovský Mikuláš : Miroslav Vážny, 2000. ISBN 80-968407-1-1.
- SULAČEK, Jozef. *Biele plášte 1. : Tragické osudy židovských lekárov na Slovensku v období druhej svetovej vojny*. Bratislava : Slovenské národné múzeum, 2005. ISBN 80-8060-163-1.
- SULAČEK, Jozef. *Biele plášte 2. : Tragické osudy židovských lekárov na Slovensku v období druhej svetovej vojny*. Bratislava : Slovenské národné múzeum, 2006. ISBN 80-8060-164-X.
- ŠKORVÁNKOVÁ, Eva. Postavenie žien v období Slovenského štátu. In: *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013. ISBN 978-83-7490-691-3.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Štruktúry obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1940*. Bratislava : Infostat, 2009. ISBN 978-80-89398-07-2.
- ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. Inštitucionalizácia sociálnej starostlivosti o deti a mládež na Slovensku v 20. a 30. rokoch 20. storočia. In: *Od špitála k nemocnici : Zdravotníctvo, sociálna starostlivosť a osвета v dejinách Slovenska*. Bratislava : SNA, 2013, s. 436-445.
- ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava : STIMUL, 2008. ISBN 978-80-89236-50-3
- ŠPROCHA, Branislav. Populačný vývoj Slovenska 1918 – 1945. In: *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013. ISBN 978-83-7490-691-3.
- TISO, Jozef. *Prejavy a články*, zv. II., 1938 – 1944. (ed.) FABRICIUS, Miroslav. – HRADSKÁ, Katarína. Bratislava: Historický

ústav SAV, 2007, ISBN 80-88880-46-7.

TIŠLIAR, Pavol. Populačná politika a populačný vývoj na území Slovenska v rokoch 1938 – 1945 – metodologické východiská. In: *Populačné štúdie Slovenska I.*, Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013. ISBN 978-83-7490-691-3.

TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: *Populačné štúdie Slovenska I.* Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013. ISBN 978-83-7490-691-3.

VOKURKA, Martin. *Praktický slovník medicíny*. Praha : Maxdorf, 1994. ISBN 80-85800-06-3.

VOKURKA, Martin – HUGO, Ján. et al. *Velký lékařský slovník*. Praha : Maxdorf, 2008. ISBN 978-80-7345-166-0.

VIRSÍK, Karol. – KRIŠTÚFEK, Peter. *História boja proti tuberkulóze : zo zvláštnym zreteľom na boj proti tuberkulóze na území Československa a Slovenska*. b. m. : Bonus, 2000. ISBN 80-968491-1-5.

Dobová tlač:

Slovenský lekár, 1939 – 1945.

Slovák 1938 - 1945

Nová žena 1938 - 1944

Slovenská deva 1942 - 1943

Pramene práva:

Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, 1918 - 1938

Slovenský zákonník 1939 - 1945

Populačný vývoj národnostných menšín na Slovensku po druhej svetovej vojne¹

Branislav Šprocha

RNDr. Branislav Šprocha PhD.
Prognostický ústav SAV
Šancová 4011/56,
811 05 Bratislava
Katedra etnológie a muzeológie
Filozofická fakulta UK
Gondova 2
814 99 Bratislava
e-mail: branislav.sprocha@gmail.com

Populačné štúdie Slovenska 4 : 185-216

The ethnic structure of the Slovak population is the result of a long and complex historical development. Before World War II, Slovakia's population was marked by a highly heterogeneous ethnic composition; however, World War II and its immediate aftermath significantly altered the ethnic makeup of the country. The main aim of this paper is to analyze the population development of ethnic minorities in Slovakia in the period after the conclusion of World War II and the political transformation of 1989. Given the available data, we focused primarily on the development in the total population figures for all ethnic minorities, the process of fertility and evaluation of the reproductive behavior on the character of age structures.

Key words: national minorities, population development, Slovakia, 1945 - 1989

Úvod

Etnicky heterogénna populácia Slovenska pred začiatkom druhej svetovej vojny bola výsledkom dlhého a zložitého historického vývoja. Vojnové udalosti a historické skutočnosti po jej skončení však výraznou mierou zasiahli do etnického obrazu Slovenska. Je zrejmé, že ten prešiel značnou homogenizáciou, no aj napriek tomu jednotlivé národnostné skupiny zostali jeho neoddeliteľnou a z mnohých uhľov pohľadu špecifickou súčasťou. Okrem

¹ Príspevok je výsledkom riešenia grantovej úlohy MŠ SR VEGA č. 1/0026/14 „Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050“ a APVV-0199-12 „Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)“.

významných celospoločenských zmien po druhej svetovej vojne postupne dochádzalo aj k zmenám v reprodukčnom správaní. Významnú úlohu v tomto procese zohrávali práve národnostné menšiny. Otázkou preto zostáva, aký bol ich demografický obraz, čo vieme povedať o charaktere demografickej reprodukcie jednotlivých národnostných menšín, a či a prípadne ako sa navzájom odlišovali.

Príspevok si za cieľ kladie predovšetkým podrobnejšiu demografickú charakteristiku národnostných menšín Slovenska z demografického hľadiska s dôrazom na obdobie po druhej svetovej vojne do roku 1989. Dostupné údaje nám umožnili najmä detailný pohľad na proces plodnosti a zhodnotenie vplyvu reprodukčného správania na pohlavnú a vekovú štruktúru jednotlivých národností. Vzhľadom na početnosť jednotlivých národností a spôsob publikovania informácií bude hodnotený demografický obraz českej, slovenskej, maďarskej, nemeckej, ukrajinskej a ruskej (rusínskej) národnosti. Dôležitou časťou práce je aj zhodnotenie vývoja početnosti jednotlivých národnostných skupín v úzkom prepojení s niektorými vonkajšími faktormi, ako napr. proces asimilácie, spôsob zisťovania národnostného zloženia v rámci sčítaní ľudu a tiež celková spoločenská a politická klíma v spojitosti s niektorými národnostnými skupinami.

Systém zisťovania národnostnej skladby na Slovensku po druhej svetovej vojne

Prvý census po druhej svetovej vojne v roku 1950 dostal charakter „národného sčítania“, pretože okrem prítomného obyvateľstva zahŕňal aj súpis poľnohospodárskych, priemyselných a živnostenských závodov. Oproti medzivojnovým censom došlo k značnej zmene pri zisťovaní národnosti: *„Národnosti se rozumu příslušnost k národu, s jehož kulturním a pracovním společenstvím je sčítaný vnitřně spjat a k němuž se hlásí.“*² V návode na vyplňanie sčítacieho hárka sa následne uviedli ďalšie pokyny: *„Není přípustno zapsati více než jednu národnost. Osoby dospělé*

² *Sčítání lidu a soupis domů a bytů v Republice československé ke dni 1. března 1950.* Díl I. Nejdůležitější výsledky sčítání lidu a soupis domů a bytů za kraje, okresy a města. Praha: Státní úřad statistický, 1957, s. 24*.

*a osoby nenáležící k rodině majitele bytu přiznají národnost samy, za nedospělé a nepřičetné učiní tak jejich zákonný zástupce.“*³

Národnost sa tak zisťovala prostredníctvom slobodného vlastného rozhodnutia sčítanej osoby. Tento prístup sa následne aplikoval aj pri ďalších povojnových sčítaniach ľudu.

V druhom povojnovom sčítaní ľudu z roku 1961 bola národnosť definovaná v podstate rovnako: *„jako příslušnost k národu, s jehož kulturním a pracovním společenstvím je sčítaný osoba vnitřně spjat a k němuž se hlásí.“*⁴ Od predchádzajúceho censu sa však lišilo tým, že bolo spracované na základe konceptu (trvalo) bývajúcего obyvateľstva.⁵

Pri sčítaniach 1970, 1980 a tiež 1991 bola definícia národnosti postavená ešte liberálnejšie. *„Národnostou sa rozumela příslušnost sčítanej osoby k národu alebo národnosti a bolo ponechané každému, aby sa slobodne vyjadril o svojej národnosti podľa vlastného presvedčenia.“*⁶

Veľmi dôležitým aspektom zisťovania národnostnej štruktúry po druhej svetovej vojne bolo aj neuznanie niektorých národností za oficiálne a tým štatisticky zisťované. Išlo o rusínsku národnosť, ktorej obyvateľstvo bolo v rámci ukrajinizácie označené ako ukrajinské a tiež osoby cigánskeho resp. rómskeho pôvodu. Ako hlavný dôvod sa uvádzalo, že Rómovia nespĺňajú kritéria definície národa, pretože nemajú svoje vlastné územie a hospodársky život.⁷ Navyše publikované výsledky boli len za českú, slovenskú, maďarskú, nemeckú, ukrajinskú, ruskú⁸ a poľskú a všetky ďalšie boli sumárne vykazované v skupine ostatných národností. K významnej zmene v tejto praxi došlo až pri sčítaní ľudu v roku 1991, keď sa medzi oficiálne národnosti opätovne

³ Tamže s. 27*.

⁴ *Sčítání lidu, domů a bytů v Československé socialistické republice k 1. březnu 1961.* Díl I. Demografické charakteristiky obyvateľstva. Československá statistika, Praha: Ústřední komise lidové kontroly a statistiky, 1965, s. 17*.

⁵ Bližšie k tejto problematike pozri napr. *Sčítání lidu...1961*, c. d., s. 14*-16*.

⁶ *Sčítanie ľudu, domov a bytov 1.11.1980. Obyvateľstvo, domy, byty a domácnosti SSR.* Bratislava: Federálny štatistický úrad, Slovenský štatistický úrad, 1982, s. V.

⁷ KALIBOVÁ, Květa. Romové z pohledu statistiky a demografie. *Romové v České republice (1945-1998)*, Praha: Socioklub, 1999, s. 95.

⁸ Až do roku 1970 bola ruská a ukrajinská národnosť publikované spoločne.

zaradila aj rómska a rusínska a navyše sa významne rozšíril počet zisťovaných národností pri spracovaní sčítania.

Vývoj národnostnej štruktúry Slovenska po druhej svetovej vojne

Slovensko vstupovalo do samostatného Československa v roku 1918 so značne národnostne heterogénnou populáciou. Historické udalosti, ktoré nasledovali od sklonku 30. až do konca 40. rokov priniesli jeden z najväčších zásahov do stáročia formovaného národnostného (etnický) obrazu Slovenska. Odchod českého obyvateľstva tesne pred a po rozpade republiky, transporty židovského a čiastočne aj cigánskeho obyvateľstva (najmä na južnom okupovanom území) do koncentračných táborov, dobrovoľný odchod a následne nútený odsun nemeckého obyvateľstva a tiež výmena osôb s Maďarskom a čiastočne aj so Zakarpatskom (býv. Podkarpatskou Rusou) predstavujú historicky jedny z najvýznamnejších faktorov formujúcich národnostnú štruktúru Slovenska v povojnovom období.

Kým podľa sčítania ľudu 1930 žilo na území Slovenska takmer 121,7 tis. osôb českej národnosti, dramatické spoločenské a politické zmeny ku koncu 30. rokov si vyžiadali značný početný pokles. Podľa výsledkov mimoriadneho súpisu z roku 1938 žilo na oklieštenom území Slovenska už len necelých 77,5 tis. Čechov. Vznik Slovenského štátu a najmä nepriaznivý postoj voči osobám z českých krajín znamenal ďalšie dramatické zníženie ich počtu na len niečo viac ako 17 tis. podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1940. Odhad Českého statistického úradu k 1.7.1945 hovorí, že na území Slovenska by mohlo žiť už približne 35 tis. osôb českej národnosti.⁹

Obdobie druhej svetovej vojny sa z pohľadu národnostných skupín na Slovensku najtragickejšie podpísalo na príslušníkoch židovského a čiastočne aj cigánskeho (rómskeho) etnika. V medzivojnových sčítaniach ľudu sa k židovskej národnosti prihlásilo 70,5 tis. (rok 1921) resp. 65,4 tis. osôb (rok 1930), pričom izraelské vierovyznanie uviedlo dokonca takmer 137 tis.

⁹ *Demografická príručka*. Praha: Český statistický úrad, 1996, s. 89. Vychádza s najväčšou pravdepodobnosťou z približnej rebilancie obyvateľstva podľa národnosti z výsledkov sčítania ľudu 1950.

osôb. Na oklieštenom území Slovenska v roku 1938 sa k židovskej národnosti prihlásilo ani nie 29 tis. osôb. Taxatívne vymedzenie osôb židovského pôvodu a nútené prihlásenie k židovskej národnosti spôsobili, že v sčítaní ľudu z roku 1940 počet osôb židovskej národnosti dosiahol na zmenšenom území približne rovnaký počet ako v prvom československom sčítaní (74,5 tis. osôb).¹⁰

Tragický osud židovského etnika počas druhej svetovej vojny znamenal takmer úplnú fyzickú likvidáciu jednej z historicky integrálnych súčastí etnicky rôznorodej mozaiky populácie Slovenska. V prvej fáze transportov od marca 1942 do októbra 1942 boli odvečnené približne dve tretiny z celkového počtu Židov na Slovensku (57,6 tis. osôb), pričom do konca vojny z nich prežilo len niekoľko stoviek. V druhej fáze transportov, realizovaných už nemeckou stranou, bolo odvečnených ďalších 13,5 tis. osôb, z ktorých asi 10 tis. sa už nikdy nevrátilo.¹¹ Počet Židov, ktorí tak zahynuli do konca druhej svetovej vojny, by predstavoval približne 67 tis. osôb. V prvom povojnovom cenzu z roku 1950 sa k židovskej národnosti na Slovensku prihlásilo len 307 osôb a k izraelskému vierovyznaniu necelých 7,5 tis.¹² V ďalších povojnových cenzoch sa už údaje zvlášť za túto etnickú skupinu nevykazovali, a preto ďalšou informáciou disponujeme až z roku 1991, kedy sa k židovskej národnosti na Slovensku prihlásilo celkovo 134 osôb.

Počas medzivojnového obdobia využila možnosť prihlásiť sa k cigánskej národnosti len nepatrná časť obyvateľstva Slovenska. V sčítaní ľudu 1930 ich počet stúpil z 8,5 tis. na vyše 31 tisíc.

¹⁰ Bližšie pozri TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný kataster Slovenska v roku 1940*. Bratislava: Slovenský národný archív, 2011; TIŠLIAR, Pavol. Niekoľko poznámok k sčítaniu obyvateľstva na Slovensku v roku 1940. *Slovenská štatistika a demografia*, 21,2, 2011, s. 3-15; TIŠLIAR, Pavol. Notes on the Organisation of the 1940 Population Census. In: TIŠLIAR, Pavol - ČEPLŮ, Slavomír. *Studies in the Population of Slovakia II*. Krakov: Towarzystwo Slowaków w Polsce Zarząd Główny, 2014, pp. 97-120; TIŠLIAR, Pavol. Statistical Practice and Ethnic Policy of the Slovak Republic 1939 – 1945. In: TIŠLIAR, Pavol, ČEPLŮ, Slavomír. *Studies in the Population of Slovakia II*. Krakov: Towarzystwo Slowaków w Polsce Zarząd Główny, 2014, pp. 121-146.

¹¹ NIŽŇANSKÝ, Eduard. Majorita a židovská minorita v období holokaustu. Poznámky k problematike sociálneho prostredia holokaustu. In: ŠUTAJ, Štefan (ed.) *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty*. Prešov: UNIVERSUM, 2005, s. 184.

¹² *Sčítání lidu...1950*, c. d. s. 6.

V roku 1938 žilo na Slovensku vyše 26 tis. osôb, ktorí sa prihlásili k cigánskej národnosti a pri špecifických podmienkach v roku 1940 to už bolo takmer 37,5 tisíc.¹³ Po druhej svetovej vojne už nebola cigánska národnosť v riadnych sčítaniach ľudu uznaná za oficiálnu, a preto údaje o početnej veľkosti rómskej menšiny na Slovensku pochádzajú len zo špeciálnych štatistických súpisov (napr. v roku 1947, v rokoch 1966-1968) a v rámci zisťovania pri sčítaniach ľudu v rokoch 1970 a 1980. Prvá súpisová akcia Ministerstva vnútra s cieľom zachytiť počet Rómov ako potenciálnej voľnej pracovnej sily pri obnove republiky na území Slovenska priniesla údaj o viac ako 84,4 tis. osôb.¹⁴ Podľa súpisov z druhej polovice 60. rokov, ktoré sa uskutočnili pod gesciou Federálneho štatistického úradu v spolupráci s Českým a Slovenským štatistickým úradom a Vládnym výborom pre otázky cigánskeho obyvateľstva, žilo na Slovensku približne 165 tis. Rómov.¹⁵ K veľmi podobným záverom došlo aj sčítanie osôb cigánskeho pôvodu uskutočnené v rámci sčítania ľudu 1970. Podľa neho malo žiť na Slovensku v tomto roku takmer 159,3 tis. Rómov. O desať rokov neskôr pri sčítaní ľudu 1980 bolo spísaných už takmer 200 tis. osôb (199 853 ľudí), ktorých považovali za Rómov. Na súpisy z konca 60. rokov nadviazali evidencie národných výborov, ktorých hlavnou úlohou bolo pripraviť podklady na vyplácanie sociálnych dávok. Nedostatkom tohto typu evidencie však bolo, že zachytávala len tých Rómov, ktorí boli poberateľmi niektorej formy sociálnej pomoci. Národné výbory túto činnosť ukončili v roku 1989, kedy na Slovensku evidovali 253 943 Rómov. V poslednom československom sčítaní v roku 1991 bolo opätovne umožnené uviesť rómsku národnosť a zisťovaný bol aj rómsky materinský jazyk. Túto možnosť využilo len 75,8 tis. osôb v prí-

¹³ Pozri napr. TIŠLIAR, Pavol. Priestorové rozmiestnenie rómskej minority na Slovensku podľa výsledkov sčítania obyvateľstva z roku 1940. *Slovenská štatistika a demografia* 21, 4, 2011, s. 3-21; TIŠLIAR, Pavol. *Etnická a konfesijná štruktúra Gemera a Malohontu (prehľad stavu podľa vybraných statických prameňov v 18. - 1. pol. 20. storočia)*. Brno : Tribun EU, 2009, s. 130 a n.

¹⁴ JUROVÁ, Anna. *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava: Goldpress Publishers, 1993, s. 24.

¹⁵ SRB, Vladimír - VOMÁČKOVÁ, Olga: Cikáni v Československu v roce 1968. *Demografie*, roč. 9, 1969, č. 3, s. 221.

pade národnosti, pričom rómsky materinský jazyk deklarovalo takmer 77,3 tis. ľudí.

Vzhľadom na vyššie uvedené skutočnosti je zrejmé, že výsledky z prvého povojnového sčítania ľudu uskutočneného k 1. marcu 1950 priniesli diametrálne odlišný etnický obraz, aký bolo možné vidieť na Slovensku ešte na sklonku 30. rokov minulého storočia. Osoby neslovenskej národnosti predstavovali už len niečo viac ako 13 %. Najpočetnejšou národnostnou menšinou sa opäť stala maďarská národnosť, ku ktorej sa prihlásilo viac ako 354,5 tis. osôb. Druhou najpočetnejšou bola spojená ukrajinská a ruská národnosť s viac ako 48,2 tis. príslušníkmi. O necelých osem tisíc menej príslušníkov uviedlo českú národnosť (takmer 40,4 tis. osôb). K nemeckej národnosti sa prihlásilo len 5 179 obyvateľov. Vzhľadom na metodiku sčítania, keď prihlásenie k národnosti bolo subjektívnym procesom založeným na vlastnom presvedčení sčítanej osoby, je zrejmé, že v nepriateľsky naklonenom prostredí k osobám nemeckej a maďarskej národnosti boli takto získané počty osôb nedôveryhodné. Napríklad v prípade nemeckej menšiny sa v údajoch Povereníctva vnútra nachádzalo celkovo 23 861 osôb (začiatok roka 1949) a v zoznamoch Štátnej bezpečnosti to bolo dokonca 27 324 obyvateľov nemeckej národnosti (k marcu 1949).¹⁶

V nasledujúcom sčítaní ľudu v roku 1961 došlo predovšetkým v prípade maďarskej národnosti k určitej korekcii výsledkov. Počet ľudí hlásiacich sa k tomuto etniku presiahol opätovne polmiliónovú hranicu (takmer 519 tis.) a jeho zastúpenie vzrástlo z 10,3 % na viac ako 12 %, na ktorej zotrvalo aj v ďalšom cenze. Vzhľadom na nižšiu dynamiku reprodukcie (pozri nižšie) reálne zastúpenie osôb maďarskej národnosti malo klesajúcu tendenciu, aj napriek početnému rastu v budúcich rokoch. Podľa výsledkov sčítania ľudu v roku 1991 žilo na území Slovenska celkovo viac ako 567 tis. osôb maďarskej národnosti, čo však predstavovalo už len necelých 11 %.

¹⁶ GABZDILOVÁ-OLEJNÍKOVÁ, Soňa - OLEJNÍK, Milan. *Karpatskí Nemci na Slovensku od druhej svetovej vojny do roku 1953*. ACTA CARPATHO-GERMANICA XII. Spoločenskovedný ústav SAV, Slovenské národné múzeum, Múzeum kultúry karpatských Nemcov. Bratislava, 2004, s. 154.

Druhú najpočetnejšiu národnostnú skupinu v roku 1950 tvorili osoby ukrajinskej a ruskej národnosti. Pozostávali z viac ako 48 tis. príslušníkov a predstavovali približne 1,4 % z celej populácie Slovenska. V ďalšom období však proces ukrajinizácie najmä u osôb rusínskeho etnika spôsobil, že určitá časť z nich sa radšej hlásila k slovenskej národnosti. Aj preto v roku 1961 počet osôb ukrajinskej a ruskej národnosti, v porovnaní s predchádzajúcim sčítaním, klesol na úroveň 35,4 tis. osôb. Ešte raz po druhej svetovej vojne sa celkový počet osôb ukrajinskej a ruskej národnosti dostal cez 40 tis. hranicu, a to v sčítaní ľudu v roku 1970, kedy sa k tejto národnosti prihlásilo viac ako 42,2 tis. ľudí (0,9 % z populácie Slovenska). Bol to posledný intercenzálny zisk tejto národnostnej skupiny, keďže v nasledujúcich cenzoach sa počet jej príslušníkov len znižoval. V roku 1980 sa k ukrajinskej a ruskej národnosti prihlásilo len niečo viac ako 39,2 tis. osôb a v roku 1991 spojená ukrajinská, ruská a rusínska národnosť čítala dokonca len necelých 31,9 tis. príslušníkov (0,6 % z celej populácie Slovenska).

Na úkor ukrajinskej a ruskej národnosti sa na druhé miesto z pohľadu početnosti dostala už na začiatku 60. rokov česká národnosť. Počet príslušníkov tejto skupiny presiahol úroveň 47 tis. a ďalej sa zvyšoval až do konca sledovaného obdobia. V roku 1991 už žilo na Slovensku podľa výsledkov sčítania ľudu niečo viac ako 59,3 tis. osôb hlásiacich sa k českej, moravskej alebo sliezskej národnosti. Aj v tomto prípade však platilo, že vyššia dynamika prírastkov na strane slovenskej národnosti znamenala, že celkové zastúpenie osôb českého etnika malo intercenzálne klesajúcu tendenciu a z pôvodných 1,2 % (v roku 1950) sa znížilo na 1,1 % v roku 1991.

Ostatné národnostné skupiny svojou početnosťou a zastúpením na celkovej populácii Slovenska zastávali po druhej svetovej vojne len marginálnu pozíciu.¹⁷ Počet osôb nemeckej národnosti v druhom povojnovom sčítaní po upokojení napätej situácie vzrástol a dosiahol viac ako 6,2 tis., no ich váha klesla na úroveň 0,1 %. Navyše v ďalších sčítaniach ľudu sa k nemeckej národ-

¹⁷ Výnimkou je rómska národnosť, no keďže nebola v tomto období uznaná za samostatnú národnosť, museli sa jej príslušníci hlásiť k iným oficiálnym národnostiam (najčastejšie slovenská a maďarská).

nosti zakaždým prihlásilo vždy menej a menej osôb, pričom vrcholom boli výsledky cenzu v roku 1980, keď početnosť tohto etnika poklesla pod hranicu 3 tis. osôb. Určité „znovuobrodienie“ priniesli údaje z posledného sčítania ľudu z roku 1991, kedy nemeckú národnosť deklarovalo celkovo viac ako 5,4 tis. osôb (0,1 %). Z pohľadu poľskej národnosti, počet jej príslušníkov dosahoval približne 1-2 tis. členov, len v poslednom cenze v roku 1991 sa k tejto skupine prihlásilo viac ako 2,6 tis. osôb.

Tab. 1: Vývoj národnostnej štruktúry Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1950, 1961, 1970 a 1991¹⁸

Rok / obdobia	spolu	česká	slovenská	ukrajinská a ruská	poľská	maďarská	nemecká	iná a nezistená
Národnosť obyvateľstva podľa sčítania ľudu 1950 -1991								
1950	3442317	40365	2982524	48231	1808	354532	5179	9678
1961	4174046	45721	3560216	35435	1012	518782	6259	6621
1970	4537290	47402	3878904	42238	1058	552006	4760	10922
1980	4991168	57197	4317008	39260	2053	559490	2918	13242
1991	5274335	59326	4519328	14670	2659	567296	5414	105642
Prírastky (úbytky) obyvateľstva podľa národnosti (1950-1991), v %								
1961-1950	21,3	13,3	19,4	-26,5	-44,0	46,3	20,9	-31,6
1970-1961	8,7	3,7	9,0	19,2	4,5	6,4	-23,9	65,0
1980-1970	10,0	20,7	11,3	-7,1	94,0	1,4	-38,7	21,2
1991-1980	5,7	3,7	4,7	-62,6	29,5	1,4	85,5	697,8
1991-1950	53,2	47,0	51,5	-69,6	47,1	60,0	4,5	991,6

Skupina iných (ostatných) národnostných skupín a nezistených dlhodobo dosahovala približne okolo 10 – 13 tis. osôb. Výnimkou bolo sčítanie 1961, keď to bolo len niečo viac ako 6,6 tis., a posledný cenzus z roku 1991. V ňom hlavnú úlohu zohralo priznanie štatútu národnosti osobám rómskeho etnika, keďže

¹⁸ Zostavené podľa SRB, Vladimír. Asimilace a překlánění národnosti obyvatelstva v Československu ve světle sčítání lidu 1950-1991. *Demografie*, roč. 38, 1996, č. 3, s. 158-163.

viac ako 79 tis. ľudí túto príležitosť aj využilo. Celkový počet osôb inej a nezistenej národnosti presiahol hranicu 88,4 tis. ľudí, čo znamenalo približne 1,7 % z celej populácie Slovenska.

Prírodný a migračný pohyb obyvateľstva podľa národnosti

Jedným z najdôležitejších faktorov ovplyvňujúcich predovšetkým početnosť a štrukturálne znaky jednotlivých národnostných skupín na Slovensku predstavuje charakter ich prirodzeného a migračného pohybu. V prvom prípade ide o sociálno-biologicky podmienenú obmenu, reprodukciu obyvateľstva procesmi rodenia a zomierania. Výsledkom tak môže byť prírastok obyvateľstva danej etnickej skupiny v prípade, že sa za daný rok alebo obdobie narodí viac ľudí, ako zomrie, alebo v opačnom prípade hovoríme o úbytku.¹⁹ Keďže však populácie nie sú uzavretými systémami, okrem prirodzeného pohybu dôležitú úlohu zohráva aj migrácia. Obdobie do roku 1989 bolo síce do značnej miery poznačené reštrikciami voči zahraničnej migrácii, no tento nedostatok významne zastúpila vnútorná migrácia medzi republikami bývalého Československa.

Hodnotenie reprodukčného správania jednotlivých národnostných skupín na Slovensku naráža na niekoľko problémov. Prvým a podstatným je dostupnosť potrebných údajov pre výpočet jemnejších ukazovateľov v dlhšom časovom horizonte. Keďže v pramenných dielach (pohyby obyvateľstva) neboli publikované udalosti podľa veku a národnosti, je možné pracovať len s najhrubším indikátorom akým je hrubá miera. Druhým problémom je celková početnosť jednotlivých udalostí, preto v mnohých prípadoch musíme použiť vyrovnanie kľavými priemerami, prípadne hodnotíme dlhšie časové obdobie.

Za obdobie rokov 1950-1990 boli všetky sledované národnostné skupiny s výnimkou nemeckej národnosti prirodzeným pohybom ziskové. Celkový prírastok českej národnosti predstavoval za tieto roky približne 18 tis. osôb, ukrajinskej a ruskej 9 tis. a maďarskej 139 tis. ľudí. Skupina osôb nemeckej národnosti

¹⁹ Zriedkavo sa môžeme stretnúť s tým, že počet narodených a zomretých je rovnaký a sledovaná populácia tak početne stagnuje (z pohľadu prirodzeného pohybu).

stratila v rokoch 1950-1990 celkovo prirodzenou menou viac ako 1,4 tis. osôb.

Keďže prirodzený pohyb je výslednicou pôrodnosti a úmrtnosti, skôr ako budeme hodnotiť jeho vývoj a prípadné rozdiely medzi jednotlivými národnostnými skupinami, pozrieme sa na jeho základné zložky. Vzhľadom na rozdielny charakter vekových štruktúr sledovaných národnostných skupín (pozri nižšie) je potrebné uvedené výsledky interpretovať veľmi opatrne, nepreceňovať ich význam a informačnú hodnotu. Predstavujú len prvotný a značne obmedzený pohľad do sledovanej problematiky.

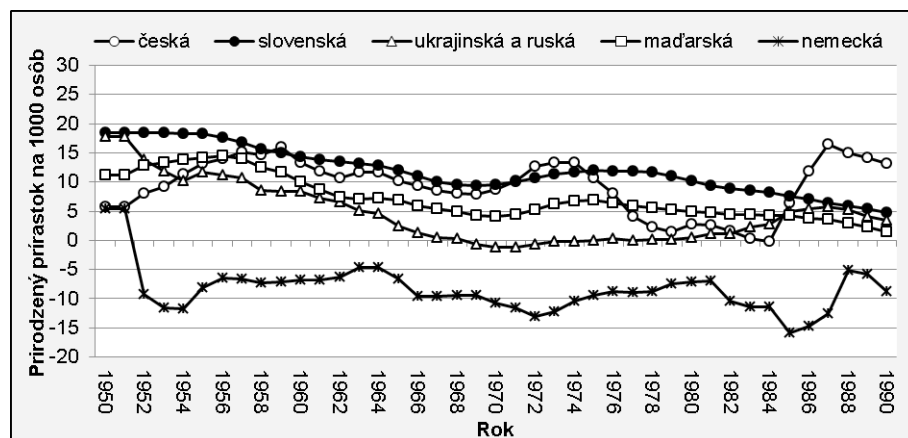
Hrubá miera pôrodnosti osôb českej a slovenskej národnosti bola dlhodobo najvyššia spomedzi sledovaných národností, no postupne z dlhodobého hľadiska klesala. O niečo nižší priemerný počet živonarodených detí na 1000 osôb dosahovala maďarská národnosť. Jednoznačne najnižšiu pôrodnosť meranú hrubou mierou mala nemecká národnosť, pričom od druhej polovice 60. rokov sa stabilizovala na úrovni 5 detí na 1000 ľudí danej národnosti. Veľmi podobnú úroveň dosahovala aj pôrodnosť osôb hlásiacej sa k ukrajinskej a ruskej národnosti. Až v polovici 70. rokov sledujeme určité oživenie a mierny nárast hrubých mier, ktoré v polovici 80. rokov dosahovali hodnoty, aké mala napríklad maďarská národnosť.

V prípade hrubých mier úmrtnosti tak výrazné rozdiely a dynamický vývoj nenachádzame. Najviac zomretých na 1000 osôb dosahovala dlhodobo nemecká národnosť a naopak najnižšie hodnoty hrubých mier nachádzame u osôb ukrajinskej a ruskej národnosti. Súčasne tiež platilo, že maďarská národnosť mala o niečo vyššie hodnoty hrubej miery úmrtnosti ako osoby deklarujúce národnosť slovenskú. Aj v tomto prípade je potrebné upozorniť na vplyv výrazne odlišných vekových štruktúr jednotlivých národnostných skupín na výsledné hodnoty hrubých mier.

Najviac osôb na 1000 ľudí danej národnosti dlhodobo pribúdalo v prípade slovenskej národnosti. Približne rovnaké prírastky v relatívnom vyjadrení dosahovala až do polovice 70. rokov česká národnosť. Potom došlo najmä vďaka zvýšeniu hrubej miery úmrtnosti k prepadu, ktorý vykompenzoval až vývoj v druhej polovici 80. rokov. Najhoršia situácia bola u osôb nemeckej ná-

rodnosti, ktoré dosahovali úbytok obyvateľstva prirodzeným pohybom a v skupine ukrajinskej a ruskej národnosti, ktorá od polovice 60. rokov dosahovala len veľmi nízke prírastky (na konci 60. a začiatku 70. dokonca zaznamenala dokonca úbytok).

Graf 1: Vývoj hrubej miery prirodzeného prírastku podľa národnosti na Slovensku, 1950-1990²⁰

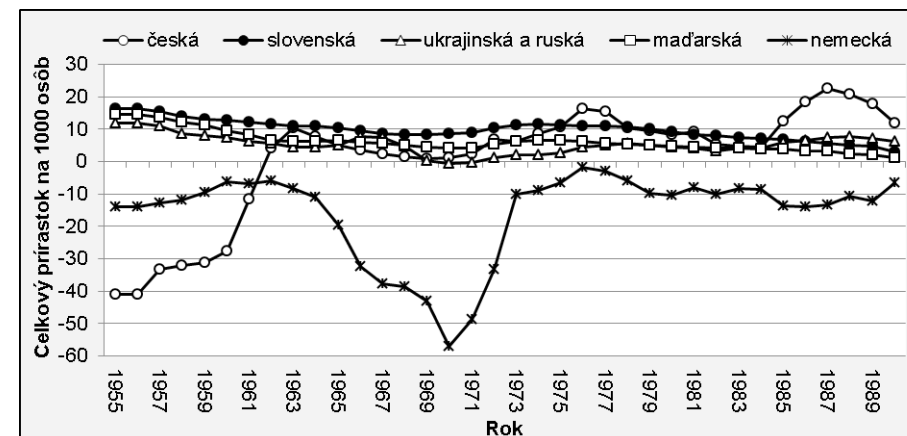
Slovensko v období rokov 1950-1990 procesom migrácie stratilo časť svojej populácie predovšetkým v prospech českých krajín. S výnimkou ukrajinskej a ruskej národnostnej skupiny (a poľskej) sa to týkalo všetkých sledovaných národností. Vzhľadom na početnosť logicky najviac osôb stratila slovenská národnosť (takmer 153 tis.). Približne 12,5 tis. ľudí ubudlo migráciou z českej národnosti. V prípade maďarskej to bolo 4 tis. osôb a u nemeckej necelých 1,4 tis. ľudí. V relatívnom vyjadrení (na 1000 osôb) najviac strácala česká a nemecká národnosť, kým maďarská národnosť sa ukázala ako migračne najstabilnejšia bez výraznejších úbytkov.

Výsledky prirodzeného a migračného pohybu obyvateľstva podľa národnosti ukázali, že medzi jednotlivými skupinami existovali pomerne značné rozdiely, ktoré sa následne premietli aj do celkového pohybu, a tým početných stavov formovaných demografickou reprodukciou a migráciou. Jednoznačne najhoršia

²⁰ Vypočítané podľa údajov publikovaných v *Demografická príručka* c.d., s. 50-51 a 119-124.

situácia bola po druhej svetovej vojne až do konca sledovaného obdobia u osôb nemeckej národnosti. Uvedené etnikum strácalo nielen prostredníctvom negatívneho salda z pohľadu prirodzeného pohybu, ale najmä na konci 60. a na začiatku 70. rokov sa vytvorila aj značná migračná strata.

Graf 2: Vývoj hrubej miery celkového prírastku podľa národnosti na Slovensku, 1955-1990²¹

Najmä vďaka vysokému migračnému úbytku do začiatku 60. rokov bolo obyvateľstvo českej národnosti na území Slovenska stratové. Od tohto momentu však vidíme, že hrubá miera celkového prírastku dosahuje len kladné hodnoty a v niektorých rokoch dokonca prekračuje maximálnu úroveň, ktorú spomedzi všetkých sledovaných národností, najmä vďaka pomerne vysokým prirodzeným prírastkom, dosahovala slovenská národnosť. Nižšiu hrubú mieru celkových prírastkov nachádzame u osôb maďarskej národnosti, kde hlavnú úlohu zohrávala najmä nižšia dynamika prirodzenej reprodukcie. Podobne hlavným faktorom nízkych celkových prírastkov ukrajinskej a ruskej národnosti boli najmä veľmi nízke prírastky prirodzeným pohybom, čo nedokázala vykompenzovať ani priaznivá migračná bilancia. Tá však navyše mala skôr nárazový charakter (vlna prisťahovaných najmä v druhej polovici 60. a 70. rokov).

²¹ Tamže.

Plodnosť žien podľa národnosti

Zmeny v charaktere plodnosti, ktoré prebiehali na Slovensku približne od konca 19. storočia do polovice 20. storočia a dostali súhrnné označenie demografická revolúcia²², neboli naštartované naraz, ale ukazuje sa, že jednotlivé populácie²³ sa diferencovali nielen načasovaním, ale aj samotným priebehom a dynamikou týchto zmien. Dramatický pokles plodnosti, ktorý najmä v západných oblastiach medzivojnového Československa bol ľahko pozorovateľný vo svojich vonkajších prejavoch a pri porovnaní napr. so Slovenskom a najmä Podkarpatskou Rusou pomerne značný²⁴, do určitej miery prinútil zaviesť do sčítania ľudu otázku na počet narodených detí. Prvýkrát sa tak stalo v roku 1930 a počet narodených detí sa od tohto momentu stal integrálnou súčasťou všetkých nasledujúcich oficiálnych československých sčítaní a predstavuje jeden z najdôležitejších analytických nástrojov pre analýzu plodnosti.

Základný ukazovateľ, ktorý je možné vypočítať z takto koncipovaných dát je priemerný počet detí narodených jednej žene pochádzajúcej z určitej generácie. Ten sa v demografii označuje ako konečná plodnosť.²⁵ Predstavuje realizovanú plodnosť a znamená priemerný počet detí, ktorý sa narodil jednej žene v danej generácii počas jej reprodukčného obdobia.

²² Celkovo najvyššiu plodnosť mali ženy cigánskej národnosti. Reprodukciu tejto minoritnej skupiny však v tomto príspevku hlbšie nediskutujeme, preto sme ju nezaradili ani do grafického zobrazenia.

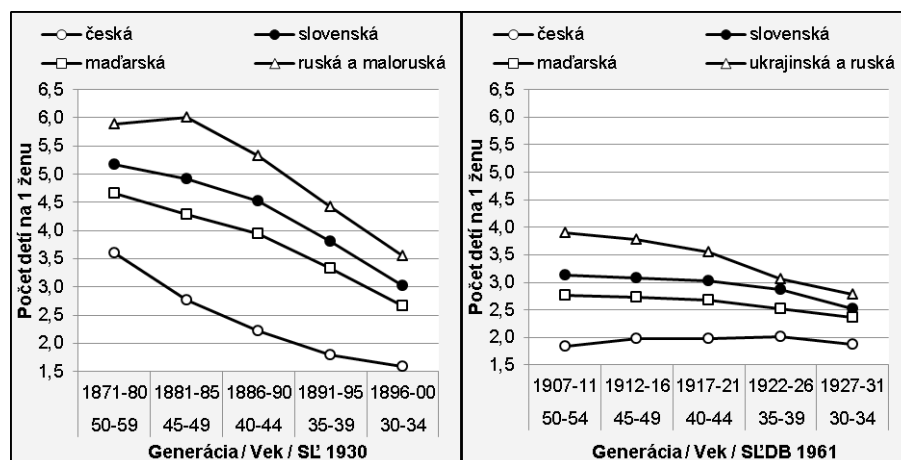
²³ Ide napríklad o mestskú a vidiecku populáciu, populácie najväčších miest a ich zázemí alebo populácie vyčlenené na základe rôznych štrukturálnych znakov (napr. vzdelanie, národnosť, náboženstvo, ekonomická aktivita, profesia a pod.).

²⁴ Tento rozdiel v úrovni plodnosti bol výsledkom skoršieho začiatku demografickej revolúcie v českých krajinách a najmä jej druhej fázy, kedy začalo dochádzať k vedomému obmedzovaniu veľkosti rodiny. To sa prejavilo najmä v intenzite plodnosti vyšších poradií, a tým aj na úrovni celkovej plodnosti, ktorá výrazne zaostávala za Slovenskom a Podkarpatskou Rusou. Blížšie k tejto problematike pozri napr. ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava: STIMUL, 2008, 164 s.; ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť žien na Slovensku v medzivojnovom období*. *Demografie*, roč. 52, 2010, č. 2, s. 103-119.

²⁵ Samozrejme tento ukazovateľ plní funkciu konečnej realizovanej plodnosti len v prípade, že žena už zavŕšila svoju reprodukciu, resp. ak je v poreprodukčnom veku, ktorým sa zjednodušene označuje vek 50 a viac rokov.

Výsledky sčítania ľudu z roku 1930 jednoznačne dokázali, že medzi jednotlivými národnostnými skupinami na Slovensku existovali pomerne značné rozdiely v úrovni konečnej plodnosti. Najvyšší priemerný počet detí pripadajúci na jednu ženu z generácií, ktoré už boli na konci reprodukčného veku (45-49 rokov) alebo v poreprodukčnom veku, dosahovali osoby hlásiace sa k ruskej a maloruskej národnosti. Hodnota konečnej plodnosti sa u žien narodených v 70. rokoch a prvej polovici 80. rokov 19. storočia pohybovala na hranici šiestich detí. Oproti tomu ženy českej národnosti mali 3,5 resp. menej ako tri deti. V prípade žien slovenskej národnosti platilo, že dosahovali druhú najvyššiu konečnú plodnosť, približne o 0,5-0,6 dieťaťa vyššiu, ako tomu bolo u žien maďarskej národnosti. Okrem samotných rozdielov je zaujímavý aj medzigeneračný vývoj u žien na konci a v poreprodukčnom veku. Jednoznačne môžeme vidieť, s výnimkou ruskej a maloruskej národnosti, že ženy narodené v prvej polovici 80. rokov nedosiahli úroveň konečnej plodnosti generácií zo 70. rokov. Nepriamo to poukazuje na postupný medzigeneračný pokles realizovanej plodnosti. Príčinu je potrebné hľadať vo vedomom obmedzovaní veľkosti rodiny, ako hlavného atribútu šírenia demografickej revolúcie a transformácie plodnosti v rámci nej. To je aj vysvetlením, prečo ženy českej národnosti mali tak relatívne nízku plodnosť. Navyše je treba podotknúť, že išlo v prevažnej miere o manželky štátnych úradníkov, četníkov, lekárov a iných vzdelanejších a spoločensky vyššie postavených osôb, u ktorých zmeny v reprodukčnom správaní môžeme očakávať najskôr. Postupné medzigeneračné šírenie nového modelu reprodukčného správania však spôsobilo, že úroveň realizovanej plodnosti sa medzi jednotlivými národnostnými skupinami začala vyrovnávať. Kým v roku 1930 bol v generácii žien narodených v rokoch 1871-1880 maximálny rozdiel v konečnej plodnosti takmer 2,5 dieťaťa (medzi ženami českej a rusko-maloruskej národnosti) a v generáciách zo začiatku 80. rokov 19. storočia dokonca viac ako tri deti, u žien narodených v prvom desaťročí 20. storočia sa rozdiely zmenšili na 1,8-2 deti. Konečná plodnosť žien slovenskej národnosti klesla z pôvodných viac ako 5 detí (generácie zo 70. a prvej polovice 80. rokov 19. storočia) na približne 3 deti (ženy

narodené v rokoch 1907-1916). Úroveň konečnej plodnosti žien maďarskej národnosti z tých istých populačných ročníkov sa znížila zo 4,7 dieťaťa na 2,7-2,8. Podobne približne o dve deti klesla konečná plodnosť aj u žien ukrajinskej a ruskej (resp. maľoruskej) národnosti. Z pôvodných 6 detí pod hranicu 4 detí. Navyše je zrejmé, že kým u ostatných národnostných skupín vidíme určitú stagnáciu, v prípade ukrajinskej a ruskej národnosti existoval ešte značný priestor na ďalšie znižovanie plodnosti, pričom ako ukáže ďalšia analýza, tento priestor bol aj v mladších generáciách využitý.

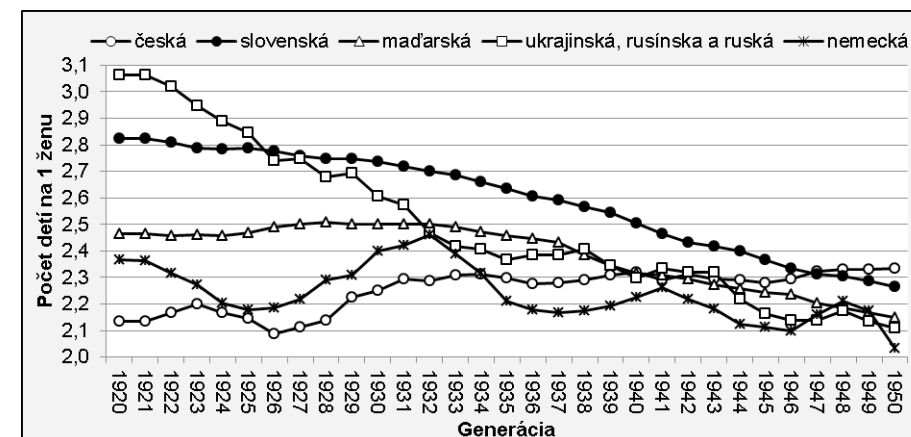
Graf 3 a 4: Priemerný počet detí na jednu ženu podľa veku, roku narodenia a národnosti, sčítanie ľudu 1930 a 1961²⁶

Detailne môžeme analyzovať vývoj konečnej plodnosti žien prostredníctvom výsledkov sčítania ľudu 1991. Ide pritom o generácie žien, ktoré prevažnú časť svojho reprodukčného veku a samotnej reprodukcie realizovali od druhej polovice 30. rokov do konca 80. rokov minulého storočia.

Výsledky potvrdili medzigeneračné znižovanie rozdielov v konečnej plodnosti žien jednotlivých generácií. Je to predovšetkým výsledok poklesu priemerného počtu detí pripadajúceho na jednu

²⁶ Vypočítané z údajov publikovaných v: *Sčítání ľudu v Republice československé ze dne 1. prosince 1930*. Díl IV. Část 1. Počet dětí živě narozených v posledním manželství. Československá statistika sv. 126, Praha: Státní úřad statistický, 1936, s. 35-36; *Sčítání ľudu...1961*, c.d. s. 112, 115, 118, 121.

ženu slovenskej a tiež ukrajinskej a ruskej (rusínskej) národnosti. Najmä u druhej menovanej národnostnej skupiny (resp. skupín) sa ukázali byť naše vyššie formulované predpoklady ako správne. Dynamika, s akou generačná plodnosť v tejto národnostnej skupine klesala, bola spomedzi všetkých sledovaných národností jednoznačne najvyššia. Medzi ženami narodenými v rokoch 1920 a 1930 bol rozdiel 0,5 dieťaťa. Navyše ako je zrejmé z ďalšieho vývoja, pokles sa v mladších generáciách síce zmiernil, ale naďalej pokračoval, aby generácie žien narodené v 40. rokoch hlásiace sa k ukrajinskej, rusínskej a ruskej národnosti patrili spolu so ženami nemeckej národnosti do skupiny s najnižšou konečnou plodnosťou. Na tomto mieste je však potrebné tiež poznamenať, že maximálny rozdiel konečnej plodnosti sa medzigeneračne zmenšil z úrovne približne 1 dieťaťa (generácia 1920) na 0,3 dieťaťa.

Graf 5: Priemerný počet detí na jednu ženu podľa roku narodenia a národnosti, SLED 1991²⁷

Pravidelný klesajúci trend priemerného počtu detí na jednu ženu zaznamenala aj slovenská národnosť. Jeho dynamika však nebola taká výrazná ako v prípade žien ukrajinskej, rusínskej a ruskej národnosti, a preto už od generácie z druhej polovice 20. rokov dosahovala konečná plodnosť Sloveniek najvyššie hodnoty spomedzi všetkých sledovaných národností. Túto svoju pozíciu si v podstate udržala až do generácií z druhej polovice 40. rokov.

²⁷ Vypočítané z primárnych údajov ŠÚ SR: Sčítanie ľudu, domov a bytov k 3. marcu 1991.

Medzi generáciami žien slovenskej národnosti narodenými v rokoch 1920 a 1950 klesla konečná plodnosť z úrovne niečo viac ako 2,8 dieťaťa na necelých 2,3 dieťaťa.

U žien maďarskej národnosti sa konečná plodnosť dlhodobo udržiavala na úrovni 2,4-2,5 dieťaťa na ženu. Až u žien narodených v druhej polovici 30. rokov sledujeme nepretržitý mierny pokles. Ženy maďarskej národnosti generácie 1950 mali v čase sčítania ľudu 1991 priemerne 2,15 detí.

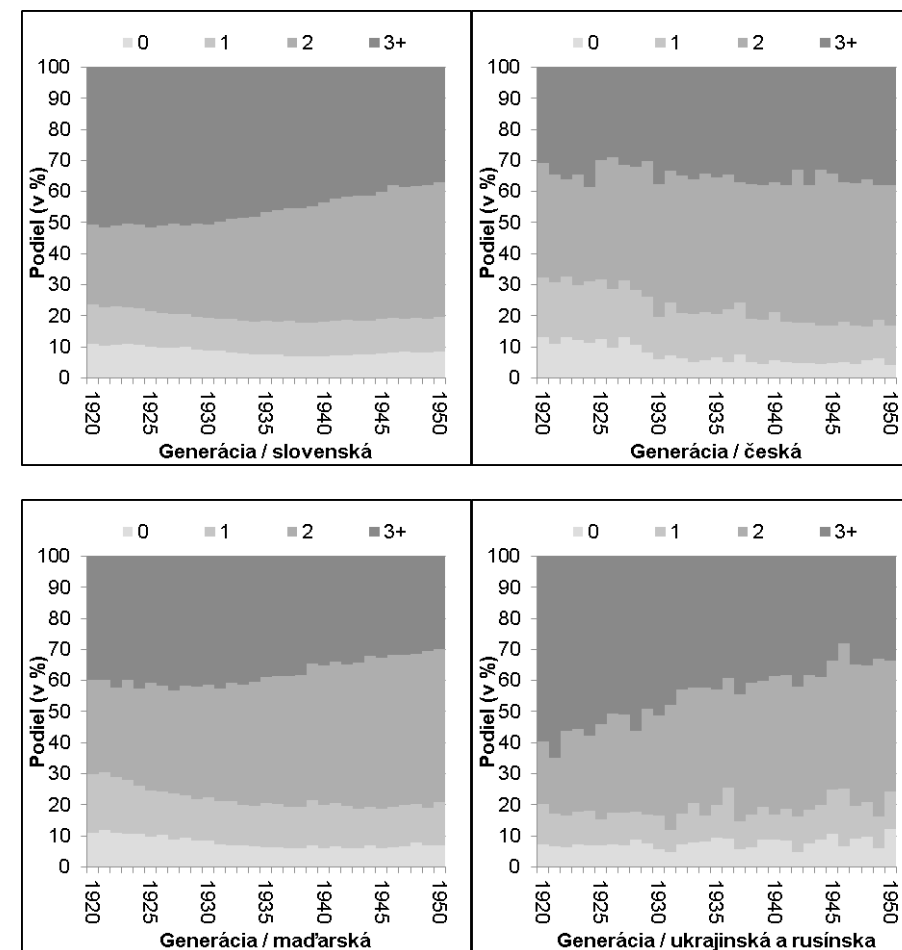
Vývoj v ostatných dvoch národnostných skupinách je menej citateľný. Predovšetkým v prípade nemeckej národnosti je potrebné si dávať pozor na veľkosť vzorky a jej charakter. V podstate ide o selektívnu časť nemeckej populácie, ktorá zostala žiť na území Slovenska aj po udalostiach na sklonku a po skončení druhej svetovej vojny. Aj napriek týmto problémom môžeme predpokladať, že plodnosť žien nemeckej národnosti bola dlhodobo nízka. Podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1991 by od generácií narodených v druhej polovici 30. rokov platilo, že priemerný počet detí pripadajúci na jednu ženu nemeckej národnosti bol najnižší.

Konečná plodnosť žien českej národnosti sa až do generácie z konca 20. rokov pohybovala v rozpätí 2,1-2,2 dieťaťa. V mladších kohortách došlo k miernemu nárastu na úroveň 2,3 dieťaťa, kde konečná plodnosť v podstate zotrvala až do generácie z roku 1950.

Vo všeobecnosti môžeme povedať, že konečná plodnosť je ovplyvnená predovšetkým zastúpením žien s vyšším počtom detí, a to najmä žien s tromi a viac deťmi a tiež podielom žien, ktoré sa počas svojho reprodukčného veku ani raz nestali matkami.

Vo všeobecnosti sa ukázalo, že medzi jednotlivými národnosťami dlhodobo neexistovali príliš veľké rozdiely v úrovni bezdetnosti. Mierne vyššiu bezdetnosť mali ženy narodené v prvej polovici 20. rokov (nad 10 %), no v mladších generáciách sa ustálila pod hranicou 10 %. Do určitej miery to neplatilo pre ženy ukrajinskej, ruskej a rusínskej národnosti, ktorých podiel bezdetných bol dlhodobo pod touto úrovňou. Váha bezdetných žien slovenskej a maďarskej národnosti narodených od 30. do začiatku 50. rokov sa pohybovala na úrovni 7-9 %, kým u žien českej národnosti to bolo dokonca o niečo menej 5-7 %.

Graf 6 – 9: Štruktúra žien vybraných národností podľa generácie a počtu narodených detí, *SEDB 1991*²⁸

Jednoznačne najväčšie rozdiely medzi národnosťami existovali v zastúpení žien s tromi a viac deťmi. Kým u osôb českej národnosti sa dlhodobo udržiaval ich podiel na úrovni 30-38 %, v ostatných národnostných skupinách medzigeneračne klesal. Najväčšie zmeny zaznamenala ukrajinská, ruská a rusínska národnosť, kde približne 60 % žien narodených v prvej polovici 20. rokov mala ešte tri a viac detí, no u žien z druhej polovice 40. rokov to

²⁸ Tamže.

bola len približne jedna tretina. V prípade slovenskej národnosti sa váha žien s tromi a viac deťmi znížila medzi generáciami z 50 % (generácie 1920-1931) pod hranicu 40 % (1946-1950). U žien maďarskej národnosti bolo už v najstarších sledovaných generáciách zastúpenie žien s tromi a viac deťmi nižšie (okolo 40 %) a medzigeneračne kleslo na približne 30 %.

Úroveň konečnej plodnosti a najmä vývoj štruktúry žien podľa počtu detí ukazujú, že vo všetkých národnostiach sa postupne presadzoval model dvojdetnej rodiny. Najmenšiu váhu mali ženy s dvomi deťmi u slovenskej národnosti a ukrajinskej a ruskej (rusínskej) národnosti. V generáciách zo začiatku 20. rokov len približne každá štvrtá žena mala len dve deti, no u osôb narodených v 40. rokoch to už bolo mierne nad 40 %. Ženy českej národnosti mali v starších generáciách približne v tretine prípadov dve deti a ich váha sa postupne zvýšila až na 45-50 % (ročník 1942-1950). Veľmi podobné zastúpenie a vývoj nachádzame aj u žien maďarskej národnosti, kde dvojdetný model rodiny z pôvodných 30 % v generáciách z 20. rokov dosiahol takmer 50 % u žien narodených v druhej polovici 40. rokov.

Jedným zo špecifických rozdielov medzi ženami bolo zastúpenie žien len s jedným dieťaťom. Celkovo Slovensko patrilo ku krajinám s veľmi nízkou úrovňou jednodetnosti. Dlhodobu nadpriemernú váhu žien s jedným dieťaťom vykazovali ženy českej a maďarskej národnosti. V generáciách z 20. rokov sa pohybovala na úrovni okolo 20 %, pričom v mladších ročníkoch to bolo okolo 13-15 %. U žien ukrajinskej, ruskej a rusínskej národnosti to nebola ani jedna desatina a v prípade žien slovenskej národnosti sa zastúpenie jednodetného modelu rodiny znížilo z približne 12 % (generácie z prvej polovice 20. rokov) na úroveň okolo 11 %.

Veková štruktúra

Zloženie obyvateľstva podľa veku a štruktúry patrí medzi základné demografické štruktúry, v ktorých sa odzrkadľuje predchádzajúci populačný vývoj danej populácie. Tento vzťah je však vzájomný a veková štruktúra preto predstavuje dôležitý vstupný atribút budúceho smerovania demografickej reprodukcie a tým v podstate formovania novej vekovej štruktúry. Zjednodušené

môžeme povedať, že vekové zloženie v určitom momente v sebe odzrkadľuje takmer storočné pôsobenie procesov pôrodnosti a úmrtnosti v spojitosti s migračnými pohybmi.

Analýza vekovej štruktúry jednotlivých národnostných skupín na Slovensku a jej vývoja preto prináša dôležitý nástroj na hodnotenie ich demografického obrazu. Za týmto účelom sme použili výsledky sčítaní ľudu z roku 1961, 1980 a 1991, pričom v poslednom menovanom nám dostupné údaje umožňujú detailné hodnotenie na úrovni jednoročných vekových skupín.

Zmeny veľkých vekových skupín vyčlenených na základe reprodukcie alebo ekonomickej aktivity sa odohrávajú v dlhšom časovom horizonte. Okrem samotných zmien v reprodukcii sa na ich vývoji tiež odráža prechod rôznopočetných generácií naprieč spektrom vekovej pyramídy. Príkladom sú málopočetné generácie narodené počas prvej svetovej vojny alebo naopak početné ročníky z obdobia po druhej svetovej vojne. Hlavným znakom vo vývoji celej populácie Slovenska bolo klesanie zastúpenia detskej zložky, (deti do 15 rokov) predovšetkým ako kombinácia klesajúcej intenzity plodnosti a úrovne pôrodnosti na jednej strane a zvyšovanie váhy najmä produktívnej časti populácie, keďže podiel osôb vo veku 60 a viac rokov sa v sledovanom období tak dynamicky nemenil, aby dokázal saturovať tento trend.

Podľa výsledkov sčítania ľudu v roku 1961 podiel detí vo veku 0-14 rokov predstavoval 31,5 %. Do roku 1991 klesol na necelých 25 %. Ako ukazuje nasledujúca tabuľka, len v prípade slovenskej populácie bola váha tejto skupiny o niečo vyššia počas celého sledovaného obdobia. Na začiatku 60. rokov sa k celoslovenskému priemeru najviac priblížila skupina osôb deklarujúca ukrajinskú a ruskú národnosť, no jej situácia sa v nasledujúcich desaťročiach postupne výrazne zhoršovala, až v roku 1991 sa zaradila k ostatným národnostiam s veľmi slabo zastúpenou detskou zložkou. S určitým odstupom nasledovala maďarská národnosť, kde detská zložka predstavovala necelých 28 %. Do roku 1991 poklesla na úroveň 20,5 %. Už na začiatku 60. rokov bola nepriaznivá situácia v prípade osôb českej, nemeckej a najmä poľskej národnosti. Posledná menovaná bola počas celého sledovaného obdobia charakteristická takmer absentujúcou detskou zložkou,

keďže jej váha od 70. rokov dosahovala stabilne len niečo viac ako 6 %. Okrem ukrajinskej a rusínskej národnosti značne nepriaznivý vývoj zaznamenala aj česká národnosť, v ktorej podiel detí do 15 rokov klesol o viac ako 12 percentuálnych bodov, z 21,4 % na 9,3 %. Z tohto pohľadu môžeme hodnotiť vekovú štruktúru poľskej, nemeckej, českej a od 80. rokov aj ukrajinskej a rusínskej národnosti ako značne nepriaznivú.

Podiel osôb vo veku 60 a viac rokov sa v celej populácii Slovenska po druhej svetovej vojne až do začiatku 90. rokov zvýšil len veľmi mierne z 11 % na necelých 15 %. Len o niečo nižšie zastúpenie nachádzame v populácii hlásiacej sa k slovenskej národnosti. Na druhej strane v populácii českej a maďarskej národnosti podiel seniorov dosahoval o niečo vyššie hodnoty. Podľa údajov zo sčítania ľudu 1991 to bolo u osôb maďarskej národnosti 18 % a českej 17,3 %. Cenzus tiež ukázal na výrazne nadpriemernú váhu osôb vo veku 60 a viac rokov v populácii ukrajinskej a rusínskej národnosti (približne štvrtina) a najmä u nemeckej národnosti (takmer 40 %). Tá už v 60. rokoch dosahovala značne vysoké hodnoty (24 %), kým v prípade ukrajinskej a ruskej národnosti to bol skôr dôsledok predchádzajúceho populačného vývoja, keďže ešte na začiatku 60. rokov ich váha dosahovala celoslovenský priemer. Špecifickým prípadom je obyvateľstvo poľskej národnosti, ktoré podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1961 malo najstaršiu populáciu na Slovensku, no do začiatku 90. rokov sa zastúpenie seniorov znížilo dokonca pod úroveň celoslovenského priemeru. Prispelo k tomu na jednej strane vymieranie starších generácií a migrácia osôb (najmä žien) v produktívnom veku, ktorý tak má najväčšiu váhu spomedzi všetkých sledovaných národnostných skupín.

Tab. 2: Základné charakteristiky vekovej štruktúry vybraných národnostných skupín Slovenska, podľa výsledkov sčítaní ľudu 1961, 1970, 1980 a 1991²⁹

Ukazovateľ	Rok	Populácia Slovenska	z toho národnosť					
			slovenská	maďarská	ukrajinská a rusínska*	česká**	nemecká	poľská
Podiel 0-14 ročných (v %)	1961	31,5	32,2	27,8	30,8	21,4	16,6	7,8
	1970	27,2	27,8	24,3	23,4	14,8	11,0	6,5
	1980	26,1	26,9	22,2	15,6	12,3	5,0	6,7
	1991	24,9	25,5	20,5	10,8	9,3	9,1	6,1
Podiel osôb vo veku 60 a viac rokov (v %)	1961	11,2	10,7	14,0	11,2	11,7	23,9	24,8
	1970	14,0	13,5	17,1	17,3	13,9	35,2	18,3
	1980	13,4	12,9	16,3	18,7	12,7	40,4	13,4
	1991	14,8	14,5	18,0	25,0	17,3	39,6	14,3
Index starnutia (na 100 detí do 15 rokov)	1961	35,4	33,2	50,4	36,3	54,7	144,0	316,5
	1970	51,4	48,4	70,1	74,0	94,3	319,9	281,2
	1980	51,2	48,0	73,7	120,1	103,0	811,7	198,6
	1991	59,5	56,7	88,1	231,7	184,8	436,3	234,6
Index ekonomického zafarbenia (na 100 osôb vo veku 15-59 rokov)	1961	74,5	75,3	71,9	72,2	49,5	67,9	48,4
	1970	69,9	70,3	70,6	68,5	40,3	85,7	33,1
	1980	65,3	66,3	62,7	52,3	33,4	82,9	25,2
	1991	65,9	66,6	62,6	55,9	36,3	94,7	25,7
Priemerný vek (v rokoch)	1961	30,5	30,1	32,9	30,0	33,3	41,3	43,9
	1970	32,1	31,7	34,4	34,6	36,1	47,2	41,7
	1980	32,6	32,1	35,3	38,9	37,9	53,7	38,4
	1991	33,6	33,2	36,7	43,0	41,5	50,5	41,1

*v roku 1991 ukrajinská, ruská a rusínska národnosť

**v roku 1991 česká, moravská a sliezská národnosť

Vzájomný vzťah medzi jednotlivými vekovými skupinami je možné vyjadriť prostredníctvom niektorých syntetických ukazovateľov vekovej štruktúry. Index starnutia sleduje počet osôb vo veku 60 a viac rokov, ktoré pripadajú na 100 detí vo veku 15

²⁹ Zostavené a vypočítané z údajov publikovaných v *Sčítaní ľudu...1961*, c. d. s. 24-27; *Sčítaní ľudu...1980*, c. d., s. 27-28; *Sčítaní ľudu, domov a bytov k 3. marcu 1991*. Bratislava: Štatistický úrad Slovenskej republiky, primárne údaje.

rokov a patrí medzi základné indikátory používané pri hodnotení procesu starnutia. Z vyššie uvedenej tabuľky je zrejmé, že pomer medzi zastúpením detskej a poproduktívnej zložky sa postupne v populácii Slovenska zhoršoval. Kým na začiatku 60. rokov na 100 detí pripadalo len približne 35 osôb vo veku 60 a viac rokov, výsledky sčítania ľudu z roku 1991 hovorili už o takmer 60 senioroch. Vzhľadom na predchádzajúce zistenia je zrejmé, že o niečo nižšie hodnoty dosahoval index v populácii slovenskej národnosti. V prípade maďarskej národnosti sa zafaženie detskej zložky poproduktívnou časťou zvýšilo z približne 50 na 88 osôb. Ak sa však pozrieme na údaje za ostatné sledované národnostné skupiny, zistíme, že len u týchto dvoch národností mali celé obdobie prevahu deti do 15 rokov. Celkovo najhoršia situácia je dlhodobá v populácii nemeckej národnosti, kde v roku 1980 dokonca na jedno dieťa pripadalo osem seniorov. Z vývojového hľadiska však najrýchlejšie starla populácia ukrajinskej a rusínskej národnosti. Tá ešte na začiatku 60. rokov dosahovala najnižšiu úroveň indexu starnutia (približne 36 osôb), no od sčítania v roku 1980 už má prevahu poproduktívna zložka a podľa posledných údajov z roku 1991 by na jedno dieťa pripadali viac ako dvaja seniori. Zreteľne to môžeme vidieť aj na úrovni priemerného veku. Ten z pôvodných 30 rokov dosahoval na začiatku 90. rokov už viac ako 43 rokov, čím sa populácia ukrajinskej a rusínskej národnosti zaradila k najstarším na Slovensku. Podobnú úroveň dosahujú aj populácie českej a poľskej národnosti. Jednoznačne dlhodobá najstaršou populáciou bola skupina osôb hlásiacich sa k nemeckej národnosti. Z pohľadu porovnania slovenskej a maďarskej národnosti je zrejmé, že prvá menovaná vykazovala o niečo mladšiu vekovú štruktúru.

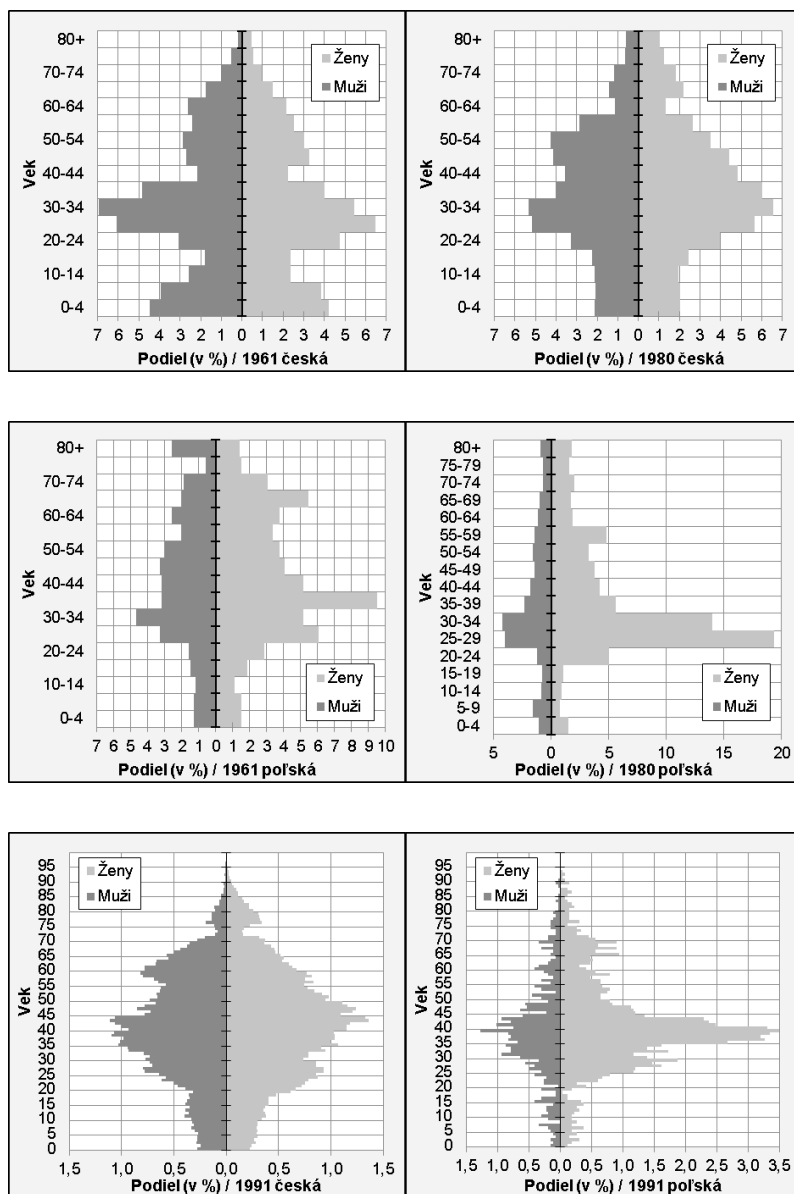
Detailne je možné vývoj vekových štruktúr jednotlivých národnostných skupín sledovať v nasledujúcej sérii grafov 10-27. Keďže mnohé informácie nám už poskytli syntetické indikátory, upozorníme len na niektoré zaujímavosti. Populácia českej národnosti predstavuje na území Slovenska typ novodobej migrácie. Potvrďuje to do značnej miery aj charakter vekovej pyramídy s pomerne širokým stredom (produktívnou zložkou), ktorý sa ešte zvýraznil značným zúžením detskej zložky, ako môžeme

vidieť v roku 1980 a 1991. Otázkou zostáva, prečo práve detská zložka do takej miery absentuje, keď v populácii sa nachádza pomerne značný počet osôb v reprodukčnom veku (a najmä žien). Vzhľadom na skutočnosť, že nedisponujeme informáciami o tom, ako bola zapisovaná národnosť detí v takýchto často zmiešaných manželstvách, môžeme sa len domnievať, že je uvádzaná skôr národnosť slovenská v zmysle krajiny narodenia. Ešte výraznejšie je migráciou poznačený charakter vekovej štruktúry osôb poľskej národnosti. Súčasne je zrejmé, že na Slovensko sa prisťahovali predovšetkým ženy, ktoré mali v tejto národnostnej skupine dlhodobú prevahu.

Veľmi nepriaznivým vývojom prešla veková štruktúra nemeckej národnosti. Tá po povojnovom odsune nadobudla stacionárny tvar a už na začiatku 80. rokov je zrejmé, že má regresný charakter, ktorý potvrdili aj detailné výsledky zo sčítania ľudu 1991. V podstate detská časť a mladšia produktívna zložka sú v nej zastúpené len veľmi slabo, pričom najpočetnejšou je skupina osôb vo veku 50 – 70 rokov. Aj preto priemerný vek tejto populácie v 80. a 90. rokoch prekročil už hranicu 50 rokov.

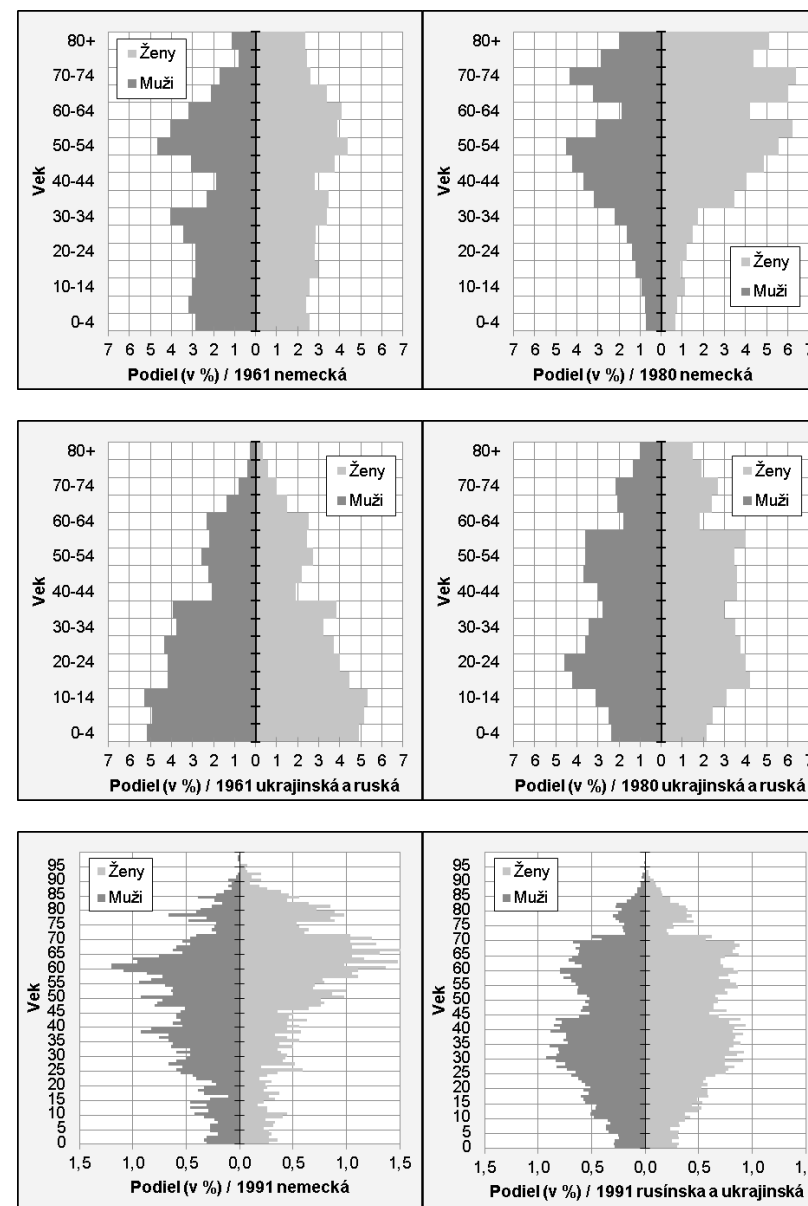
Podobne negatívne môžeme hodnotiť aj vývoj vekovej štruktúry v prípade osôb ukrajinskej a rusínskej národnosti (predtým ukrajinskej a ruskej). Ešte na začiatku 60. rokov sa výraznejšie neodlišovala od tvaru vekovej pyramídy populácie slovenskej národnosti, no v rokoch 1980 a najmä 1991 vidieť značnú absenciu najmä detskej zložky. Aj v tomto prípade je otázne, prečo došlo k tak dramatickému úbytku detí do 15 rokov. Môžeme sa len domnievať, že okrem klesajúcej pôrodnosti (ktorá však zasiahla aj napr. populáciu slovenskej národnosti) bude hlavným faktorom už spomínaná deklarácia inej (najmä slovenskej) národnosti u detí rodičov z národnostne zmiešaných manželstiev.

Graf 10-15: Veková štruktúra osôb českej a poľskej národnosti na Slovensku podľa výsledkov sčítaní ľudu 1961, 1980 a 1991³⁰

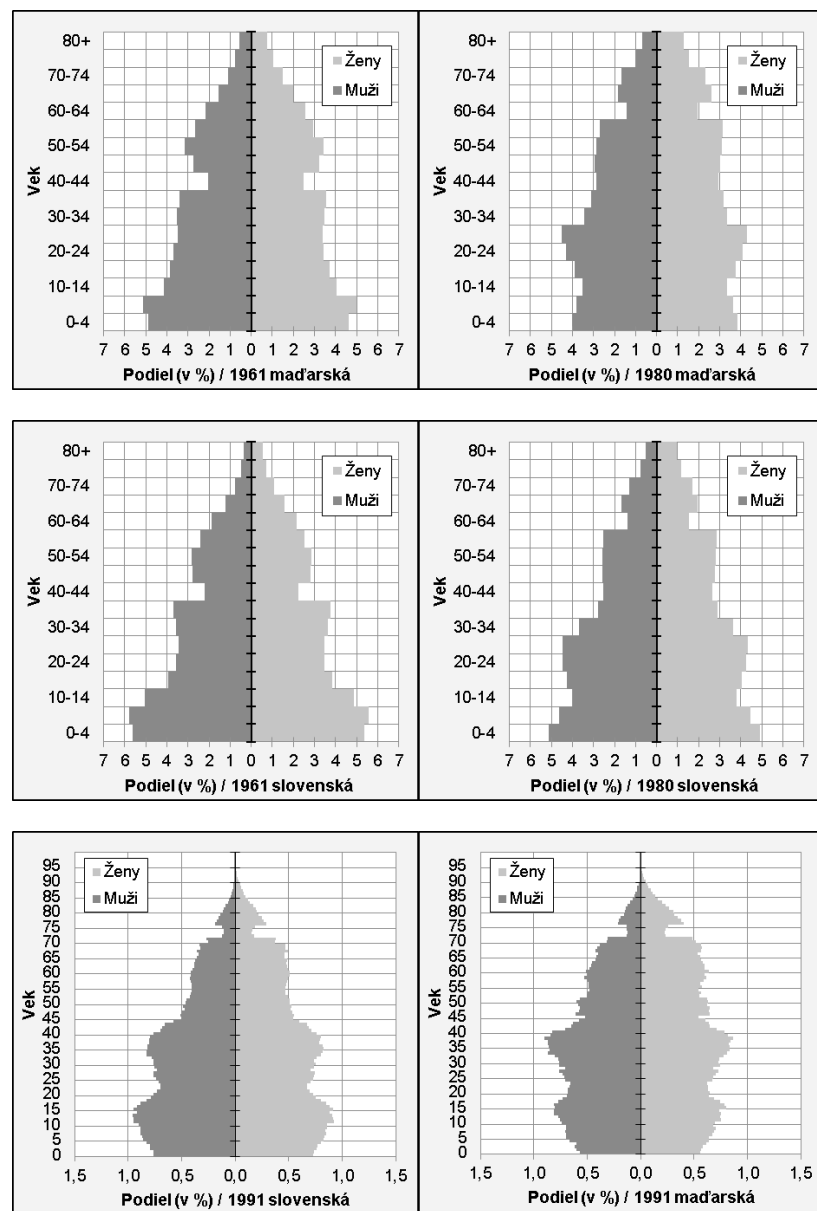

³⁰ Zostavené z údajov publikovaných v *Sčítaní ľudu...1961*, c. d., s. 24-27; *Sčítanie ľudu ...1980*, c. d., s. 27-28; *Sčítanie ľudu... 1991*, c.d., primárne údaje.

Graf 16-21: Veková štruktúra osôb nemeckej a ukrajinskej a ruskej (rusínskej) národnosti na Slovensku podľa výsledkov sčítaní ľudu 1961, 1980 a 1991³¹

³¹ Tamže.

Graf 22-27: Veková štruktúra osôb maďarskej a slovenskej národnosti na Slovensku podľa výsledkov sčítaní ľudu 1961, 1980 a 1991³²³² Tamže.

Najmladšou počas celého sledovaného obdobia bola populácia slovenskej národnosti, a to aj napriek postupnému znižovaniu intenzity plodnosti. Dôležitú úlohu v tvare jej vekovej pyramídy zohrávali niektoré faktory, ktoré ovplyvnili aj reprodukciu celého obyvateľstva Slovenska. Preto môžeme jednoznačne identifikovať hlavné nepravidelnosti (zárezy a výstupky) vo vekovej pyramíde a určiť príčiny ich vzniku. Predovšetkým sú to málopočetné generácie osôb narodených počas 1. sv. vojny, ktoré sa posúvali naprieč vekovou štruktúrou. Tie môžeme identifikovať s výnimkou osôb poľskej národnosti aj u ostatných národnostných skupín. Druhý menej výrazný zárez sa sformoval v 60. rokoch ako dôsledok poklesu plodnosti. Jeho pozícia je navyše zvýraznená následnými početnými generáciami zo 70. rokov, ktoré sú výsledkom krátkodobého oživenia reprodukcie v dôsledku zavedenia systému propopulačných opatrení. Okrem nich môžeme na vekových pyramídach ešte identifikovať početné generácie narodené po druhej svetovej vojne ako prejav tzv. kompenzačnej fázy. Z pohľadu rozdielov dvoch najväčších národnostných skupín na Slovensku je zrejmé, že populáciu slovenskej národnosti môžeme označiť dlhodobo ako mladšiu. Okrem väčšej váhy detskej zložky ako výsledku vyššej intenzity plodnosti (pozri vyššie) je zrejmé, že u osôb slovenskej národnosti mala seniorská populácia menšie zastúpenie. Zaujímavým je aj výraznejší zárez vo vekovej pyramíde populácie maďarskej národnosti v generáciách zo 60. rokov a naopak menej robustný výstupok tvorený osobami narodenými v 70. rokoch. Na druhej strane je zrejmé, že osoby z povojnového obdobia zohrávajú v maďarskej národnosti väčšiu úlohu.

Záver

Druhá svetová vojna a historické udalosti, ktoré sa odohrali po jej skončení výraznou mierou ovplyvnili národnostný obraz spoločnosti Slovenska. Jedným z hlavných výsledkov bola významná homogenizácia národnostnej štruktúry obyvateľstva Slovenska. Obyvateľstvo nemeckej a židovskej národnosti predstavovalo len zlomok z pôvodných historicky sa formujúcich etnických minorít. Rómska a rusínska národnosť neboli oficiálne uznané ako samostatné národnosti. Nepriaznivé spoločenské nazeranie najmä na

osoby maďarskej a nemeckej národnosti spolu s procesom ukrajinizácie spôsobili, že oficiálne výsledky sčítaní ľudu boli najmä v roku 1950 a čiastočne aj 1961 ovplyvnené značnou asimiláciou, resp. prekláňaním národností. Značne nepriaznivo na početný vývoj niektorých národnostných skupín pôsobil aj ich populačný vývoj. Najmä v starších generáciách sa ukázalo, že medzi jednotlivými národnostnými skupinami existovali značné rozdiely v úrovni plodnosti. Celkovo najvyšší priemerný počet detí na jednu ženu mali ukrajinská a ruská národnosť spolu so slovenskou národnosťou. Naopak najnižšiu konečnú plodnosť mali ženy českej a nemeckej národnosti. Spolu s určitými rozdielmi v migrácii sa postupne formovala a vyvíjala aj veková štruktúra jednotlivých národnostných skupín. Najviac sa migrácia pod charakter zloženia obyvateľstva podľa veku podpísala u osôb českej a najmä poľskej národnosti. Z pohľadu starnutia je zrejmé, že najhoršia situácia bola u nemeckej národnosti, ktorá už v prvom sčítaní po druhej svetovej vojne sa vyznačovala relatívne starou populáciou. Značne dynamickým starnutím prešla aj národnosť ukrajinská a ruská. Keďže veková štruktúra je nielen výsledkom, ale aj predpokladom budúceho populačného vývoja, je zrejmé, že z demografického pohľadu sú viaceré národnostné skupiny vystavené postupnému vymieraniu, čo sa odzrkadlí v ďalšej etnickej homogenizácii (z hľadiska počtu a váhy jednotlivých národnostných skupín) spoločnosti Slovenska.

Zoznam prameňov a literatúry

Edície prameňov:

- Sčítání lidu v Republice československé ze dne 1. prosince 1930.* Díl IV. Část 1. Počet dětí živě narozených v posledním manželství. Československá statistika sv. 126, Praha: Státní úřad statistický, 1936.
- Demografická příručka.* Praha: Český statistický úřad, 1996.
- Sčítání lidu a soupis domů a bytů v Republice československé ke dni 1. března 1950.* Díl I. Nejdůležitější výsledky sčítání lidu a soupis domů a bytů za kraje, okresy a města. Praha: Státní

- úřad statistický, 1957.
- Sčítání lidu, domů a bytů v Československé socialistické republice k 1. březnu 1961.* Díl I. Demografické charakteristiky obyvatelstva. Československá statistika, Praha: Ústřední komise lidové kontroly a statistiky, 1965.
- Sčítanie ľudu, domov a bytov 1.11.1980.* Obyvateľstvo, domy, byty a domácnosti SSR. Bratislava: Federálny štatistický úrad, Slovenský štatistický úrad, 1982.
- Sčítanie ľudu, domov a bytov k 3. marcu 1991.* Bratislava: Štatistický úrad Slovenskej republiky, primárne údaje

Literatúra:

- GABZDILOVÁ-OLEJNÍKOVÁ, Soňa - OLEJNÍK, Milan. *Karpatskí Nemci na Slovensku od druhej svetovej vojny do roku 1953.* ACTA CARPATHO-GERMANICA XII. Spoločenskovedný ústav SAV, Slovenské národné múzeum, Múzeum kultúry karpatských Nemcov. Bratislava, 2004.
- JANAS, Karol. *Zabudnuté tábory.* Trenčín: Trenčianska univerzita A. Dubčeka v Trenčíne, 2008.
- JUROVÁ, Anna. *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945.* Bratislava: Goldpress Publishers, 1993.
- KALIBOVÁ, Květa. *Romové z pohľadu statistiky a demografie. Romové v České republice (1945-1998),* Praha: Socioklub, 1999.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Majorita a židovská minorita v období holokaustu. Poznámky k problematike sociálneho prostredia holokaustu.* In: ŠUTAJ, Štefan (ed.) *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty.* Prešov: UNIVERSUM, 2005.
- SRB, Vladimír. *Asimilace a překlánění národnosti obyvatelstva v Československu ve světle sčítání lidu 1950 – 1991.* In: *Demografie*, roč. 38, 1996, č. 3, s. 158-163.
- SRB, Vladimír - VOMÁČKOVÁ, Olga: *Cikáni v Československu v roce 1968.* In: *Demografie*, roč. 9, 1969, č. 3, s. 221.
- ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1937.* Bratislava: STIMUL, 2008.

- ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. Plodnosť žien na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Demografie*, roč. 52, 2010, č. 2, s. 103-119.
- TIŠLIAR, Pavol. *Etnická a konfesijná štruktúra Gemera a Malohontu (prehľad stavu podľa vybraných statických prameňov v 18. - 1. pol. 20. storočia)*. Brno : Tribun EU, 2009.
- TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný kataster Slovenska v roku 1940*. Bratislava: MV SR - Slovenský národný archív, 2011.
- TIŠLIAR, Pavol. Niekoľko poznámok k sčítaniu obyvateľstva na Slovensku v roku 1940. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 21,2, 2011, s. 3-15.
- TIŠLIAR, Pavol. Priestorové rozmiestnenie rómskej minority na Slovensku podľa výsledkov sčítania obyvateľstva z roku 1940. In: *Slovenská štatistika a demografia* 21, 4, 2011, s. 3-21.
- TIŠLIAR, Pavol. Notes on the Organisation of the 1940 Population Census. In: TIŠLIAR, P., ČEPLÖ, S. *Studies in the Population of Slovakia II*. Krakov: Towarzystwo Slowaków w Polsce Zarząd Główny, 2014, pp. 97-120.
- TIŠLIAR, Pavol. Statistical Practice and Ethnic Policy of the Slovak Republic 1939 – 1945. In: TIŠLIAR, P., ČEPLÖ, S. *Studies in the Population of Slovakia II*. Krakov: Towarzystwo Slowaków w Polsce Zarząd Główny, 2014, pp. 121-146.

Charakter reprodukčného správania Rómov na Slovensku po druhej svetovej vojne¹

Branislav Šprocha

RNDr. Branislav Šprocha PhD.
Prognostický ústav SAV
Šancová 4011/56,
811 05 Bratislava
Katedra etnológie a muzeológie
Filozofická fakulta UK
Gondova 2
814 99 Bratislava
e-mail: branislav.sprocha@gmail.com

Populačné štúdie Slovenska 4 : 217-251

The demographic behavior of Slovakia's Roma population in the period after World War II was in many aspects different from the demographic reproduction of the entire Slovak population. One of the main factors here was the significantly delayed onset of the demographic transition. This paper analyzes the demographic reproduction of the Roma population to identify some of the main differences compared to the population of Slovakia as a whole and to highlight some of the changes of demographic reproduction that have occurred in the postwar period. Additionally, we describe some spatial aspects, migratory movements and the age structure of the Roma population in response to the character of its reproductive behavior.

Key words: Roma population, reproductive behavior, Slovakia, 50th - 80th years

Úvod

Rómovia žijú na území dnešného Slovenska pravdepodobne už viac ako šesť storočí a predstavujú v mnohých aspektoch dôležitú etnickú minoritu. Tá si svojím inoetnickým pôvodom a dlhodobou pretrvávajúcou určitým stupňom izolácie, zachovala množstvo špecifických rozdielov od nerómskeho obyvateľstva. Vo vedeckých kruhoch i laickej verejnosti jednou z najfrekvencovanejších otáz-

¹ Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0199-12 „*Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. - 1. pol. 20. storočia)*“. Príspevok je výsledkom riešenia grantovej úlohy MŠ SR VEGA č. č. 1/0026/14 „*Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050*“.

zok je charakter reprodukčného správania a najmä jeho výrazná odlišnosť od ostatnej populácie Slovenska. Niektoré štúdie poukazujú na to, že najmä osoby zo segregovaných rómskych osád sa vyznačujú niektorými prvkami extenzity z pohľadu demografickej reprodukcie. Hlbšie poznanie a pochopenie charakteru reprodukčného správania a jeho zmien je preto dôležité nielen pre určenie stupňa, ale aj miesta v rámci populačného vývoja. Práve druhá polovica 20. storočia pritom predstavuje obdobie, v ktorom nachádzame iniciačnú fázu nezvratných kvalitatívno-quantitatívnych posunov v charaktere reprodukcie Rómov na Slovensku. Aj preto analýza demografického správania rómskej populácie po druhej svetovej vojne je veľmi dôležitým a neodmysliteľným stavebným prvkom pri pochopení súčasnej situácie.

Cieľom príspevku je predovšetkým podrobná analýza demografickej reprodukcie a niektorých demografických štruktúr rómskej populácie na Slovensku v období po druhej svetovej vojne do konca 80. rokov s dôrazom na ich vývojové zmeny. Okrem toho sa zameriava tiež na porovnanie zistených informácií s celou populáciou za účelom identifikovania vývojového postavenia z pohľadu reprodukcie a rozsahu existujúcich rozdielov pred rokom 1990.

Počet a priestorové rozmiestnenie rómskeho obyvateľstva na Slovensku

Prvé hodnovernejšie údaje o počte osôb rómskeho pôvodu na území Slovenska pochádzajú pravdepodobne zo súpisov Márie Terézie a Jozefa II. Aj napriek tomu, že neboli vykonané vo všetkých stoliciach naraz a obsahujú určité skreslenia, môžeme sa domnievať, že na konci 18. storočia žilo približne 20 tis. Rómov.² Najpodrobnejšie a najspoľahlivejšie údaje o rómskej populácii Uhorska priniesol špeciálny súpis (sčítanie), ktorý sa uskutoč-

² VAŇO, Boris - HAVIAROVÁ, Eva. Demografické trendy rómskej populácie. In: VAŠEČKA, Michal (zost.): ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku. Bratislava 2002, s. 479.

nil v januári 1893.³ Podľa jeho výsledkov žilo v 63 uhorských župách spolu 274 940 Rómov, čo predstavovalo približne 1,8 % z celej populácie Uhorska. Počet Rómov na území dnešného Slovenska je možné určiť len približne. Približný počet osôb rómskeho etnika môžeme stanoviť na 36-41 tis. ľudí. Základom pri určovaní príslušnosti k rómskemu etniku sa stali najmä etnologicke charakteristiky, ako boli spôsob života, životný štýl, správanie doplnené o verejnú mienku miestnych autorít.⁴ Po rozpade Uhorska medzivojnové československé sčítania použili úplne odlišný prístup kmeňovej príslušnosti podporenej materinským jazykom.⁵ V roku 1921 bolo sčítaných 7 967 osôb cigánskej národnosti a v roku 1930 to bolo 31 188 osôb.⁶ V porovnaní s predchádzajúcimi údajmi celouhorského súpisu je zrejmé, že v medzivojnových cenzoach sa k cigánskej národnosti prihlásil len zlomok z celkového počtu Rómov. Podobne aj na oklieštenom Slovensku sa v roku 1938 k cigánskej národnosti prihlásilo len 26 265 osôb.⁷ Na druhej strane v sčítaní ľudu z roku 1940 už počet osôb cigánskej národnosti dosiahol 37 398 ľudí.⁸ Príčinu tohto nárastu je potrebné hľadať najmä v povinnosti prihlásiť sa k cigánskej národnosti, ktorú určovali smernice k sčítaniu a tiež vopred vypracovaná definícia, koho považovať za Róma (Cigána).⁹

Dramatická situácia po druhej svetovej vojne a potreba mo-

³ *A Magyarországon 1893. Január 3-én végrehajtott Czigányösszeírás Eredményei.* Budapest. Az Országos Magyar Kir. Statisztikai hivatal, 1895; Pozri tiež DŽAMBAZOVIČ, Roman. Rómovia v Uhorsku koncom devätnásteho storočia. (Výsledky Súpisu Rómov z roku 1893). *Sociológia*, roč. 33, 2001, č. 5, s. 491-506.

⁴ DŽAMBAZOVIČ, Roman. Rómovia v Uhorsku..., c. d., s. 495-496.

⁵ *Sčítání lidu v Republice československé ze dne 15. února 1921. I. Díl.* Praha: Státní úřad statistický, 1924, s. 13*; *Sčítání lidu v Republice československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I.* Československá statistika, Praha: Státní úřad statistický, 1934, sv. 98, s. 17*.

⁶ Tamže.

⁷ *Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky a Prehľad obcí a okresov odstúpených Nemecku, Maďarsku a Poľsku.* Bratislava: Štátny štatistický úrad, 1939, s. 17.

⁸ *Zprávy Štátního plánovacího a štatistického úřadu 1946*, Bratislava s.16-19.

⁹ Blížšie pozri TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný kataster Slovenska v roku 1940.* MVSР - Slovenský národný archív v Bratislave, Bratislava, CD, s. 13-20; TIŠLIAR, Pavol. *Etnická a konfesijná štruktúra Gemera a Malohontu (prehľad stavu podľa vybraných statických prameňov v 18. - 1. pol. 20. storočia).* Brno : Tribun EU, 2009, s. 130 a n.

bilizovať nevyužitú pracovnú silu viedla k vypracovaniu prvého povojnového súpisu Rómov. Od septembra do konca decembra v roku 1947 bolo sčítaných na území Slovenska celkovo 84 438 osôb¹⁰, no celkový počet bol asi o niečo vyšší vzhľadom na možné úniky z evidencie. Nedostatok informácií o rómskom obyvateľstve v Československu prinútil Vládny výbor pre otázky cigánskeho obyvateľstva v spolupráci so Štátnym úradom štatistickým uskutočniť v rokoch 1966–1968 súpisy Rómov.¹¹ Podľa nich žilo na konci 60. rokov na Slovensku 165 382 Rómov (osôb cigánskeho pôvodu).¹² Na tieto súpisy nadviazali následne evidencie národných výborov, ktorých hlavnou úlohou bolo pripraviť podklady na vyplácanie sociálnych dávok. Zachytávali však len tých Rómov, ktorí boli poberateľmi niektorej formy sociálnej pomoci. Národné výbory túto činnosť ukončili v roku 1989, kedy na Slovensku evidovali 253 943 Rómov.¹³

V rokoch 1948–1989 štát oficiálne neprijal existenciu rómskej národnosti. Ako hlavný dôvod sa uvádzalo, že Rómovia nespĺňajú kritéria definície národa, pretože nemajú svoje vlastné územie a hospodársky život.¹⁴ Vychádzalo sa pri tom zo Stalinovej definície národa: „*Národ je historicky vzniklé společenství lidí, jehož znaky jsou společné území a jeho trvalost v čase, společná řeč, kultura a hospodářský život.*“¹⁵ Rómovia sa preto museli pri sčítaniach ľudu prihlásiť k niektorej z oficiálnych národností alebo sa klasifikovať ako tzv. ostatné obyvateľstvo.

V rámci sčítaní ľudu 1970 a 1980 sa uskutočnilo zisťovanie osôb „cigánskeho pôvodu“, ktoré okrem údajov o počte osôb prinieslo aj viaceré štrukturálne charakteristiky. Zisťovanie sa

uskutočnilo na žiadosť federálneho ministerstva práce a sociálnych vecí podľa uznesenia vlády č. 223 zo 17. septembra 1970.¹⁶ Podporil ho aj Svaz Cikánů-Romů v ČSR a Zväz Cigánov-Rómov na Slovensku. Keďže neexistoval jednoznačný konsenzus, koho považovať za Róma a koho nie, bol pre sčítacích komisárov vypracovaný pokyn a návod, koho mali v sčítacích hárkoch označiť červeným písmenom „A“. Za Cigána-Róma bola považovaná osoba, ktorá sa sama dobrovoľne hlásila k Rómom. V nejasných situáciách sa malo prihliadať k fyzickým znakom a k materinskému jazyku (*ten sa zisťoval len v sčítaní ľudu 1970 pozn. B.Š.*). Ako orientačná pomôcka sa mala použiť evidencia občanov cigánskeho pôvodu, ktoré viedli miestne národné výbory (pozri vyššie). Okrem toho sa mali využiť tzv. všeobecné poznatky o tejto skupine obyvateľstva: špecifický spôsob života, fyzické znaky, ako je tmavšia pleť, tmavšie vlasy a oči a menší fyzický vzrast.¹⁷ Podľa údajov zo sčítania ľudu 1970 žilo na Slovensku 159 275 Rómov (3,5 % z celkovej populácie). V druhom sčítaní v roku 1980 počet Rómov vzrástol na 199 863 osôb (4 % z celkovej populácie). Aj napriek tomu, že vyššie spomínané sčítania nemuseli zachytiť všetky osoby cigánskeho pôvodu, predstavujú najkomplexnejší a najpresnejší obraz o rómskej populácii na Slovensku po druhej svetovej vojne a v ďalšej časti textu sa budeme o ich výsledky výraznejšie opierať.

Z pohľadu priestorového rozmiestnenia Rómov je zrejmé kontinuita nerovnomerného osídlenia, prehlbovanie regionálnych rozdielov a posilňovanie pozície niektorých oblastí s vyšším zastúpením rómskeho etnika.¹⁸ Príčiny je potrebné hľadať v odlišnom

¹⁰ JUROVÁ, Anna. *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava: Goldpress Publishers, 1993, s. 24.

¹¹ Pozri V.S., V.Z.. Cigánske obyvateľstvo v ČSSR. *Demografie*, roč. 9, 1967, č. 3, s. 276–279; SRB, Vladimír - PRAŽÁKOVÁ, Irena. Cigánske obyvateľstvo v roce 1967. *Demografie*, roč. 10, 1968, č. 3, s. 264–272; SRB, Vladimír - VOMÁČKOVÁ, Olga: Cikáni v Československu v roce 1968. In: *Demografie*, roč. 11, 1969, č. 3, s. 221–230.

¹² SRB, Vladimír - VOMÁČKOVÁ, Olga. Cikáni..., c. d., s. 221.

¹³ PODOLÁK, Peter. *Národnostné menšiny v Slovenskej republike z hľadiska demografického vývoja*. Martin: Matica slovenská, 1998, s. 36.

¹⁴ KALIBOVÁ, Květa. Romové z pohľadu statistiky a demografie. In: *Romové v České republice (1945–1998)*, Praha: Socioklub, 199, s. 95.

¹⁵ Tamže.

¹⁶ SRB, Vladimír Romové podle sčítání lidu 1970. In: *Demografie*, roč. 13, 1971, s. 374.

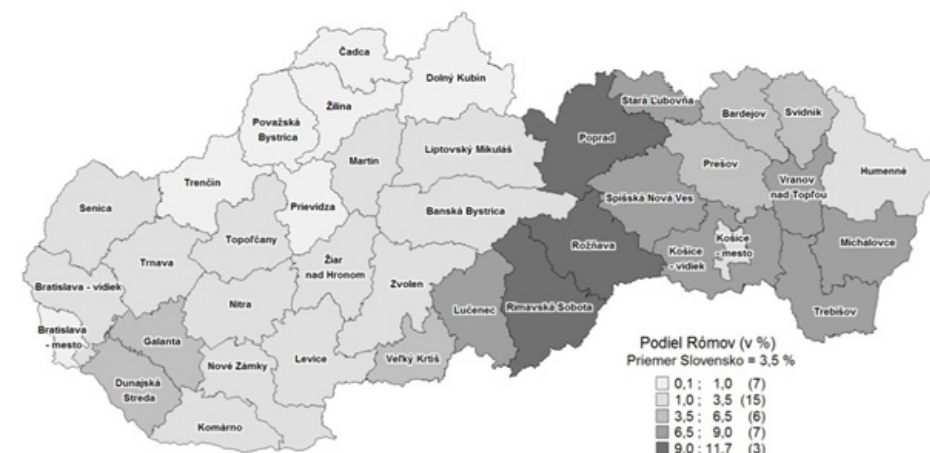
¹⁷ VOMÁČKOVÁ, Olga. Definice Cikána-Roma při sčítání lidu 1970. In: *Demografie*, roč. 13, 1971, s. 176.

¹⁸ Blížšie k problematike priestorového rozmiestnenia rómskej populácie na Slovensku v predchádzajúcom období pozri napr. TIŠLIAR, Pavol. Priestorové rozmiestnenie rómskej minority na Slovensku podľa výsledkov sčítania obyvateľstva z roku 1940. In: *Slovenská štatistika a demografia*, roč. 21, 2011, č. 4, s. 3–21; TIŠLIAR, Pavol. TIŠLIAR, Pavol. Statistical Practice and Ethnic Policy of the Slovak Republic 1939 – 1945. In: TIŠLIAR, P., ČEPLŮ, S. *Studies in the Population of Slovakia II*. Krakov: Towarzystwo Slowaków w Polsce Zarząd Główny, 2014, pp. 121–146; NEČAS, Ctibor. Materiál o Romech na Slovensku z roku 1924. In: *Historická demografie*, roč. 22, 1998, s. 169–199.

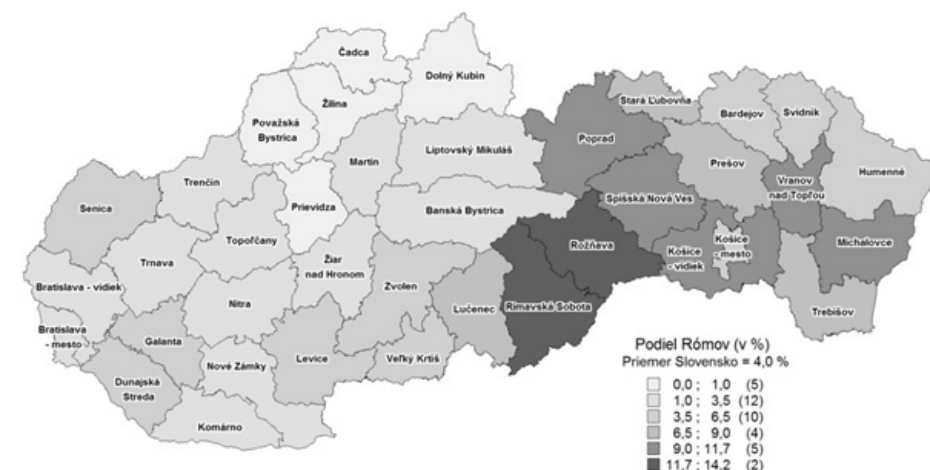
reprodukčnom správaní a migračných tendenciách Slovenska po druhej svetovej vojne.

Ako je možné vidieť z nasledujúcich kartogramov, dlhodobé najnižšie zastúpenie Rómov nachádzame na severe stredného Slovenska a čiastočne aj na západe krajiny. Ide predovšetkým o oblasti Oravy a Kysúc, ďalej horného a stredného Považia a okresy v povodí rieky Nitra. Naopak najvyšší počet i podiel Rómov vykazovali stabilne okresy južnej časti stredného Slovenska a takmer celé územie východného Slovenska s výnimkou severovýchodnej ukrajinsko-poľskej prihraničnej oblasti. O vysokej koncentrácii rómskeho obyvateľstva v týchto priestoroch okrem nasledujúcich kartogramov svedčia aj nasledujúce skutočnosti. Pri sčítaniach ľudu 1970 a 1980, ako aj podľa evidencie národných výborov, sa zistilo, že v 13 okresoch s najvyšším podielom Rómov žilo viac ako 55 % všetkých Rómov na Slovensku. Tieto okresy predstavovali stabilný priestor tiahnuci sa od Lučenca, cez Rimavskú Sobotu, Rožňavu, Spišskú Novú Ves, Poprad, Košice-vidiek, Prešov, Bardejov, Svidník, Vranov nad Topľou, Michalovce a Trebišov. Kým v roku 1970 len tri okresy (Rimavská Sobota, Poprad a Spišská Nová Ves) mali viac ako 10 tisíc Rómov, o desať rokov neskôr to už bolo 6 okresov (Spišská Nová Ves, Rimavská Sobota, Poprad, Prešov, Rožňava a Trebišov) a napokon v roku 1989 dokonca desať východoslovenských okresov. Na začiatku 70. rokov len v dvoch okresoch (Rimavská Sobota a Rožňava) tvorilo rómske obyvateľstvo viac ako 10 % z miestnej populácie. V sčítaní ľudu roku 1980 to už boli štyri okresy (Rimavská Sobota, Rožňava, Vranov nad Topľou a Spišská Nová Ves) a na konci 80. rokov dokonca v ôsmich administratívnych celkoch (Rimavská Sobota, Rožňava, Vranov nad Topľou, Košice-vidiek, Poprad, Trebišov, Lučenec, Spišská Nová Ves) dosahovali Rómovia viac ako 10% zastúpenie

Kartogram 1: Podiel Rómov v okresoch Slovenska, sčítanie ľudu 1970¹⁹

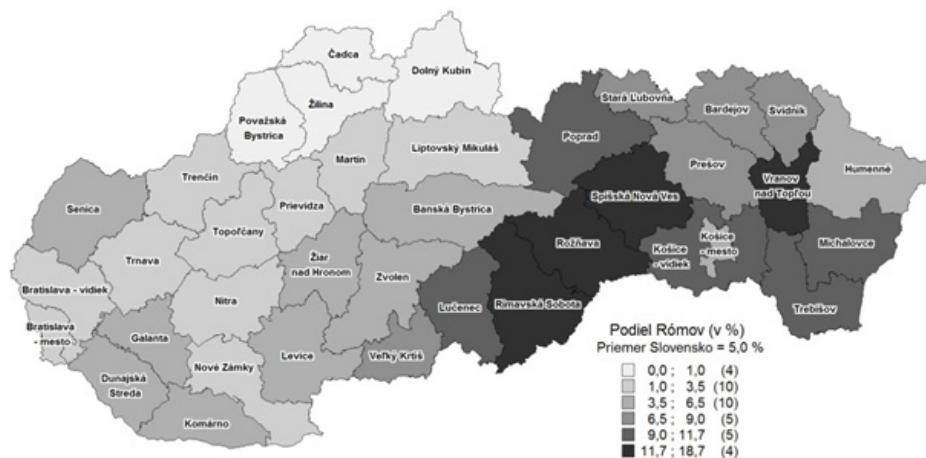

Kartogram 2: Podiel Rómov v okresoch Slovenska, sčítanie ľudu 1980²⁰

¹⁹ Zostavené podľa údajov publikovaných v SRB, Vladimír. Některé demografické, ekonomické a kulturní charakteristiky cikánského obyvatelstva v ČSSR 1980. In: *Demografie*, roč. 26, 1984, č. 2, s. 164.

²⁰ Tamže.

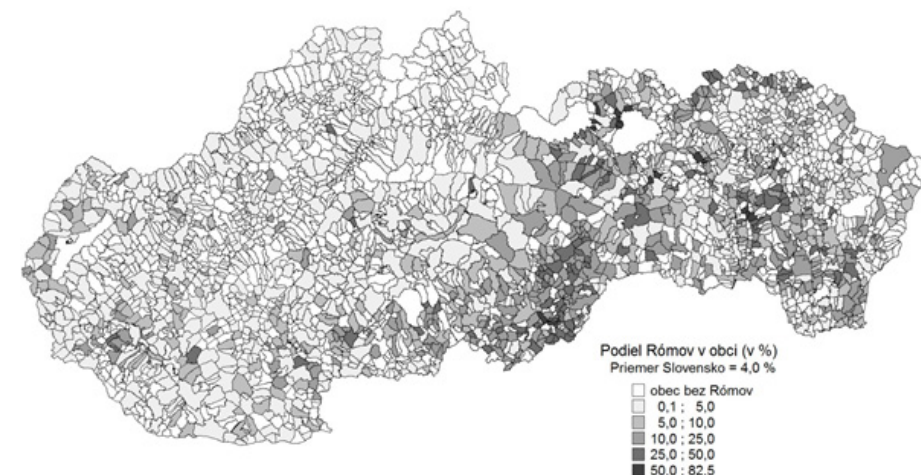
Kartogram 3: Podiel Rómov v okresoch Slovenska podľa evidencie národných výborov z roku 1988²¹

Detailne môžeme analyzovať koncentráciu rómskeho obyvateľstva na Slovensku vďaka údajom na obecnej úrovni. V roku 1980 bolo na Slovensku 2 724 obcí, pričom Rómovia žili vo viac ako v polovici z nich (1 453 obcí; 53,3 %). Obce s najvyšším podielom rómskeho obyvateľstva administratívne patrili do vtedajších východoslovenských okresov, pričom v 15 obciach bol podiel Rómov vyšší ako 50 % a až v 209 obciach mali viac ako 20 % zastúpenie. Išlo predovšetkým o obce Rožňavského a Rimavskosobotského okresu, na ktorý nadväzovali sídla na Spiši a v Podtatranskej oblasti. Menšie zoskupenia obcí s vyšším podielom Rómov nájdeme tiež na sever od Bardejova, v okolí hraníc s Poľskom, ďalej pri Prešove, vo Východoslovenskej nížine v priestore ohraničenom mestami Trebišov, Michalovce a hranicami s Maďarskom a Ukrajinou. Mierne vyšší podiel Rómov nájdeme aj v niektorých obciach na západe Slovenska, predovšetkým na Záhori v obciach pri hraniciach s Českou republikou, v oblasti Myjavskej pahorkatiny a v niektorých obciach na Žitnom ostrove.

Podľa výsledkov sčítaní z roku 1980 viac ako 60 % Rómov obývalo obce s menej ako 5 000 obyvateľmi. V 80. rokoch bý-

²¹ SRB, Vladimír. Územní rozptyl československých Romů v letech 1968-1988. In: *Demografie*, roč. 32, 1990, č. 2, s. 171.

vali Rómovia najčastejšie v obciach s 1 000–1 999 obyvateľmi. Zaujímavým je aj veľmi nízke zastúpenie najmenších sídiel do 500 obyvateľov. Celkovo v nich žilo niečo viac ako 6 % Rómov. V hlavných a krajských mestách sa podiel Rómov medzi sčítaniami 1970 a 1980 zvýšil z necelých 5 na 7 %. V okresných mestách sa sčítalo v prvom cenzu 11,2 % a v druhom 15,4 % z celkového počtu Rómov.²²

Kartogram 4: Podiel Rómov v obciach Slovenska, sčítanie ľudu 1980²³

Najpočetnejšie rómske skupiny sa nachádzali podľa sčítania ľudu z roku 1980 v Košiciach (8 681 osôb), Bratislave (3 910 osôb) a Prešove (2 007 osôb). Vzhľadom na veľkosť uvedených sídiel podiel rómskeho obyvateľstva tu nedosahoval ani 5 %. Iná situácia bola v niektorých menších mestských sídlach na východe a juhu Slovenska. Napríklad vo Fiľakove, Levoči, Trebišove a Rožňave podiel Rómov pri sčítaní ľudu z roku 1980 presahoval 10 %.

Vyššie uvedené výsledky podporuje tiež analýza zastúpenia Rómov v obciach s oficiálnym štatútom mesta. Podiel Rómov žijúcich v mestskom prostredí sa medzi cenzami 1970 a 1980 zvýšil z necelých 31 na 40 % predovšetkým vďaka snahe o presun a rozptyl rómskeho obyvateľstva z oblastí vyznačujúcich sa jeho

²² Tamže s. 165.

²³ Zostavené z interných údajov ŠÚ SR: *Cigánske obyvateľstvo podľa výsledkov sčítania ľudu 1980*. Bratislava.

vysokou koncentráciou. Aj napriek miernemu zvýšeniu počtu a podielu osôb žijúcich v mestskom prostredí, rómske obyvateľstvo si na Slovensku (napr. na rozdiel od Rómov v Česku) zachovalo vidiecky charakter.

Reprodukcia rómskeho obyvateľstva na Slovensku

Snaha analyzovať charakter plodnosti všetkých rómskych žien na Slovensku naráža už na samotnom začiatku na takmer neprekonateľné prekážky. Základným problémom je neexistencia údajov, ktoré by reflektovali demografické udalosti celého rómskeho etnika. Preto po druhej svetovej vojne nedisponujeme údajmi potrebnými na výpočet takých základných demografických indikátorov reprodukcie, ako sú úhrnná plodnosť, priemerný vek pri pôrode alebo stredná dĺžka života v prípade úmrtnosti.²⁴ Príčinou je skutočnosť, že rómska národnosť nebola od sčítania 1950 uznaná ako oficiálna a až do roku 1990 sa preto demografické udalosti (napr. pôrody, úmrtia, sobáše a pod.) netriedili zvlášť za Rómov. V dôsledku tejto situácie sme preto pri hodnotení reprodukčného správania rómskej populácie na Slovensku plne odkázaní na výsledky špeciálneho zisťovania, ktoré sa uskutočnilo v rámci sčítaní ľudu 1970 a 1980.

Súčasťou oboch sčítaní bola aj otázka, prostredníctvom ktorej sa zisťoval počet detí narodených žene do rozhodujúceho okamihu cenzu. Prostredníctvom nej je možné vypočítať priemerný počet detí pripadajúcich na jednu ženu podľa veku, prípadne roku narodenia (generácie) zvlášť pre osoby cigánskeho pôvodu a celú populáciu Slovenska a tiež niektoré ďalšie charakteristiky tzv. longitudinálnej (generačnej) analýzy procesu plodnosti (napr. konečná bezdetnosť, štruktúra žien podľa počtu detí alebo pravdepodobnosť zväčšenia rodiny).

Konečná plodnosť vyjadruje skutočný realizovaný priemerný počet detí narodených jednej žene, resp. generácií žien počas ich reprodukčného obdobia. Určitý problém vzniká pri jeho výpočte, keďže túto hodnotu je možné odvodiť len pre generácie žien, ktoré už ukončili svoju reprodukciu (resp. sú v poreprodukčnom veku).

²⁴ V prípade strednej dĺžky života i úhrnnej plodnosti existuje niekoľko odhadov zostavených na základe údajov zo sčítania ľudu 1970 a 1980.

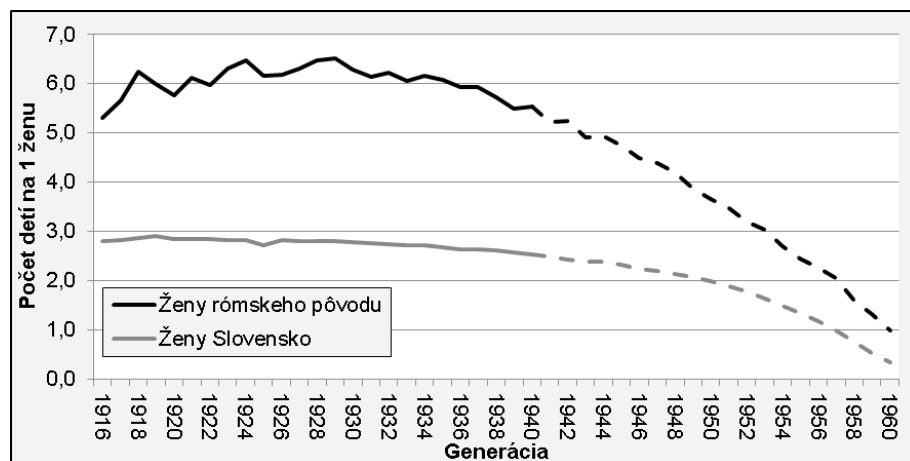
Keďže v demografii sa vo všeobecnosti koniec reprodukčného obdobia ohraničuje vekom 50 rokov, je náš analytický priestor do určitej miery obmedzený len na ženy narodené do 30. rokov (pri sčítaní ľudu 1980). Ako si ukážeme nižšie, rozdiely v charaktere reprodukčného správania rómskych žien a žien Slovenska však boli natoľko významné, že veľmi dôležité informácie priniesla aj komparácia v mladších generáciách s ešte neukončenou reprodukciou.

Najvyššie hodnoty dosahovala konečná plodnosť u rómskych žien narodených v 20. a v prvej polovici 30. rokov minulého storočia. Priemerne na jednu ženu pripadalo viac ako 6 detí, kým u žien Slovenska to boli len necelé tri deti. Príčina takto výrazných rozdielov tkvie v neskoršom nástupe vedomého obmedzovania plodnosti u rómskych žien. Nástup druhej fázy demografickej revolúcie vyznačujúcej sa práve poklesom plodnosti môžeme na Slovensku hľadať na prelome 19. a 20. storočia, no ako si ukážeme nižšie, v rómskej populácii sa prvé príznaky objavili až v 70. rokoch 20. storočia. To, že rozdiel v konečnej plodnosti je skutočne najmä výsledkom odlišného načasovania nezvratných kvantitatívno-kvalitatívnych zmien v charaktere reprodukcie, dokazuje aj pohľad na konečnú plodnosť starších generácií na Slovensku. Podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1930 u vydatých žien narodených v 60. a v prvej polovici 70. rokov 19. storočia pripadalo priemerne na jednu ženu niečo viac ako 5,2 dieťaťa.²⁵

Vzhľadom na pomerne nízku intenzitu plodnosti vo veku nad 40 rokov môžeme predpokladať, že priemerný počet detí na jednu ženu sa výraznejšie nezmenil ani v generáciách žien, ktoré sa narodili do roku 1940. Ako je zrejmé z grafu 1, práve v generáciách Rómiek z druhej polovice 30. rokov môžeme vidieť mierny pokles konečnej plodnosti, ktorá sa natrvalo dostala pod hranicu 6 detí. V populácii Slovenska ženy narodené v druhej polovici 30. rokov mali už len 2,5–2,6 detí.

²⁵ Vypočítané podľa údajov publikovaných v *Sčítání lidu v Republice československé ze dne 1. prosince 1930. Díl IV. Část 1. Počet dětí živě narozených v posledním manželství*. Praha: Státní úřad statistický, 1936, s. 13–15.

Graf 1: Vývoj priemerného počtu detí narodených jednej žene rómskeho pôvodu a na Slovensku narodenej v rokoch 1916-1960 podľa výsledkov sčítania ľudu 1980²⁶

Pozn.: prerušovanou čiarou sú naznačené ženy, ktoré v čase sčítania mali menej ako 40 rokov

Detailnejšie je možné pokles plodnosti v rómskej populácii sledovať pri porovnaní výsledkov sčítaní ľudu 1970 a 1980.²⁷ Tie ukázali, že najmä vo vyššom veku došlo k významnému poklesu intenzity plodnosti, čo je neklamným znakom vedomého obmedzovania veľkosti rodiny. Počet detí narodených jednej vydatej rómskej žene na konci reprodukčného obdobia v poslednom manželstve bol v roku 1980 nižší približne o 9 % oproti roku 1970. Zníženie intenzity plodnosti zaznamenali s výnimkou najmladších žien všetky vekové skupiny. Najvýraznejšie sa tieto zmeny prejavili vo veku 30–39 rokov. Srb²⁸ navyše zistil, že

²⁶ Vypočítané a zostavené podľa údajov publikovaných v: *Sčítanie ľudu, domov a bytov 1.11.1980. Cigánski občania (Obyvateľstvo, byty a domácnosti)*. SSR, Federálny štatistický úrad, Slovenský štatistický úrad, s. 88-89; *Sčítanie ľudu, domov a bytov 1.11.1980. Plodnosť žien – Manželské páry*. SSR, Federálny štatistický úrad, Slovenský štatistický úrad, 1982, s. 53-54.

²⁷ Ako prvý na túto skutočnosť upozornil český demograf Vladimír Srb vo svojich dvoch štúdiách: SRB, Vladimír. *Některé demografické...*, c. d., s. 161-172; SRB, Vladimír. *Změny v reprodukci československých Romů 1970-1980*. In: *Demografie*, roč. 21, 1988, č. 3, s. 305-309.

²⁸ SRB, Vladimír. *Změny...*, c. d., s. 305-307.

medzi populáciou českých a slovenských Rómiiek existovali pomerne významné rozdiely v rozsahu tohto poklesu. Kým v roku 1970 pripadalo priemerne na jednu vydatú rómsku ženu v Česku vo veku 45–49 rokov takmer 6,3 dieťaťa, na Slovensku to bolo až 6,8 detí. Do roku 1980 sa priemerný počet detí na jednu vydatú ženu na konci reprodukčného veku znížil na 5,5 dieťaťa, kým na Slovensku stále presahoval hranicu šiestich detí.²⁹

Tab. 1: Priemerný počet detí na jednu ženu podľa výsledkov sčítania ľudu 1970 a 1980³⁰

Vek	Priemerný počet detí					
	na 1 ženu z terajšieho manželstva				na 1 ženu	
	Cigánske ženy		Populácia Slovenska		Cigánske ženy	Populácia Slovenska
	1970	1980	1970	1980	1980	1980
15–19	0,90	0,91	0,49	0,56	0,28	0,06
20–24	2,04	1,89	1,05	1,18	1,61	0,77
25–29	3,64	3,06	1,84	1,84	2,96	1,62
30–34	5,01	4,06	2,39	2,25	4,08	2,12
35–39	6,26	5,02	2,72	2,49	5,01	2,40
40–44	6,82	5,70	2,88	2,65	5,73	2,60
45–49	6,78	6,20	2,93	2,77	6,12	2,72

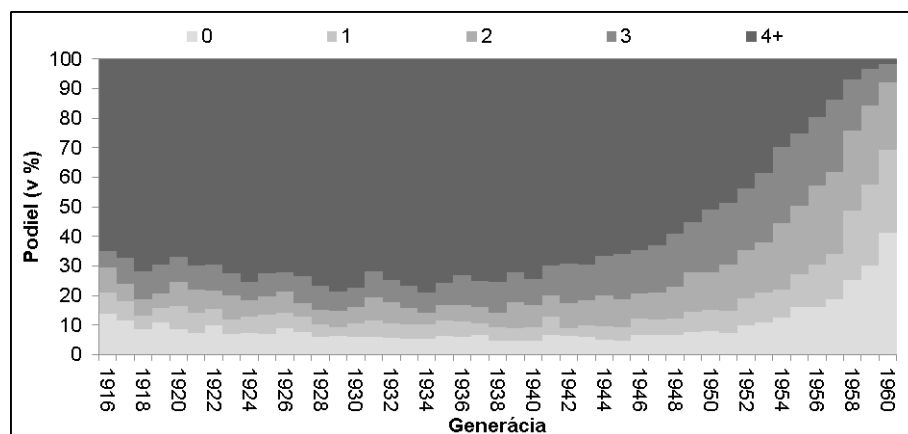
Dôkaz o zmene charakteru plodnosti medzi rokmi 1970 a 1980 podáva aj zníženie podielu vydatých žien s vyšším počtom detí (5 a viac). Kým na konci reprodukčného obdobia ešte veľké rozdiely neboli, v mladších vekových skupinách sa podiel žien s 5 a viac deťmi pomerne výrazne znížil. Vo veku 25–40 rokov tento pokles predstavoval 15–20 %. Uvedené výsledky plne korešpondujú s vyššie uvedenými údajmi o zmene priemerného počtu detí. Môžeme preto predpokladať, že obmedzovanie plodnosti v kontexte vedomého odmietania rodenia detí vyšších poradí sa v rómskej populácii na Slovensku začalo v 70. rokoch prejavovať predovšetkým v mladších vekových skupinách a teda v generáciách narodených po druhej svetovej vojne.

²⁹ Tamže s. 307.

³⁰ Tamže s. 306.

Výrazne vyšší priemerný počet detí na jednu rómsku ženu bol predovšetkým výsledkom oveľa častejšej prítomnosti matiek s viacerými deťmi. Dokazujú to aj nasledujúce dva grafy, v ktorých je možné vidieť medzigeneračný vývoj štruktúry žien podľa parity (počtu narodených detí). Kým na Slovensku podiel žien so štyrmi a viac deťmi narodenými v rokoch 1916-1940 klesol z viac ako 29 % na necelých 18 %, v rómskej populácii dokonca došlo k miernemu nárastu. Približne tri štvrtiny Rómiok narodených od druhej polovice 20. do začiatku 40. rokov mala štyri a viac detí. Vyššie spomínané obmedzovanie veľkosti rodiny sa odohrávalo najmä v prípade rodenia piatych a predovšetkým detí šiestych a ďalších poradi.

Graf 2: Štruktúra rómskych žien podľa roku narodenia a počtu detí, sčítanie ľudu 1980³¹

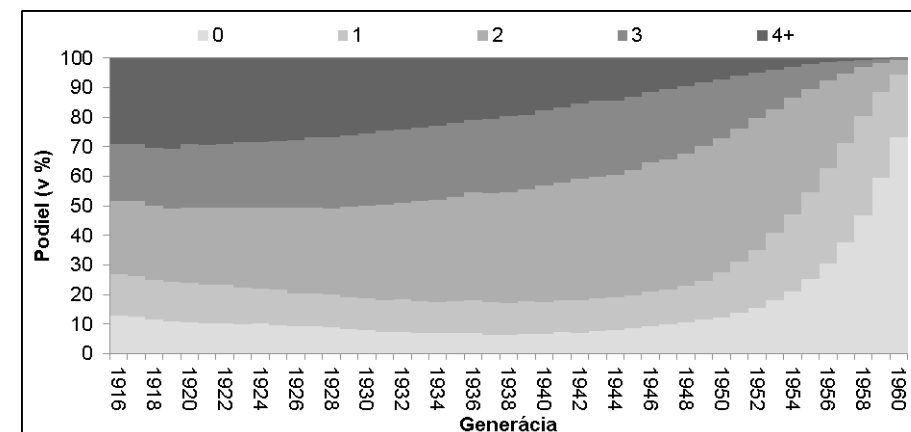

Z výsledkov sčítaní ľudu z rokov 1970 a 1980 je tiež zrejmé, že Rómkky menej často zostávali bezdetné. Podiel bezdetných žien medzigeneračne (s výnimkou najstarších ročníkov) bol na úrovni 5-6 %, kým v populácii Slovenska to bolo približne o dva percentuálne body viac. Váha rómskych matiek s viacerými deťmi ovplyvnila aj nízke zastúpenie žien len s jedným (4-5 %) a dvoma deťmi (5-8 %). Svedčí to o vysokej normativite viacnásobného materstva, s ktorým sa stretávame u rómskych žien. Na druhej strane je zrejmé, že v populácii Slovenska postupne dochádzalo

³¹ Vypočítané a zostavené podľa údajov publikovaných v: Sčítanie ľudu...1980, c. d., s. 88-89.

medzigeneračne k výraznému posilňovaniu dvojdetného modelu rodiny (v generáciách z konca 30. rokov už takmer 40 %) pri súčasnom poklese rodín s tromi a viac deťmi, pričom váha žien len s jedným dieťaťom zostáva pomerne nízka (10-11 %).

Graf 3: Štruktúra žien Slovenska podľa roku narodenia a počtu detí, sčítanie ľudu 1980³²

Okrem úrovne plodnosti žien na konci reprodukčného obdobia a v poreprodukčnom veku je pre analýzu charakteru reprodukčného správania rómskych žien zaujímavý aj vývoj a rozdiely v mladších vekových skupinách. Ako sme uviedli vyššie, medzi sčítaniami 1970 a 1980 došlo vo všetkých vekových skupinách k poklesu priemerného počtu detí na jednu ženu, pričom najväčšie zmeny zaznamenali Rómkky vo veku 30-39 rokov. Aj napriek tomuto vývoju však je zrejmé, že rómske ženy sa stávali matkami oveľa skôr ako ženy na Slovensku. Kým na jednu Rómkku vo veku 20 rokov už pripadalo takmer jedno dieťa, v prípade žien Slovenska to bolo približne 0,33 dieťaťa. Vo veku 25 rokov už rómske ženy mali v priemere takmer 2,5 dieťaťa, no ženy Slovenska len 1,3. Skoré časovanie vstupu do materstva sa následne odzrkadlilo aj na úrovni bezdetnosti v mladších vekových skupinách. Napríklad vo veku 20 rokov už zostalo bezdetných len približne 41 % rómskych žien, kým v populácii Slovenska to boli takmer tri štvrtiny. Navyše vek, keď väčšina rómskych žien mala dve a viac

³² Vypočítané a zostavené podľa údajov z: Sčítanie ľudu...1980. Plodnosť..., c. d., s. 53-54.

detí, hovorí nielen o skorom začiatku materstva, ale aj o tom, že sa rómske ženy často ešte vo veku -náštročných dievčat stávali matkami opakovane. Takmer každé piate dievča vo veku 19 rokov malo už dve a viac detí. Prevahu ženy s dvomi a viac deťmi v rómskej populácii získali už vo veku 22 rokov a vo veku 25 rokov už polovica žien mala dokonca tri a viac detí. Oproti tomu v populácii Slovenska sa podiel dievčat s dvomi a viac deťmi vo veku 19 rokov pohyboval na úrovni 2 % a prevahu tieto ženy nadobudli až vo veku 26 rokov.

Výsledky sčítania ľudu z roku 1980 tiež poukázali na niekoľko ďalších zaujímavých skutočností. Úroveň realizovanej plodnosti rómskych žien žijúcich v mestách bola nižšia, ako tomu bolo v prípade Rómiiek z vidieckeho prostredia. Rovnako potvrdili existenciu rozdielov v realizovanej plodnosti rómskych žien medzi jednotlivými krajinami. Jednoznačne najvyšší priemerný počet detí na jednu ženu dosahoval Východoslovenský kraj, kde na konci reprodukčného veku mali Rómky približne sedem detí. Naopak najmenší počet detí pripadal na ženy z hlavného mesta. V Bratislave sa konečná plodnosť vo veku 45-49 rokov pohybovala na úrovni niečo viac ako štyri deti.

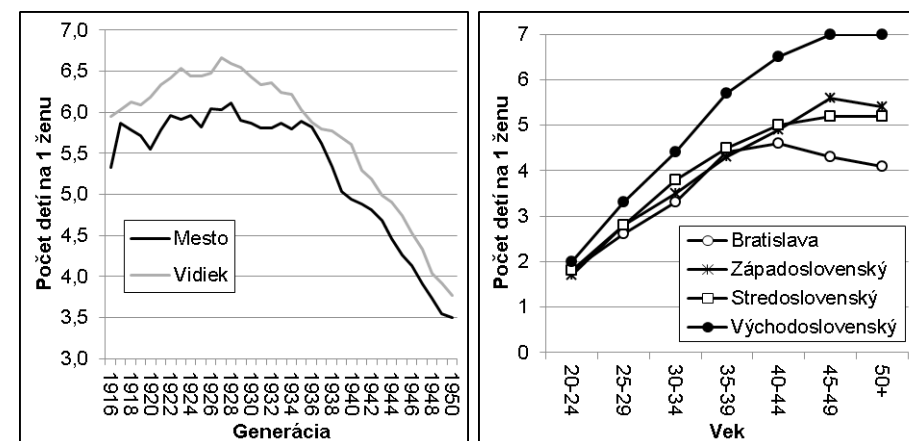
Výskumy plodnosti Rómiiek, ktoré sa uskutočnili v okrese Michalovce v 70. rokoch však ukázali, že tak vysoká realizovaná plodnosť vôbec nie je plánom ani ideálom rómskych žien.³³ Ideálny priemerný počet detí sa v prvom výskume pohyboval na úrovni 3,3 dieťaťa a plánovaný počet dosahoval 3,5 dieťaťa.³⁴ Ešte o niečo nižšie hodnoty priniesol druhý výskum z konca 70. rokov. Celkovo až 70 % žien uviedlo, že pred svadbou plánovalo (malo predstavu) o veľkosti svojej rodiny. Za ideál považovali necelé 3 deti (2,88 dieťaťa) a veľmi podobný počet detí aj plánovali (3,11 dieťaťa).³⁵

³³ Blížšie pozri FINKOVÁ, Zuzana. Šetrenie populačnej klímy rómskych žien. In: *Demografie*, roč. 19, 1977, č. 3, s. 296-301; FINKOVÁ, Zuzana. Zisťovanie plodnosti cigánskych žien. In: *Demografie*, roč. 21, 1979, č. 4, s. 336-341.

³⁴ V texte uvádzame priemerné hodnoty za celú skúmanú populáciu. Hodnoty plánovaného a ideálneho počtu detí sa lišili podľa veku a rodinného stavu respondentiek. Blížšie pozri FINKOVÁ, Zuzana. Šetrenie..., c.d., s. 299.

³⁵ FINKOVÁ, Zuzana. Zisťovanie..., c. d., s.338-339.

Graf 4 a 5: Priemerný počet detí na jednu rómsku ženu žijúcu v meste a na vidieku podľa roku narodenia, sčítanie ľudu 1980.³⁶ Priemerný počet detí na jednu rómsku ženu podľa veku v Bratislave a krajoch Slovenska, sčítanie ľudu 1980.³⁷

Evidentný rozpor medzi realizovanou plodnosťou a plánovaným resp. ideálnym počtom detí bol do značnej miery ovplyvnený nedostatočnou znalosťou o možnostiach kontracepcie a samotného používania antikoncepčných prostriedkov. Rómky z okresu Michalovce v dotazníkovom prieskume v 70. rokoch na otázku týkajúcu sa ich znalostí antikoncepčných metód najčastejšie vymenovali vnútromaternicové telieska, sterilizáciu a len niekoľko žien uviedlo aj antikoncepčné tabletky. Z vydatých žien používalo 25 % vnútromaternicové teliesko, 6 % udalo, že túto metódu používali v minulosti a necelých 11 % ju chcelo používať v budúcnosti. Ostatné formy antikoncepcie (okrem prirodzených) sa vyskytovali len v minimálnej miere.³⁸

Na druhej strane výskum tiež poukázal na pomerne rozšírené používanie interrupcií ako antikoncepcie ex-post. Približne štvrtina žien v skúmanom súbore podstúpila umelé prerušenie tehotenstva, pričom ich zastúpenie rástlo s vekom a počtom na-

³⁶ Vypočítané podľa údajov v: Sčítanie ľudu...1980. Cigánski občania, c. d., s. 84-87.

³⁷ Zostavené podľa údajov v: *Cigánske obyvateľstvo SSR*. Bratislava: Slovenský štatistický úrad, 1984, Správy a rozbor č. 38, Tabuľková a grafická časť, Tab. č. 4.

³⁸ Sterilizáciu podstúpili približne 4 % vydatých žien.

rodených detí. Zaujímavou pritom je tiež skutočnosť, že väčšina z opýtaných sa vyslovila negatívne k problematike interrupcií.³⁹

Z výsledkov výskumov tiež vyplynulo, že rómske ženy boli vystavené častejšiemu ukončeniu tehotenstva spontánnym potratom. V priemere na jednu ženu v reprodukčnom veku pripadalo takmer 0,4 spontánneho potratu. Približne štvrtina žien prekonalaspoň jeden spontánnypotrat, pričom s rastúcim vekom sa podiel žien so spontánnym potratom i priemerný počet spontánnych potratov pripadajúcich na jednu ženu zvyšoval.⁴⁰

Úmrtnosť rómskej populácie v 70. a 80. rokoch

Podobne ako v prípade plodnosti, aj u úmrtnosti nedisponujeme údajmi pre priamy výpočet základných demografických indikátorov. Základom pre konštrukciu úmrtnostných tabuliek rómskeho obyvateľstva v Československu sa preto stali výsledky sčítaní ľudu z rokov 1970 a 1980.⁴¹ Keďže rómsku populáciu bývalého Československa bolo možné považovať v prevažnej miere za migračne uzavretú populáciu, potom rozdiely v početnej veľkosti prislúchajúcich generácií medzi spomínanými sčítaniami mohli byť len výsledkom pôsobenia úmrtnosti.⁴² Migračné toky slovenských Rómov do Česka a späť tak neumožňovali vypočítať úmrtnostné tabuľky zvlášť pre rómsku populáciu na Slovensku a v Česku, preto výsledná úmrtnostná tabuľka charakterizuje úmrtnosť Rómov v 70. rokoch v celom Československu.

Pri porovnaní vývoja kriviek pravdepodobnosti úmrtia rómskej populácie a populácie Slovenska vo vybraných rokoch⁴³ je vidieť niekoľko dôležitých rozdielov. Najväčšie sa vyformovali v dojčenskom veku a následne približne od začiatku školskej dochádzky do 35. roku života.

Pravdepodobnosť úmrtia v prvom roku života bola v rómskej populácii u mužov i žien približne dvojnásobne vyššia ako v populácii Slovenska z roku 1975. Na druhej strane však dojčenská úmrtnosť bola u Rómov výrazne nižšia, ako tomu bolo v populácii Slovenska v druhej polovici 40. rokov.⁴⁴

V predškolskom a najmä školskom veku sme v rómskej populácii svedkami výrazného zvýšenia pravdepodobnosti úmrtia u oboch pohlaví. V porovnaní s obyvateľstvom Slovenska sa nepriaznivé úmrtnostné pomery udržali aj v nasledujúcich vekových skupinách, a to približne až do 35. roku života. Najväčšie rozdiely existovali vo veku 15–25 rokov. Vo všeobecnosti môžeme povedať, že vyššiu intenzitu úmrtnosti mala rómska populácia vo všetkých vekových skupinách. Určité výnimky existovali v niektorých vekových skupinách len pri porovnaní s populáciou Slovenska z druhej polovice 40. rokov. Prvým rozdielom bola už spomínaná vyššia dojčenská úmrtnosť. Horšie úmrtnostné pomery mala populácia Slovenska aj v predškolskom veku a následne až do 7. roku života. Od tohto momentu však bola pravdepodobnosť úmrtia u rómskych mužov a žien vyššia ako na Slovensku v roku 1947. Určitú výnimku predstavoval ešte vek 33–49 rokov, kedy nepriaznivé úmrtnostné pomery žien Slovenska spôsobili, že ich riziko úmrtia bolo mierne vyššie.

³⁹ FINKOVÁ, Zuzana. Zisťovanie..., c. d., s. 341.

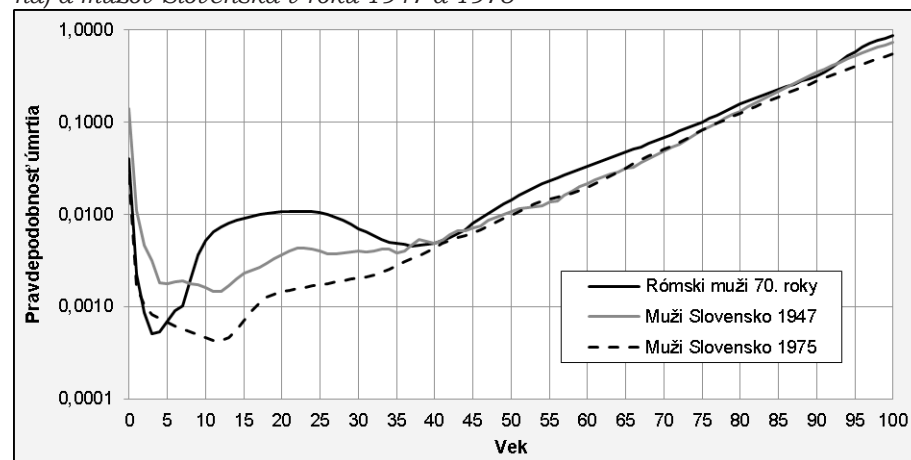
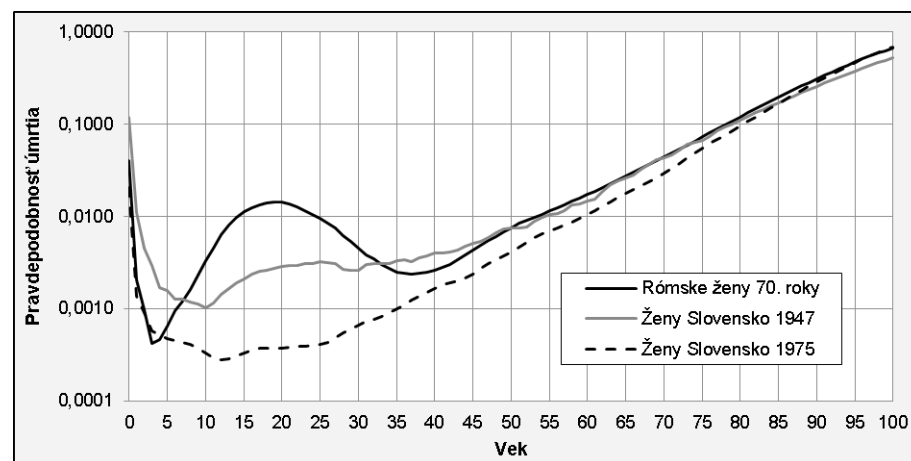
⁴⁰ Tamže, s. 338.

⁴¹ Blížšie k metodike a výsledkom pozri KALIBOVÁ, Květa. Specifické rysy úmrtnosti romské populace v Československu. Úmrtnost a stárnutí obyvatelstva v ČSSR. In: *ACTA DEMOGRAPHICA* VIII. Praha: Československá demografická společnost pri ČSAV, 1988, s. 63-70; KALIBOVÁ, Květa. Charakteristika úmrtnostních poměrů romské populace v ČSSR. In: *Demografie*, roč. 31, 1989, č. 3, s. 239-250; KALIBOVÁ, Květa. *Demografické charakteristiky romské populace v Československu*. Disertační práce. Praha: PŠF UK.

⁴² Okrem úmrtnosti však na výsledky mohol vplývať spôsob a najmä úplnosť súpisu rómskeho obyvateľstva v špeciálnom zisťovaní pri sčítaní.

⁴³ V roku 1947 bola stredná dĺžka života pri narodení u mužov i žien na Slovensku približne rovnaká, akú dosahovali Rómovia v Československu v 70. rokoch. Populácia Slovenska z roku 1975 bola zvolená za účelom porovnania úmrtnostných pomerov sledovaných populácií približne v tom istom čase.

⁴⁴ Kvocient dojčenskej úmrtnosti v rokoch 1945–1949 dosahoval u chlapcov hodnoty 120–180 ‰ (v roku 1947 to bolo 126 ‰) a u dievčat 100–154 ‰ (v roku 1947 približne 107 ‰).

Graf 6: Pravdepodobnosť úmrtia rómskych mužov v rokoch 1970–1980 (vyrovnaná) a mužov Slovenska v roku 1947 a 1975⁴⁵**Graf 7:** Pravdepodobnosť úmrtia rómskych žien v rokoch 1970–1980 (vyrovnaná) a žien Slovenska v roku 1947 a 1975⁴⁶

⁴⁵ Zostavené podľa údajov publikovaných v KALIBOVÁ, Květa. *Demografické*, c. d., s. 137–140 a vypočítaných z dát: *Pohyb obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1945–1948*. Bratislava: Slovenský štatistický úrad, 1959, s. 80, 142–146; *Pohyb obyvateľstva v Slovenskej socialistickej republike v roku 1975*. Bratislava: Slovenský štatistický úrad, 1978, s. 62, 111–115; *Vekové složení obyvateľstva v letech 1920–1937 a 1945–1979 (ČSSR, CSR SSR)*. Praha: Český štatistický úrad, 1981, s. 44–45, 100–101.

⁴⁶ Tamže.

Výrazne vyššia dojčenská úmrtnosť populácie Slovenska v roku 1947 predstavovala hlavnú príčinu, prečo bola stredná dĺžka života pri narodení u mužov a žien takmer rovnaká s rómskou populáciou Československa v 70. rokoch. Kým u mužov znižovala strednú dĺžku života o viac ako 6 rokov, u žien to bolo o viac ako 5 rokov. Naopak horšie úmrtnostné pomery rómskych mužov a žien vo veku 10–35 rokov v podstate eliminovali vplyv dojčenskej úmrtnosti na celkovú úroveň úmrtnosti. U rómskych mužov znižovali strednú dĺžku života pri narodení takmer o 5 rokov a u žien o viac ako 6 rokov. Výsledkom nepriaznivých úmrtnostných pomerov Rómov sa hodnota strednej dĺžky života pri narodení pohybovala na výrazne nižšej úrovni, ako tomu bolo v celej populácii Československa a Slovenska. Podľa výpočtov Kalibovej⁴⁷ dosahovala u rómskych mužov hodnotu 55,3 roku (rok 1980 muži ČSSR 67 rokov, rok 1975 muži SSR 66,8) a u žien 59,5 rokov (rok 1980 ženy ČSSR 74 rokov, rok 1975 ženy SSR 73,8). Podobnú úroveň dosahovala úmrtnosť v českých krajinách v 30. rokoch 20. storočia a populácia Slovenska po druhej svetovej vojne.

Vyššia úmrtnosť Rómov prispievala k znižovaniu hodnoty strednej dĺžky života pri narodení v podstate vo všetkých vekových skupinách. Najväčší vplyv na lepšie šance práve narodených chlapcov a dievčat na Slovensku sa dožiť vyššieho veku mali úmrtnostné pomery v dojčenskom veku a tiež vo veku 10–30 rokov. Dojčenská úmrtnosť sa na nižšej strednej dĺžke života pri narodení u rómskych mužov podieľala 0,81 rokmi (7,1 % z celkového rozdielu) a u dievčat 1,32 rokmi (9,2 %). Vekové skupiny 10–33 ročných mužov prispievali viac ako siedmimi rokmi (62 %), kým u žien vo veku 9–31 rokov to bolo až 9,3 rokov (65 %).

Podľa údajov poskytovaných krajskými ústavmi národného zdravia v 70. a 80. rokoch minulého storočia bola intenzita dojčenskej úmrtnosti Rómov približne 2–2,5-krát vyššia ako v celej populácii Slovenska. Na druhej strane je však potrebné povedať, že postupne dochádzalo k znižovaniu jej intenzity. Kým na konci 60. rokov z 1000 živonarodených detí zomieralo do jedného roku života 50–60 detí, v druhej polovici 80. rokov to bolo už len

⁴⁷ KALIBOVÁ, Květa. *Charakteristika...*, c. d., s. 247.

približne 30 detí. Rýchlejšie zlepšovanie úmrtnostných pomerov v dojčenskom veku tak prispelo k postupnému znižovaniu rozdielov medzi Rómami a populáciou Slovenska. Údaje z krajských ústavov národného zdravia tiež upozornili na určité diferencie v úmrtnosti detí do jedného roku života medzi rómskymi populáciami jednotlivých krajov. Vo všeobecnosti v priemere najvyššie riziko úmrtia v prvom roku života hrozilo rómskym deťom vo Východoslovenskom kraji.⁴⁸

Na základe hodnôt strednej dĺžky života pri narodení môžeme predpokladať, že rómska populácia v Československu v 70. rokoch z pohľadu procesu úmrtnosti dospela do druhého štádia demografickej revolúcie. V nej už dochádza k výraznému poklesu intenzity úmrtnosti, ktorý bol z veľkej časti empiricky aj potvrdený. Dôležitú úlohu v tomto smere zohral predovšetkým vývoj celej československej spoločnosti, ktorej súčasťou boli aj Rómovia, a po druhej svetovej vojne tiež snaha zlepšiť ich životné podmienky prostredníctvom rôznych koncepcií riešenia rómskej problematiky. Nech boli tieto opatrenia akékoľvek, nedá sa im uprieť, že výrazne urýchlili transformáciu procesu úmrtnosti, vďaka čomu už v 70. rokoch dosahovala pomerne priaznivé hodnoty.

Na druhej strane však treba podotknúť, že použité údaje zobrazujú úmrtnostné pomery v celej rómskej populácii. Už v tomto období existovali dôkazy o tom, že dochádza k výraznej diferenciácii. Proces demografickej revolúcie s najväčšou pravdepodobnosťou prebiehal rýchlejšie na území Česka.⁴⁹ Na Slovensku môžeme predpokladať, že sa úmrtnostné pomery začali zlepšovať skôr v mestskom prostredí, v integrovaných skupinách, pričom rómska populácia žijúca v segregovaných osadách zostávala.

Migrácia Rómov po druhej svetovej vojne

Dôležité miesto v populačnom vývoji rómskeho obyvateľstva na Slovensku po druhej svetovej vojne mala migrácia a najmä migrácia do Českej republiky. V rokoch 1945-1989 môžeme hovoriť ...o

⁴⁸ Bližšie pozri FINKOVÁ, Zuzana. Dojčenská úmrtnosť cigánskej populácie v SSR. Úmrtnosť a stárnutie obyvateľstva v ČSSR. In: *ACTA DEMOGRAPHICA* VIII. Praha: Československá demografická spoločnosť pri ČSAV, 1988, s. 99.

⁴⁹ KALIBOVÁ, Květa. Specifiké, c. d., s. 67.

dvoch veľkých migračných vlnách Rómov. Prvú predstavuje po-vojnová väčšinou dočasná, sezónna pracovná migrácia, na ktorej sa podieľali predovšetkým muži. Druhá vlna sa už vyznačovala trvalým odchodom celých rodín. Z pohľadu dobrovoľnosti môžeme hovoriť o migrácii Rómov z vlastnej iniciatívy alebo o migrácii z donútenia v rámci naplňovania koncepcie riadeného odsunu a rozptylu rómskeho obyvateľstva.

Nepriaznivé životné podmienky spolu s dopadmi opatrení z obdobia Slovenského štátu⁵⁰ a s potrebou lacnej pracovnej sily pri obnove vojnou zničenej infraštruktúry prispeli k najprv k spontánnemu odchodu jednotlivcov a neskôr celých skupín Rómov do českých krajín. V prvých povojnových rokoch mala migrácia z dôvodu bytových problémov predovšetkým sezónny a dočasný charakter. Najmä v zimnom období sa veľká časť Rómov vracala naspäť do svojich rodných obcí.⁵¹ Už v roku 1947 však súpis Rómov (pozri vyššie) odhalil, že na území Česka žilo už takmer 17 tisíc Rómov, kým podľa odhadov Nečasa vojnu prežilo najviac 1 000 autochtónnych Rómov a Sintov.⁵² Údaje zo súpisu tak nepriamo poukazujú na rozmer migrácie v prvých povojnových rokoch. Cieľom slovenských Rómov boli predovšetkým policajné obvody Prahy (2,5 tisíc osôb), Mostu (1,8 tisíc osôb), Brna, Olomouca, Chebu a Ústí nad Labem, kde súpis našiel viac ako 1000 rómskych osôb.⁵³ Na migračný charakter rómskej populácie v Česku upozorňuje tiež nepomer medzi mužmi a ženami a nižšie zastúpenie detskej zložky⁵⁴.

Koncom 40. rokov bola vyhlásená tzv. všeobecná pracovná mobilizácia, pričom jedným z dôležitých zdrojov pracovných síl sa

⁵⁰ K tejto problematike pozri napr. JANAS, Karol. *Zabudnuté tábory*. Trenčín : Trenčianska univerzita A. Dubčeka v Trenčíne, 2008; JANAS, Karol. Perzekúcia rómskeho obyvateľstva v slovenskej historiografii (Súčasný stav a perspektívy) In: *Nepriznaný holokaust Rómov v rokoch 1939-1945*. Bratislava : Minorita, SNM, ÚE SAV, 2007, s. 15-20 a i.

⁵¹ JUROVÁ, Anna. Slovenskí Rómovia v Československu v rokoch 1945-1947 (Regulácia pohybu a kontinuita perzekúcie). In: *Človek a spoločnosť*, roč. 12, 2009, č. 1, s. 11.

⁵² NEČAS, Ctibor. *Romové v České republice včera a dnes*. Olomouc, 2002, s. 84.

⁵³ JUROVÁ, Anna. *Rómska problematika 1945-1967. Dokumenty 4. časť*. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1996, s. 1021.

⁵⁴ Deti do 15 rokov predstavovali podľa súpisu z roku 1947 len niečo viac ako tretinu z celej rómskej populácie v českých krajinách.

mali stať Rómovia.⁵⁵ Keďže spontánne povojnové migračné prúdy sa už v tomto období skončili, novým prostriedkom pre získavanie nízkokvalifikovaných zamestnancov sa stali náborové akcie realizované priamo v osadách. Tie dali vzniknúť novej fáze migrácie Rómov, ktorá sa od povojnovej líšila svojím trvalým charakterom.⁵⁶

Druhým dôležitým míľnikom pre migráciu Rómov zo Slovenska do Česka sa stala realizácia tzv. koncepcie riadeného odsunu a rozptylu v druhej polovici 60. rokov. Hlavná myšlienka spočívala v systematickom odsune Rómov z miest ich silnej koncentrácie do oblastí, kde bol podiel Rómov nízky. Presuny sa mali vyznačovať prísnu organizovanosťou, pričom každý neplánovaný, neorganizovaný presun bol klasifikovaný ako nežiaduca migrácia.⁵⁷ Obrovské finančné náklady, spolu s výrazným poklesom úspešnosti koncepcie postupne primäli kompetentných, aby upustili aj od tohto spôsobu riešenia rómskej problematiky. V roku 1970 bola politika riadeného odsunu a rozptylu definitívne odvolaná, pričom na území Slovenska sa uplatňovala ešte ďalšie dva roky. V rokoch 1966–1971 sa podarilo zlikvidovať celkovo 4 750 chatrčí a z osád bolo presťahovaných takmer 24 tisíc Rómov.⁵⁸ Riadenú migráciu svojou početnosťou ďaleko prevýšila živelná migrácia. Len medzi rokmi 1966–1968 odišlo do Česka mimo koncepcie odsunu a rozptylu 2 250 rómskych rodín.⁵⁹ Emigrácia Rómov zo Slovenska do Česka pokračovala aj v 70. a 80. rokoch, no už nedosahovala takú intenzitu a rozsah ako v druhej polovici 60. rokov. Celkovo podľa odhadov medzi rokmi 1945–1992 prišlo do Českej republiky približne 100 tisíc Rómov.⁶⁰

⁵⁵ PAVELČÍKOVÁ, Nina. *Romové v českých zemích v letech 1945-1989*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů, 2004, s. 36.

⁵⁶ Tamže s. 38.

⁵⁷ HAIŠMAN, Tomáš. Romové v Československu v letech 1945-1967 vývoj institucionálního zájmu a jeho dopady. In: *Romové v České republice (1945-1998)*. Praha: Socioklub, 1999, s. 180-181.

⁵⁸ JUROVÁ, Anna. Rómovia v období od roku 1945 po november 1989. In: VAŠEČKA, Michal (ed.): ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2002, s. 69.

⁵⁹ PAVELČÍKOVÁ, Nina. *Romové*, c. d., s. 93.

⁶⁰ UHEREK, Zdeněk. Romské migrace ze Slovenska v kontexte evropských migračních trendů. In: *Sociologický časopis*, Vol. 43, 2007, č. 4, s. 754.

Migrácie Rómov zo Slovenska do Česka mali v prevažnej miere reťazový charakter. Jeden alebo viac členov rodiny nachádzali v českom prostredí prácu a bývanie a postupne sa do takto vytvoreného zázemia sťahovali ďalší jej príslušníci a príbuzní. Nešlo však len o jednosmernú imigráciu zo Slovenska, ale medzi republikami vznikli živé prepojenia, pestré súbory obojsmerných migračných pohybov.⁶¹ Vzhľadom k vysokej príbuzenskej solidarite s najväčšou pravdepodobnosťou zostali a zostávajú reťazové migrácie z pohľadu zlúčenia rodín v cieľovej krajine otvorené.

Veková štruktúra rómskej populácie v 70. a 80. rokoch

V charaktere vekovej štruktúry každej populácie sa odzrkadľuje jej predchádzajúci populačný vývoj v posledných približne 100 rokoch. Okrem úmrtnosti a plodnosti, dvoch základných demografických procesoch prirodzeného pohybu, je vystavená tiež migračným pohybom. Vzhľadom na biosociálnu podmienenosť ľudskej reprodukcie sa tak prostredníctvom vyššie uvedených faktorov podpisuje široká škála vonkajších i vnútorných premenných navzájom často úzko previazaných. Práve v analýze vekovej štruktúry rómskej populácie, a to najmä v porovnaní s obyvateľstvom Slovenska, je možné najlepšie vidieť charakter jej reprodukcie a následné implikácie do zloženia podľa veku a pohlavia. Navyše je potrebné tiež pripomenúť, že tento vzťah je obojstranný a veková štruktúra je nielen konštituovaná reprodukciou, ale sa na jej budúcom charaktere značne podieľa.

Zastúpenie vekových skupín vymedzených z pohľadu reprodukcie a ekonomickej aktivity sa vzhľadom na svoje pomerne široké vekové rozpätie v priebehu kratších časových úsekov mení len veľmi pozvoľne. Príčinou je tiež určitá zotrvačnosť procesu reprodukcie, resp. jeho prejavov ako výsledok predchádzajúceho vývoja. Na druhej strane každá zmena reprodukčného správania sa odzrkadľí vo vekovej štruktúre o to viac, ak ide o zmenu trvalejšieho charakteru (napr. pokles plodnosti, zlepšenie úmrtnostných pomerov). Aj preto je veľmi dôležité pre súčasný a budúci populačný vývoj rómskeho obyvateľstva na Slovensku poznať

⁶¹ Tamže.

informácie o zastúpení osôb v jednotlivých vekových skupinách a ich postupných zmenách v čase.

Podľa výsledkov sčítania ľudu 1970 tvorili deti do 15 rokov v rómskej populácii na Slovensku takmer 49 %. Do roku 1980 ich zastúpenie mierne kleslo na 43 %. Tento vývoj bol do značnej miery výsledkom vyššie spomenutého nástupu nezvratných zmien v demografickej reprodukcii, ktorých jedným z hlavných znakov je vedomé obmedzovanie veľkosti rodiny. Okrem toho sme tiež svedkami mierneho zväčšenia váhy reprodukčnej zložky z pôvodných 42,3 % na takmer 47 %. Vo veku nad 50 rokov boli zmeny vo vekovej štruktúre len veľmi malé a vo veku 65 a viac rokov došlo dokonca k miernemu poklesu. Príčina tohto stavu spočíva v predchádzajúcom populačnom vývoji. Početnosť starších generácií v rómskej populácii na Slovensku bola výrazne modifikovaná vysokou úmrtnosťou a navyše dôležitou súčasťou predmetných vekových skupín sa stali málopočetné generácie z prvej svetovej vojny.

V prípade populácie Slovenska bola situácia vo vekovej štruktúre výrazne odlišná. Skorší začiatok demografickej revolúcie a jej zavŕšenie po druhej svetovej vojne sa podpísali pod výrazný pokles podielu detskej zložky. Podľa sčítania ľudu z roku 1970 by podiel detí do 15 rokov predstavoval niečo viac ako 27 % a v roku 1980 to bolo 26,1 %. Na druhej strane váha reprodukčnej zložky sa pohybovala na úrovni 13-14 %, pričom podiel osôb vo veku 65 a viac rokov tvoril približne jednu desatinu z celej populácie Slovenska.

Z uvedeného je zrejmé, že aj napriek miernym posunom vo váhe hlavných vekových skupín si rómska populácia v 70. a 80. rokoch stále udržiavala značne progresívnu vekovú štruktúru. Potvrďuje to aj porovnanie niektorých syntetických ukazovateľov charakterizujúcich zloženie obyvateľstva podľa veku. Na 100 detí do 15 rokov pripadalo na Slovensku necelých 34 resp. 40 osôb vo veku 60 a viac rokov. V prípade rómskej populácie však index starnutia dosahoval výrazne nižšie hodnoty. Podľa výsledkov sčítaní ľudu 1970 a 1980 sa pohyboval na úrovni 6,7 – 7,0 %.

Tab. 2: Zastúpenie hlavných vekových skupín rómskej populácie a populácie Slovenska, sčítanie ľudu 1970 a 1980⁶²

Veková skupina	Rómovia 1970	Rómovia 1980	Slovensko 1970	Slovensko 1980
0–14	48,8	43,4	27,2	26,1
15–49	42,3	46,9	50,2	49,5
50–64	5,7	6,7	13,4	13,9
65+	3,3	3,0	9,2	10,4

Vysokým zastúpením detskej zložky boli ovplyvnené aj ďalšie ukazovatele. Predovšetkým index závislosti I (zaťaženie detskou zložkou) a index ekonomického zaťaženia (zaťaženie detskou a poproduktívnou zložkou) dosahovali v rómskej populácii vysoké hodnoty. Vďaka miernemu poklesu plodnosti a tým podielu detí do 15 rokov došlo v intercenzálnom období k ich zníženiu. Posuny vo vekovej štruktúre sa tiež odzrkadlili na hodnotách priemerneho veku a vekového mediánu. V roku 1970 bol priemerný vek rómskej populácie na úrovni približne 21 rokov. Podľa údajov zo sčítania ľudu z roku 1980 priemerný vek dosahoval takmer 22 rokov.

V populácii Slovenska takú dynamiku priemerný vek nezaznamenal, keďže v tomto sa období zvýšil z 32,1 roku na 32,5 roka. Ešte dynamickejší bol vývoj z pohľadu vekového mediánu. Kým v roku 1970 polovica Rómov mala vek 14,5 roka a nižší, v roku 1980 to bolo už 16,5 rokov. V populácii Slovenska sa vekový medián zvýšil z 27 na 28 rokov.

Zmeny v zložení obyvateľstva podľa veku a tiež rozsah rozdielov vo vekovej štruktúre medzi rómskou populáciou a obyvateľstvom Slovenska najlepšie vystihuje nasledujúca séria vekových pyramíd (graf 8–11). Už letný pohľad prezrádza, že jednotlivé rómske populácie sa od obyvateľstva Slovenska zreteľne odlišovali v samotnom tvare vekovej pyramídy. Predovšetkým je zrejmé, že základňa vekovej pyramídy rómskej populácie podľa výsled-

⁶² Vypočítané a zostavené podľa údajov publikovaných v: *Sčítanie ľudu, domov a bytov k 1.12.1970. Cigánske obyvateľstvo*. SSR, FSÚ, SŠÚ, 1972, s. 4-6; *Sčítanie ľudu...1980. Cigánski občania*, c. d. s. 1-3; *Sčítanie ľudu, domov a bytov 1.11.1980. Obyvateľstvo, domy, byty a domácnosti*. SSR, FSÚ, SŠÚ, 1982, s. 1-3.

kov sčítania ľudu 1970 a 1980 bola široká a vrchol pretiahnutý a úzky. Ďalej bolo charakteristické pomerne pravidelné klesanie početnosti jednotlivých generácií s rastúcim vekom, čím veková pyramída skutočne dostávala tvar trojuholníka. V prípade obyvateľstva Slovenska môžeme vidieť výrazne užšiu základňu a mohutnejší vrchol ako výsledok nižšej plodnosti a dlhodobo priaznivších úmrtnostných pomerov.

Tab. 3: Syntetické ukazovatele vekovej štruktúry populácie rómskych lokalít, rómskej populácie a populácie Slovenska vo vybraných rokoch⁶³

Ukazovateľ	Rómovia 1970	Rómovia 1980	Slovensko 1970	Slovensko 1980
Index starnutia	6,7	7,0	33,9	39,9
Index závislosti I	101,6	80,9	42,8	41,2
Index závislosti II	6,8	5,7	14,5	16,4
Index ekonomického zaťaženia	108,4	86,5	57,3	57,6
Priemerný vek	21,1	21,8	32,1	32,5
Vekový medián	14,5	16,5	27,0	28,0

Index závislosti I: počet detí vo veku 0–14 na 100 osôb vo veku 15–64 rokov

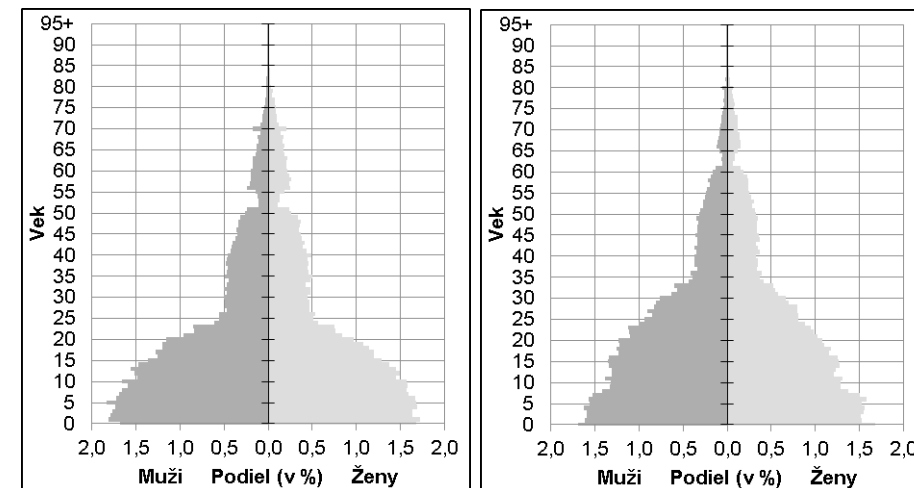
Index závislosti II: počet osôb vo veku 65 a viac rokov na 100 osôb vo veku 15–64 rokov

Index ekonomického zaťaženia: počet osôb vo veku 0–14 a 65 a viac rokov na 100 osôb vo veku 15–64 rokov

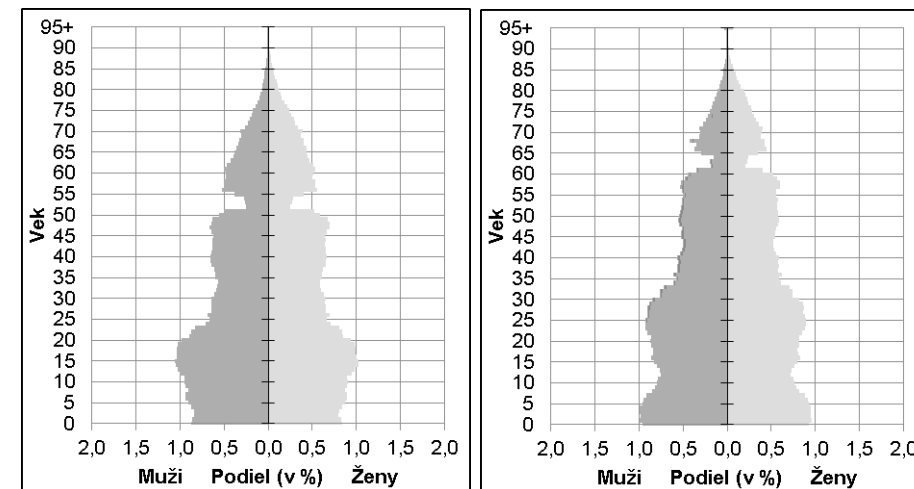
Zaujímavé je tiež porovnanie vývoja charakteru vekovej pyramídy rómskej populácie z roku 1970 a 1980. Kým v prvom prípade po 35. roku života vznikol vo vekovej pyramíde pomerne výrazný zárez, ako výsledok nepriaznivých úmrtnostných pomerov a najmä udalostí počas druhej svetovej vojny, v roku 2001 sa vďaka zníženiu úmrtnosti a tiež posunu početných generácií naprieč reprodukčným obdobím tento zárez vyrovnal a veková pyramída dostala tvar trojuholníka. Určité torzo z tohto zárezu môžeme ešte pozorovať vo veku nad 55 rokov, kde sa vrchol vekovej pyramídy prudko zužuje.

⁶³ Tamže.

Graf 8 a 9: Štruktúra rómskej populácie Slovenska podľa veku a pohlavia, sčítanie ľudu 1970 a 1980⁶⁴

Graf 10 a 11: Štruktúra obyvateľstva Slovenska podľa veku a pohlavia; sčítanie ľudu 1970 a 1980⁶⁵

⁶⁴ Vypočítané a zostavené podľa údajov z: *Sčítanie ľudu...1970. Cigánske obyvateľstvo*, c. d., s. 4-6; *Sčítanie ľudu...1980. Cigánski občania*, c. d., s. 1-3.

⁶⁵ Vypočítané a zostavené podľa údajov publikovaných v: *Sčítanie ľudu, domov a bytov k 1.12.1970*, s. 2-4; *Sčítanie ľudu, domov a bytov 1.11.1980. Obyvateľstvo, domy*, s. 1-3.

Záver

Značne odlišný charakter reprodukčného správania rómskeho obyvateľstva na Slovensku v porovnaní s väčšinovou populáciou predstavuje jeden z dôležitých faktorov prečo sa Rómovia postupne stali a stávajú veľmi dôležitou súčasťou spoločnosti na Slovensku.

Z pohľadu priestorového rozmiestnenia výsledky sčítaní ľudu a evidencia národných výborov po druhej svetovej vojne potvrdili kontinuitu stabilných priestorov s vyšším počtom a podielom osôb rómskeho pôvodu. Najnižšiu váhu mali Rómovia predovšetkým na severe Slovenska v oblastiach Oravy, Kysúc a Turca a tiež v na strednom Považí. Naopak najvyšší počet i podiel Rómov vykazovali stabilne okresy južnej časti stredného Slovenska a takmer celé územie východného Slovenska s výnimkou severovýchodnej ukrajinsko-poľskej prihraničnej oblasti.

Generačná analýza plodnosti rómskych žien potvrdila nástup významných zmien v procese plodnosti, ktoré sú výsledkom postupného šírenia vedomého obmedzovania veľkosti rodiny, čo potvrdzuje medzigeneračný vývoj zastúpenia žien s vyšším počtom detí. Širšie uplatnenie premeny procesu plodnosti môžeme predpokladať predovšetkým v generáciách narodených po druhej svetovej vojne. Priemerný počet detí narodených jednej žene poklesol z hodnôt viac ako 6 detí v generácii z druhej polovice 20. rokov pod túto úroveň.

Rozdiely v priemernom počte detí na ženu medzi rómskou populáciou a obyvateľstvom Slovenska sú z veľkej časti výsledkom oneskorenia nástupu kvalitatívno-quantitatívnej premeny reprodukcie. V rómskej populácii sa prvé náznaky objavili práve v 70. rokoch, no v prípade obyvateľstva Slovenska to bolo už na prelome 19. a 20. storočia, pričom k jej zavŕšeniu došlo v 50. rokoch. Keďže jedným z hlavných znakov demografickej revolúcie je jej nezvratnosť, môžeme predpokladať, že nastúpený trend v znižovaní plodnosti rómskych žien bude pokračovať.

V 70. rokoch rozdiel v strednej dĺžke života pri narodení medzi obyvateľstvom Československa a rómskou populáciou predstavoval u mužov približne 12 rokov a u žien takmer 15 rokov. Dojčenská úmrtnosť bola v tomto období takmer 2,5-krát

vyššia. Môžeme predpokladať, že celospoločenská snaha o zlepšenie životných podmienok a zdravotného stavu najmä v rómskych osadách viedla postupne k znižovaniu intenzity úmrtnosti. Aj keď nemáme empirické možnosti pre overenie tohto predpokladu v rámci celej rómskej populácie, nepriamo to signalizuje napríklad vývoj dojčenskej úmrtnosti, ktorá klesla z takmer 60 ‰ na približne 30 ‰.

Štruktúra obyvateľstva podľa veku je obrazom histórie každej populácie a jej reprodukčného správania. Z tohto dôvodu práve vo vekovej štruktúre sa najlepšie odzrkadľujú rozdiely v reprodukčnom správaní rómskej populácie a obyvateľstva Slovenska a tiež prípadné zmeny v jeho charaktere. Výsledky sčítaní ukazujú, že aj napriek určitým zmenám v reprodukčnom správaní rómska populácia na Slovensku sa vyznačovala značne progresívnou vekovou štruktúrou. Keďže vzťah medzi reprodukciou a zložením obyvateľstva podľa veku a pohlavia je obojstranný je zrejmé, že mladá veková štruktúra rómskej populácie bude do značnej miery ovplyvňovať populačný vývoj aj v nasledujúcom období.

Zoznam prameňov a literatúry

Edície prameňov:

- A Magyarországbán 1893. Január 3-én végrehajtott Czigányösszeírás Eredményei.* Budapest. Az Országos Magyar Kir. Statisztikai hivatal, 1895.
- Cigánske obyvateľstvo podľa výsledkov sčítania ľudu 1980.* Bratislava: ŠÚ SR.
- Cigánske obyvateľstvo SSR.* Bratislava: Slovenský štatistický úrad, 1984, Správy a rozborý č. 38.
- Pohyb obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1945-1948.* Bratislava: Slovenský štatistický úrad, 1959.
- Pohyb obyvateľstva v Slovenskej socialistickej republike v roku 1975.* Bratislava: Slovenský štatistický úrad, 1978.
- Sčítání lidu v Republice československé ze dne 15. února 1921. I. Díl.* Praha: Státní úrad statistický, 1924.

- Sčítání lidu v Republice československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I. Československá statistika*, Praha: Státní úřad statistický, 1934, sv. 98.
- Sčítání lidu v Republice československé ze dne 1. prosince 1930. Díl IV. Část 1. Počet dětí živě narozených v posledním manželství*. Praha: Státní úřad statistický, 1936..
- Sčítanie ľudu, domov a bytov k 1.12.1970. Cigánske obyvateľstvo*. SSR, FSÚ, SŠÚ, 1972.
- Sčítanie ľudu, domov a bytov 1.11.1980. Cigánski občania (Obyvateľstvo, byty a domácnosti)*. SSR, Federálny štatistický úrad, Slovenský štatistický úrad.
- Sčítanie ľudu, domov a bytov 1.11.1980. Obyvateľstvo, domy, byty a domácnosti*. SSR. FSÚ, SŠÚ, 1982.
- Sčítanie ľudu, domov a bytov 1.11.1980. Plodnosť žien – Manželské páry*. SSR, Federálny štatistický úrad, Slovenský štatistický úrad, 1982.
- Věkové složení obyvatelstva v letech 1920-1937 a 1945-1979 (ČSSR, CSR SSR)*. Praha: Český statistický úřad, 1981.
- Zprávy Štátného plánovacieho a štatistického úradu 1946*, Bratislava: Štátny plánovací a štatistický úrad, 1946

Literatúra:

- DŽAMBAZOVIČ, Roman. Rómovia v Uhorsku koncom devätnásteho storočia. (Výsledky Súpisu Rómov z roku 1893). In: *Sociológia*, roč. 33, 2001, č. 5, s. 491-506.
- FINKOVÁ, Zuzana. Šetrenie populačnej klímy rómskych žien. In: *Demografie*, roč. 19, 1977, č. 3, s. 296-301.
- FINKOVÁ, Zuzana. Zisťovanie plodnosti cigánskych žien. In: *Demografie*, roč. 21, 1979, č. 4, s. 336-341.
- FINKOVÁ, Zuzana. Dojčenská úmrtnosť cigánskej populácie v SSR. Úmrtnosť a stárnutí obyvateľstva v ČSSR. In: *ACTA DEMOGRAPHICA VIII*. Praha: Československá demografická spoločnosť pri ČSAV, 1988, s. 99.
- HAIŠMAN, Tomáš. Romové v Československu v letech 1945-1967 vývoj institucionálneho zájmu a jeho dopady. In: *Romové v České republice (1945-1998)*. Praha: Socioklub, 1999, s. 180-181.
- JANAS, Karol. *Zabudnuté tábory*. Trenčín : Trenčianska univerzita

- ta A. Dubčeka v Trenčíne, 2008.
- JANAS, Karol. Perzekúcia rómskeho obyvateľstva v slovenskej historiografii (Súčasný stav a perspektívy) In: *Nepriznaný holokaust Rómov v rokoch 1939-1945*. Bratislava : Minorita, SNM, ÚE SAV, 2007, s. 15-20.
- JUROVÁ, Anna. *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava: Goldpress Publishers, 1993, s. 24.
- JUROVÁ, Anna. *Rómska problematika 1945-1967. Dokumenty 4. časť. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR*, 1996, s. 1021.
- JUROVÁ, Anna. Rómovia v období od roku 1945 po november 1989. In: VAŠEČKA, Michal (ed.): *ČAČIPEN PAL O ROMA*. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2002, s. 69.
- JUROVÁ, Anna. Slovenskí Rómovia v Československu v rokoch 1945-1947 (Regulácia pohybu a kontinuita perzekúcie). In: *Človek a spoločnosť*, roč. 12, 2009, č. 1, s. 11.
- KALIBOVÁ, Květa. Specifické rysy úmrtnosti romské populace v Československu. Úmrtnosť a stárnutí obyvateľstva v ČSSR. In: *ACTA DEMOGRAPHICA VIII*. Praha: Československá demografická spoločnosť pri ČSAV, 1988, s. 63-70.
- KALIBOVÁ, Květa. Charakteristika úmrtnostných poměrů romské populace v ČSSR. In: *Demografie*, roč. 31, 1989, č. 3, s. 239-250.
- KALIBOVÁ, Květa. *Demografické charakteristiky romské populace v Československu*. Disertační práce. Praha: PŠF UK.
- KALIBOVÁ, Květa. Romové z pohledu statistiky a demografie. *Romové v České republice (1945-1998)*, Praha: Socioklub, 199, s. 95.
- NEČAS, Ctibor. Materiál o Romech na Slovensku z roku 1924. In: *Historická demografie*, roč. 22, 1998, s. 169-199.
- NEČAS, Ctibor. *Romové v České republice včera a dnes*. Olomouc, 2002, s. 84.
- PAVELČÍKOVÁ, Nina. *Romové v českých zemích v letech 1945-1989*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů, 2004, s. 36.
- PODOLÁK, Peter. *Národnostné menšiny v Slovenskej republike z hľadiska demografického vývoja*. Martin: Matica slovenská,

- 1998, s. 36.
- SRB, Vladimír Romové podle sčítání lidu 1970. In: *Demografie*, roč. 13, 1971, s. 374.
- SRB, Vladimír. Některé demografické, ekonomické a kulturní charakteristiky cikánského obyvatelstva v ČSSR 1980. In: *Demografie*, roč. 26, 1984, č. 2, s. 164.
- SRB, Vladimír. Změny v reprodukci československých Romů 1970-1980. In: *Demografie*, roč. 21, 1988, č. 3, s. 305-309.
- SRB, Vladimír. Územní rozptyl československých Romů v letech 1968-1988. In: *Demografie*, roč. 32, 1990, č. 2, s. 171.
- SRB, Vladimír - PRAŽÁKOVÁ, Irena. Cikánske obyvatelstvo v roce 1967. In: *Demografie*, roč. 10, 1968, č. 3, s. 264-272;
- SRB, Vladimír - VOMÁČKOVÁ, Olga. Cikáni v Československu v roce 1968. *Demografie*, roč. 11, 1969, č. 3, s. 221-230.
- TIŠLIAR, Pavol. *Etnická a konfesijná štruktúra Gemera a Malohontu (prehľad stavu podľa vybraných statických prameňov v 18. - 1. pol. 20. storočia)*. Brno : Tribun EU, 2009.
- TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný kataster Slovenska v roku 1940*. MVSР - Slovenský národný archív v Bratislave, Bratislava, CD, 2011, s. 13-20.
- TIŠLIAR, Pavol. Priestorové rozmiestnenie rómskej minority na Slovensku podľa výsledkov sčítania obyvateľstva z roku 1940. In: *Slovenská štatistika a demografia*, roč. 21, 2011, č. 4, s. 3-21
- TIŠLIAR, Pavol. Statistical Practice and Ethnic Policy of the Slovak Republic 1939 – 1945. In: TIŠLIAR,P., ČEPLŮ, S. *Studies in the Population of Slovakia II*. Krakov: Towarzystwo Slowaków w Polsce Zarząd Główny, 2014, pp. 121-146.
- UHEREK, Zdeněk. Rómské migrace ze Slovenska v kontexte evropských migračních trendů. In: *Sociologický časopis*, Vol. 43, 2007, č. 4, s. 754.
- V.S., V.Z.. Cikánske obyvatelstvo v ČSSR. In: *Demografie*, roč. 9, 1967, č. 3, s. 276-279;
- VAŇO, Boris, HAVIAROVÁ, Eva. Demografické trendy rómskej populácie. In: VAŠEČKA, Michal (zost.): ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku. Bratislava 2002, s. 479.

- VOMÁČKOVÁ, Olga. Definice Cikána-Roma při sčítání lidu 1970. In: *Demografie*, roč. 13, 1971, s. 176.

© Populačné štúdie Slovenska 4 (Studies in the Population of Slovakia 4)

Zostavili: doc. PhDr. Pavol Tišliar, PhD. - Mgr. Terézia Šprochová

Autori štúdií:

Terézia Šprochová (0,75 AH)

Pavol Tišliar (1,73 AH)

Eva Škorvanková (4,40 AH)

Anna Malíková Jakubcová (3,76 AH)

Branislav Šprocha (1,57 AH + 1,70 AH)

Katedra etnológie a muzeológie

Katedra všeobecných dejín

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Proofreading: Mgr. Slavomír Čéplö

1. vydanie, Bratislava 2014, 252s. (13,91 AH)

Vydavateľ:

Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z.

ISBN 978-80-971715-5-1